

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	31
Po'uli	Tu'apulelulu, 1 Növema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 31/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tu‘apulelulu 01 Novema , 2018
Taimi : 2.00pm.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 1/2018 Komiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonua
Fika 05	:	LIPOOTI ‘A’AHI 2018: 5.1 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Tongatapu 2 5.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Ha’apai 13
Fika 06	:	6.1 Lipooti ‘Atita Makehe (fekau’akimo e Tohi Tangi Fika 1/2018) 6.2 Tali ‘a e ‘Eiki Palemia mo hono Fakalahi 6.3 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga & Palani Fakafonua 6.4 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Lao & Pilisone 6.5 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Ako & Akongaue
Fika 07	:	KOMITI KAKATO:
		7.1 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Vava’u 14
Fika 08	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 09	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	9
Ui ‘a e Fale Alea.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Ongoongo ki he huufi falemahaki Likamonu Niuatoputapu.....	10
Kau Falemahaki Niuatoputapu he falemahaki fakaonopooni taha he Pasifiki.....	11
Tali ki he me’a fakapolitikale he Lipooti	12
Fokotu’u ke ngāue’aki totongi vaka ‘Utuma’atu ke ‘ave lolo ki Ha’apai.....	13
Pālōti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Ha’apai 13.....	13
‘Asenita Ngāue ‘a e Fale ‘oku toe.....	13
Tokanga ke lau tali ‘a e Minista Fefakatau’aki	14
Taukave’i totonu ke lau tali Minista Fefakatau’aki	14
Kole ke tuku fakatafa’aki e Tu’utu’uni Fale Alea kae lau tali Minisita Fefakatau’aki.....	14
Taukave ke fai ngāue Fale Alea fakatatau ki he Lao mo e Tu’utu’uni ngāue.....	15
Taukave ‘ikai mafai Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ke tali pē ta’etali tohi tali.....	16
Kei fai ngāue Kōmiti ki he tali Minisita Fefakatau’aki.....	16
Tautea ki ha Mēmipa te ne maumau’i ai Tu’utu’uni ngāue ‘a e Fale	17
Faka’ikai’i Minisita Fefakatau’aki ‘oku feinga ke talangata’a ki he Fale Alea	18
‘Ikai ‘asi Tohi Tu’utu’uni ha kupu ngaahi makatu’unga ke sivi ‘aki tohi tali Pule’anga	19
‘Ikai ha kupu he Tohi Tu’utu’uni ke ‘omai ha tali ki ha tohi tangi.....	19
Ngāue’aki kupu 123 he Kōmiti ko e tu’utu’uni ‘a e Sea.....	20
Taukave ke fai ngāue Kōmiti pea ‘omai faitu’utu’uni ki ai Fale Alea.....	20
Tokanga ko e ‘ikai tali vaeua ‘ene tohi tali ki he tohi tangi he Kōmiti.....	20
Kole ke anga fakatōkilalo Minisita Fefakatau’aki kae liliu ‘ene tali ki he fiema’u Kōmiti.....	21
Fakama’ala’ala ki he ngāue fakahoko ‘e he Kōmiti & mahu’inga poini nau ‘ohake.....	21
Fakatonutonu hala e ma’u ko e vaeua tali Minisita Fefakatau’aki ‘ikai tali Kōmiti.....	22
Taukave kei fai ngāue Kōmiti ki he tohi tali Minisita kae ‘oua takihala’i kakai	23
Fehu’ia ‘uhinga to’o lahi ai kakano tali Minisita Fefakatau’aki	24
Tali ki he ngaahi makatu’unga to’o kongala lahi tali Minisita Fefakatau’aki	24
Taukave Palēmia molekemama’o nau feinga ke vilita’eunua.....	25
Taukave’i mahu’inga ke fakapotopoto tali he ‘oku malu’i kau Mēmipa me’a he Fale Alea....	25

Tu'utu'uni ki he Minisita Fefakatau'aki & fetongi Vava'u 15 'a 'Eua 11 he Kōmiti	27
Tokanga ki he tu'utu'uni 'Eiki Sea fekau'aki mo 'Eua 11	27
Tui ko 'Eua 11 ke 'i he Kōmiti pē he 'oku 'ikai ko ha'ane tohi tangi	27
Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefononga'aki Fakalotofonua.....	28
Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Vava'u 14.....	29
Ngaahi fiema'u vāhenga Vava'u 14.....	30
Tokanga ke fakatatau ngaahi fiema'u ngaahi vāhenga mo e ivi fakapa'anga e fonua.....	32
Fakamahino 'ikai lava Pule'anga ke feau fiema'u kotoa e fonua	34
Kole ke lava fai sivi mo'uilelei ki he toli 'i Niua pē.....	35
Kole fakalakalaka'i Niuafo'ou mo Niuatoputapu	36
Kole ha 'elia he uafu 'i Vava'u ke tau mai ki ai kau folau mei Vava'u 14.....	38
Fokotu'u ki ha Kōmiti ke ne fakama'opo'opo ngaahi fiema'u he 'a'ahi Fale Alea	39
Poupou ke lahi 'api polisi 'i Vava'u.....	41
Kole ki ha founga lava vakai'i ola 'a'ahi Fale Alea 'oku fai	43
Me'a mahu'inga ke a'u mai ki he kau Mēmipa ngaahi fiema'u vivili kakai	44
Fokotu'u ke liunga ua \$ tokoni ki he ngaahi vāhenga ke tokoni'i vave kakai	45
Poupou ke liunga ua pe tolu pa'anga tokoni vāhenga kae kamata mei Ha'apai	45
Fakakaukaua hiki silini tokoni vāhenga fili mei he patiseti ngaahi potungāue 'ikai faka'aonga'i	46
Fokotu'u tukuange ki he Pule'anga hono fakakaukaua silini fakalahi tokoni vāhenga	47
Kole ha toileti hūfanga he fakatapu ma'a e uafu ongo Niua.....	48
Fokotu'u mei he ongo Niua ke vahe kau toulekeleka mei he ta'u 60-65.....	49
Ke fapapa'anga Pule'anga ngaahi poloseki 'a'ahi Fale Alea mei he \$ ngaahi poloseki makehe	50
Ke faka'aonga'i 2 kilu \$tokoni fakavahenga ki he ngaahi poloseki 'a'ahi Fale Alea	52
'Osi vahe patiseti ki he ngaahi sekitoa kehekehe he fonua	53
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga fili 14	58
Lipooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Filí ki he Fefolau'aki Fakalotofonua.....	58
Kole fakama'ala'ala ki he fokotu'u ke tuku fakatafa'aki Tu'utu'uni Ngāue.....	59
Fokotu'u ke tukuange ki he Pule'anga ke to e siofi fokotu'u e Kōmiti	59
Fakamahino 'oku fakataimi pe kole mo e fokotu'u e kōmiti	59
'Ika mole ha \$ kae ko e kole toloi pe tu'utu'uni he māhina 'e 6.....	60
Kole ke fakamo'ui e kakai mo 'enau faingata'a'ia	62

Kole tukuange ki he uike kaha'u taimi ke ngāue Pule'anga ki he fokotu'u Kōmiti	65
Fokotu'u ki he Kōmiti ko 'enau lipooti hoko ke faka'asi mai ola 'enau ngaahi fakataha	65
Fiema'u ha taimi pau ke kakato ki ai ngāue Pule'anga.....	67
Tu'apulelulu kaha'u ke maau ki ai ngāue Pule'anga	68
Tokanga ki he to e fakafoki ki he Pule'anga launga fekau'aki mo e fefolau'aki.....	71
Tokanga kau mo e mamafa e feleti 'o e uta he palopalema he fefolau'aki.....	75
Pāloti'i 'o tali Lipooti Kōmiti Fili ki he Fefola'aki Fakalotofonua.....	76
Līpooti 'Atita Makehe Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018.....	76
Tokanga ki he kupu 16 Lipooti 'Atita 'ikai faipau Pule'anga ki he Tu'utu'uni Fakapa'anga..	77
Tokanga ki he maumau 'a e Lao he aleapau Pule'anga mo Piveni Piukala.....	82
Taukave'i loi e tukuaki'i tohi tangi fakatatau ki he aofangatuku Lipooti 'atita.....	83
Taukave na'e maumau'i e Lao ki he Pule'i Pa'anga Pule'anga.....	83
Fehalaaki hono fika'i e tukupau taha ia ngaahi me'a 'ohake Lipooti 'Atita.....	84
Taukave 'ikai ha ola he ngāue 'a Piveni ki he fonua	85
Peesi 5 Lipooti 'Atita hā ai 'ikai ha ola ngāue Piveni ki he fonua.....	86
Kole 'Atita ke tali fehu'i ki he'ene lipooti 'i Fale Alea	86
Ke fakakaukau mu'a ke 'i Fale Alea 'Atita Seniale ke fakamaama 'ene lipooti	87
Tokanga ki he 'ohake hingoa kakai 'ikai Mēmipa he Fale Alea.....	88
Tokanga ke foki feme'a'aki ki he kaveinga tohi tangi.....	91
Taukave'i 'i ai ngāue ne hala he founa Pule'anga ki he aleapau ngāue mo Pīveni	92
Taukave ne 'i ai fehalaaki Pule'anga he fakangāue'i Piveni	93
Fehu'ia Pule'anga faka'asi 'atita kongā ki he ta'etotongi tukupau Pīveni.....	93
Fakatonutonu Pule'anga 'ikai tukupau mo e tukuaki'i kau tohi tangi	94
Fakahā Minisita Pa'anga 'ikai kakato 'atita na'e fai.....	95
Fatongia 'atita ke vakai'i e ola & iku'anga ngāue 'atita 'oku fai.....	96
Ngaahi makatu'unga fakahoko 'atita ke fakapapau'i faipau ki he lao & tu'utu'uni ngāue	97
Fehu'ia hā na'e 'ikai fakafou ai aleapau Piveni Piukala he Komisiona kau Ngāue Fakapule'anga	99
Fehu'ia 'uhinga kamata ngāue & totongi Pīveni 'i Fepueli 2015 kae toki fakakakato ngāue 'i Nōvema	100
Tui ne faingata'a'ia 'atita he na'e fekau'i ia ke fai e 'atita	116
Fakatonutonu na'a 'oku loi 'a e tohi tali 'atita 'oku tau'atāina.....	116

Tui Pule'anga hala tu'utu'uni Sea ke fekau'i 'atita ke fakahoko 'atita'i kole mei he tohi tangi	118
Ta'efaka'apa'apa lahi tala mahalo hala faitu'utu'uni Sea Fale Alea ke fai 'atita	118
Taukave Pule'anga ta'ekakato 'elia na'e fai ki ai 'atita	118
Kole ke faka'apa'apa'i ngāue na'e fakahoko 'Atita Seniale.....	118
Taukave Pule'anga faka'apa'apa'i lahi Lipooti 'Atita Seniale	119
'UHINGA Pule'anga ki he fakangāue'i Piveni ko e tu'utu'uni lao mo e palani ngāue.....	119
Tokanga ki he tukuhifo ngeia 'Atita Seniale.....	120
Fakamahino e me'afua kakato ke fakahoko'aki e ngāue 'atita	121
Ke fai tipeiti pē na'e fai e founa ngāue fakatatau ki he Lao.....	126
Taukave Pule'anga na'e fakangatangata 'elia na'e ngāue ki ai 'atita	131
Fakatonutonu Tokoni Palēmia hala tohi tangi pea mo e Lipooti 'Atita	132
Taukave'i mahu'inga 'oua kaunoa Fale Alea he ngāue 'atita.....	133
Fokotu'u ke fakafoki Lipooti 'Atita he 'oku fakahā Pule'anga 'oku hala	133
Tokanga pē na'e ma'u 'Atita fakamatala mei fē fekau'aki mo e Minisita Takimamata.....	135
Kole ke 'omai tu'utu'uni Fakamaau'anga fekau'aki mo Tomufā Paea	135
Fakatonutonu ki he me'a na'e me'a mai 'aki 'e he Tokoni Palēmia.....	135
Tokanga ki he tukuaki'i mamafa kuo fai ki he 'Atita	136
Fakame'apango'ia he Fale Alea koe'uhi ko e sino eni 'oku lava ke fakatonutonu e fonua....	136
Taukave Pule'anga ko e 'uhinga ia ne nau fakakikihi ai ke 'oua lau lipooti 'atita	137
Fokotu'u 'ave ki he Fakamaau'anga Lipooti 'Atita he kuo tala Pule'anga ta'efalala'anga....	140
Ngaahi makatu'unga ne 'ave ai tohi tangi ki he 'Atita	140
Fakahā Palēmia ke 'ave ke aofangatuku Fakamaau'anga he Lipooti 'Atita	142
Fokotu'u ke mālōlō e Fale Alea ke ma'u kau Mēmipa ha 'atamai lelei	143
Kole ke mālōlō 'a e Fale kae toki hoko atu ha taimi.....	143
Fehu'ia Lipooti ki he 'Atita Seniale fekau'aki mo e fehū'aki pa'anga Pule'anga	143
Tali Pule'anga 'oku 'ave ma'u pē nau fakamatala pa'anga fakamāhina ki he 'atita	144
Faka'ofa Lipooti 'Atita koe'uhi ko e fai 'atita he kole mei he Fale Alea	145
Kole ke faka'uhinga'i 'a e tau'atāina 'Atita mei he'ene tohi ki he Fale Alea.....	145
Tapou 'Eiki Sea ke aofangatuku pē Fale Alea ki he Lipooti 'Atita	146
Ongo'i nonga mo fiemalie Palēmia ke fakamaau'i kakai lipooti 'atita & 'enau tali	146
Taukave'i ko e 'atita ko e sino pelepelengesi	147
Taukave Pule'anga uesia pē tau'atāina 'atita he ngāue ne fai.....	148

Taukave Pule'anga ki he ngaahi makatu'unga he ngāue faka'atita	149
Taukave Pule'anga he ngaahi makatu'unga ki he ngāue faka'atita	150
Ongo fokotu'u fekau'aki mo e Lipooti 'Atita Makehe	151
Faka'ikai'i Pule'anga ne te'eki ke nau fakahala'i Lipooti 'Atita.....	152
Fiema'u fakamahino fekau'aki mo e fakafoki Lipooti 'Atita	152
Fokotu'u ke ngata pē hono alea'i Fakamatala 'Atita he Fale Alea pea 'osi.....	153
Taukave Palēmia tuku ki he kakai ke fai e fakamaau	154
Fokotu'u ke ngata pē Lipooti 'Atita he Fale	154
Taukave 'i ai totonu 'atita ke kumi 'ene totonu	154
Fokotu'u fakafoki ki Fale Alea ke aofangatuku e Sea he 'isiu ki he Lipooti 'Atita	155
Fokotu'u fakafoki 'isiu ki he 'atita ke aofangatuku pē ki ai Sea Fale Alea	156
Poupou ke fakafoki pē ki he Fale Alea kakato.....	156
Fakame'apango'ia 'ikai lava ke talanoa'i lelei lipooti 'atita kae fai hono tukuhifo'i	156
Taukave ne 'ikai fakahala'i lipooti 'atita ka ko e 'ikai lava ha fepotalanoa'aki mo ia	157
Fiemalie Palēmia ki he Lipooti 'Atita kae fakafoki ki he Sea Fale Alea ke aofangatuku	158
Fokotu'u mālōlō e Fale kae toki alea'i fakalelei he ko e me'a eni 'a e fonua.....	159
Fakamanatu e fatongia e Fale Alea ki he tohi tangi 'oku fakahū mai.....	160
Pāloti'i 'o tali Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Fili Fefolau'aki Fakalotofonua	161
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 14	162
Kelesi.....	162
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	163

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 01 Novema, 2018

Taimi: 1800-1805 efiāfi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fielakepa)

‘Eiki Sea: Kātaki hou’eiki hiva mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki, pea ko ene lava ia ‘a e Lotu ki he efiāfi ni)

‘Eiki Sea: Kalake kātaki ‘o ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale Alea

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio kae’uma’āā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘a e Fale ki he efiāfi ni. ‘Aho 1 ‘o Novema, 2018.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

<005>

Taimi: 1805-1810

Kalake Tepile: Sea, kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Mo’ui & Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní, Ngaahi Vao’akaú & Toutaí, ‘Eiki Minisitā Tanaki Pa’anga, Tute, Polisi & Ngāue Tāmata Afi, ‘Eiki Nōpele Nuku, Tēvita Lavemaau, ‘Akosita Havili Lavulavu. ‘Eiki Sea ngata’anga ia ‘o e taliuí ...

Poaki

Poaki mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonuá, kei poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako & Akongae, kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, pea ko e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí, ko e tuí ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea : Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotongá, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae’uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuiní Nanasipau’u. Tapu atu kia Pilinisi Ata mo Hou’eiki. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Hou’eiki, ko ‘etau ‘asenitá ena kuo to e fakafou’ou atu he efiāfi ni, fakamālō atu ho’omou ma’u taimi ke to e hoko atu ‘etau ngāué. ‘Oku tau kei ‘i he Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Fili ‘o Ha’apai 13. Kimu’a pea

tau hoko atú, ‘oku ou kole atu pē ke tau fakataha toki mālōlō ‘i he 8:00 pē ko e 9:00. Fakafofonga Ongo Niuá, me’a mai.

Vātau Hui : Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmia ‘o Tonga, tapu mo e Hou'eiki Minisitā ‘oe Kalauní, tapu mo e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea, mālō mu’a e kei faka-laumālie lelei e Feitu'u na. ‘Oku ‘i ai e ‘ofa lahi atu ‘a e motu’á ni, kei fakatauála ‘a e folau hotau vaká ni. Ongo’i pē ‘oku langimālie pē pea tokamalie pē. Fanongo mai pē mei Tokelau Mama’o ‘oku ngaholo pea lā mākona ‘a e folau hotau vaká ‘i he Fale Aleá ni. Pea mate pē, ‘unaloto mai pē, ke u a’u mai.

Ongoongo ki he huufi falemahaki Likamonu Niuatoputapu

Sea, ‘uhinga e fokoutua hake ‘a e motu’á ni, toki tau mai eni e vaka Niuá eni Sea. Kuo lava lelei e huufi ‘o e falemahaki faka’ofa’ofa taha he ‘otu Tongá ni, pea mo e Pasifiki, falemahaki ia ko ē ‘a Niuatoputapú ‘oku ui ko Likamonū *Hospital*. Sea ‘oku fiefia lahi ai ‘a e motu’á ni. Na’e hā’ele ange ‘a e Haú, huufi ‘a e falemahakí ni, pea tu’u ‘a e Niua kotoa pē ‘o fakame’ite, ‘emau fiefia. Ko hono ‘uhingá, faka’ofa’ofa ‘a e fu’u falemahaki, nāunau, ‘ikai ke ngata ai Sea, fakanaunau’i ‘e he 'Eiki Minisitā ‘a e fu’u falemahaki ko ení, ke ‘oua na’a toe fie ha’u ha taha Niua ia mei Niua ki Tongá ni, ka mau ngata pē mautolu ‘i Niua. Pea ko ia 'Eiki Sea ‘oku fiefia ai pē ‘a e motu’á ni ia, tu’ulāfale holo ai pē ‘a e motu’á he ‘aho ko iá, ko hono ‘uhingá, ko ‘emau fiefia mo e mātū’á, ‘i he fu’u ‘ofa lahi. Pea ‘ikai ko ia pē Sea, kamata ‘aki ‘a e falemahaki ‘a Niuá ‘a e Toketā, to e Toketā Nifo pea ‘i ai mo e fu’u ‘aisi mate, huufi fakataha ‘aki ‘a e fu’u falemahakí. ‘UHINGA PĒ ‘AISIAI MATE...

<008>

Taimi: 1810-1815

Vātau Hui: ... ‘A ia ko e tu’u talifaki pē, lepa pē na’a ai ha ‘aho ‘oku ai ha faingatāmaki pea ‘ilo angē ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘e mate vave ki’i kāinga ka koe’uhī ‘oku ‘i ai pē ‘a e me’a ke nau fakafalala ki ai. Sea, neongo ai e faingata’a pea ‘oku ou ‘ilo pē ‘oku mou mea’i pē ko si’emau ‘ātunga ē. Ko e folau ki motu ‘e meimei uike ia ‘e tolu. Pea ko e ‘ai ke mau folau mai mo e ‘Eiki Minisitā muimui mai ai kuo kaniseli e vakapuna, ma pālavi mai ‘i he Voea Late. Tau mai ‘aneuhu, feinga pē ke u a’u mai koe’uhī ke u fakamālō’ia Sea ‘a e poaki ‘a e motu’a ni koe’uhī ko e huufi homau falemahaki. Sea, fiefia e kāinga huanoa kapau ‘e a’u ki he ta’u fō’ou ‘oku to e huufi pehe ni ‘a e sola pea mo e ‘uhila ko ē ‘a Niua. Ko ‘emau toki fiefia ia tau ki langi Sea.

Sea ko u fiefia lahi ‘i he ‘aho ni koe’uhī kei malu pē Fale ‘o Hou’eiki kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Ko e me’a pē ‘oku ou ki’i vakai hifo ki he’etau ‘asenita Sea te’eki ‘asi e līpooti ‘a Niua ai ko e ‘uhinga Sea ‘oku ou faka’amu pē foki he ko Niua lahi ‘aupito e me’a ia ‘a Niua ‘oku fiema’u ke fakakakato. Pea kapau kuo mou hanga ‘e moutolu ‘o fakapaasi ko e hā kuo ‘ai pehe’i ai ‘a Niua? Mou mea’i pē na’e si’i folau atu e ki’i motu’a ni ‘i he ‘uhinga pea mo e feinga ke u a’u ki hoku kāinga. Pea kapau kuo mou fakapaasi he ‘ikai te u to e kole atu au ka u pehē atu pē, ‘omai ē, ‘omai ē, ‘omai ē, pea ko u fiefia au ke fakafeta’i Sea. Pea ko e me’a ia ko u fiefia ai Sea ka ‘oku nga’unu pē ngāue ia. Ko Niua mau talitali lelei pē ngaahi ‘ofa kotoa pē ‘oku fai ange ki he kāinga ‘i Niua, mau fiefia ke talitali lelei ia. Ko ia Sea ‘a e ki’i fakamālō ‘a e motu’a ni ‘i he folau na’e fai muimui folau atu he ‘Eiki Minisitā koe’uhī ko e huufi

‘o e falemahaki fo’ou ‘a Niuatoputapu, ‘e ‘i ai pē mahalo e ni’ihi heni ‘e me’a atu pea me’a ki ai ka ko u kole atu Hou’eiki Fale Alea ‘o, Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, ‘ai mo mou ki’i me’a ange ki Niua. Ko e ‘uhinga ke mou me’a si’omau falemahaki faka’ofa’ofa taha eni ‘i he Pasifiki pea mo Tonga ni. Ko e hā kuo pehe’i ai? ‘Io na’e lotu pē ‘a Niua ke ‘i ai ha taimi pehē talu mei he 2009 ‘o a’u mai huufi ‘aki e fu’u falemahaki faka’ofa’ofa. Fakamālō lahi ai ‘a e motu’a ni ki he *EU* kae ‘uma’ā e ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene kau ngāue. Ko ia pē Sea e ki’i fakahoha’a leveleva e malanga kau tatau atu.

Eiki Sea: Mālō Fakafofonga ko u fie fakahoko atu ko e Līpooti ko eni e Ongō Niua na’e lotu lelei ki ai kotoa e Fale Alea ke paasi pea kuo ‘osi tali. Ko ia ko u tuku eni e taimi ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui ke me’a mai.

Kau Falemahaki Niuatoputapu he falemahaki fakaonopooni taha he Pasifiki

Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku ‘ikai ke fakasi’ia ‘a e ngāue lahi pea mo e tokoni ‘a e ngaahi Pule’anga muli ki he langa fakalakalaka e fonua. Pea ko u fakamolemole atu Sea lahi e mama’o mei he Fale ko e ngaahi fatongia pē ‘oku pau ke fakakakato. Ko e taha e falemahaki ‘o Niuatoputapu ‘i he falemahaki fakaonopooni taha kuo langa he Pasifiki. Pea fakanaunau kakato ‘aki e ngaahi me’angāue fakamuimui taha, fe’unga e tokoni e *European Union* mo e 3.5 miliona. Tokoni ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani ua kilu ono mano ‘Amelika pea na’e ‘i ai pē mo e ngaahi fakalelei si’i na’e fua he Potungāue mo e Pule’anga fe’unga mo e ua kilu. Na’e lava lelei e fatongia ko ia Sea pea ‘oku tau fakamālō ai ki he ngaahi tokoni mei he Pule’anga muli ‘o lavengamonū ai ‘a e Falemahaki Likamonū, Niuatoputapu. Talu e lavea ‘a e falemahaki he *tsunami* he 2009 ‘oku tau fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi ...

<009>

Taimi: 1815 – 1820

Eiki Minisitā Mo’ui: hono ‘omai e ‘aho pehē, ke lava ke foki mai e kau ngāue mo e kakai ‘o Niuatoputapú ‘o fakahoko fatongia ha ‘ātakai ‘oku fe’unga mo hono tokangaekina e mo’ui lelei. Ko e ‘epoki fo’ou eni ia ki Niuatoputapu. Tau fakatauange pē ki he ‘Otua Mafimafi ke kei fakalotoa e ngaahi Pule’angá tokoní ke hokohoko atu pē hono tokonia e kakai e fonua ni. Ko u fakamālō atu Sea he ma’u e faingamālie.

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Mo’uí pehē foki ki he ngāue lelei kuo lava ‘o fakakakato ‘i he Ongō Niua. Hou’eiki ko ‘etau ‘asentá ko e Lipooti ‘A’ahi e Vāhenga Fili Ha’apai 13 na’e kei, mahalo na’e te’eki ai ke fakakakato e tali mei he ‘Eiki Minisitā ko eni Ngoué. Pea kapau ‘oku ke fie faka’osi ho’o me’á te u tuku atu ho taimí ke ke fakakakato mai. Pea kapau ‘oku ‘ikai, kole atu Hou’eiki ke tau pāloti. Fakafofonga Nōpele mei Vava’ú, me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Pea kole pē ke u hūfanga atu pē Sea he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ‘e he Feitu’u na he Fale ‘eiki ni ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ‘ikai ke u to e lave au ki he ‘uó kae ‘uma’ā e mokohunú ‘Eiki Sea. ‘I ai pē ki’i me’a ‘oku ou kole pē ki he Fakafofonga ke ne ki’i fakama’ala’ala mai. Koe’uhí ‘Eiki Sea ko u lau fakavavevave pē ‘ene lipootí pea ko u lelei’ia ‘Eiki Sea ‘i he vakai ki he, ki he ‘osikiavelenga ‘a e Mēmipa pē ko e

tokotaha ko eni 'o hono 'omai 'a e ngaahi mokimoki'i me'a, hūfanga he fakatapu 'Eiki Sea, mo e 'ū me'a lalahi fekau'aki pea mo e kakai kae tautautefito ki hono vāhengá 'Eiki Sea.

Tokanga ki he me'a fakapolitikale Lipooti 'a'ahi Fale Alea Tongatapu

Sea ko u fakamālō pē au koe'uhí ko 'ene 'omai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'Eiki Sea, 'i ai pē ki'i me'a 'e taha ko u ki'i hoha'a ki ai Fakafofonga. Ke me'a hifo he peesi 12, Fika 10. Ko e ki'i me'a fakapolitikale eni 'Eiki Sea. Pea ko u kole pē au ki he Fakafofongá ke ne ki'i fakama'ala'ala mai koe'uhí ko e ngaahi fakamā'opo'opo na'a ne fai, fakafeta'i 'Eiki Sea. Ki'i me'a fakapolitikale pē ke ki'i me'a mai angé 'Eiki Sea. Hā koā e ki'i fakama'ala'ala na'a ne fai pea mo e ni'ihī e kāingá 'Eiki Sea. Ka u toki hoko atu. Mālō.

Tali ki he me'a fakapolitikale he Lipooti

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale 'eiki. 'Eiki Sea, fakamālō atu he faingamālie kuo 'omi ma'a e motu'a ni. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a eni 'i he fiema'u 'a e kāingá 'i he Vahe Foá. 'A ia ko e peesi 10 mo e peesi 11 'oku lave ai e ngaahi me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a e kakai. Pea ko u tui ko e me'a 'oku nau fiema'ú, 'oku nau 'uhinga 'Eiki Sea ki he taimi fili Fale Aleá. Ke tokotaha kotoa pē he toko 26 'oku nau fiema'u ke nau lesisita hangē pē ko e tu'u 'a e laó 'i he lolotonga ní. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a ia 'oku, na'e fiema'u 'e he kongá e kāinga ko eni. Pea ko u tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e faka'uli'ulilātai. Ko e kongá pē ia 'o e lipootí. Ka ko u tui ko e me'a mahu'inga ia na'e mahu'inga ai e motu'a ni ia, 'a eni pē ko ē nau fakahoha'a atu ki ai. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a kotoa pē 'oku 'asi atu ai 'a e fekau'aki mo e polisi fakakoló, 'oku hongofulu nimá ia. Ka ko u tui ko e ngaahi me'a kātoá ko iá ia Sea ko e toki, mou me'a atu pē 'o toki me'a ki ai. Ka ko u tui 'oku lahi pē mo e ngaahi me'a ke fai ki ai 'a e ngaahi feme'a'akí. Ka ko u tui 'oku ou fie taki mai pē ho'omou tokangá 'Eiki Sea ki he ki'i me'a pē ko eni na'a ku fiema'u ke to'oto'o. Ko e fu'u lipooti ia kapau te u fakamatala au e fu'u lipooti 'e 'osi ...

<001>

Taimi: 1820-1825

Veivosa Taka: ... 'e 'aho ia 'e ua. Ka ko u tui ko e kongá pē ia ne u mahu'inga'ia ai ka ko u tui pē ko u lava 'o tali atu 'a e me'a 'oku me'a ki ai e Hou'eiki. Sea ko e ki'i me'a makehe pē eni ia . Ko e me'a na'e lave 'a e fehu'i 'a Vava'u 16 fekau'aki pea mo e 'āhanga 'o Foa. Ko u tui 'oku mo'oni 'aupito e lave ka na'e 'ikai ke u to e to'o hake 'e au 'a e me'a ki he 'āhanga he kuo fiu eni hono 'oatu 'i heni pea mo hono fiema'u ke ki'i *maintenance* e 'āhanga. Ka ko u tui 'oku, te u toki lele atu 'o 'oatu 'eku ngaahi, 'a e lisi fekau'aki ki he Pule'anga ke hā 'i he'enau, 'o e *Government priority* ke lava ai 'o 'oatu ha ngaahi fiema'u. Ka ko u tui 'oku feinga pē motu'a ni ke fakakakato pē ngaahi fiema'u ko eni 'i he ngaahi fe'unga pē mo e ivi fakapa'anga 'oku 'i ai.

Ko u me'a pē ko u ki'i loto atu au ke mou me'a hifo ki he peesi fā 'oku 'i ai e ngaahi fakatātā he peesi fā meime'i 'oku nofo ai 'i loto e, 'a e fiema'u 'a e kainga kātoá pē mei Mu'omu'a a'u ki Kauvai. 'A ia mou me'a atu ki he tafa'aki to'ohema la'i fakatātā ki 'olunga 'asi ai e ngaahi faama sola. 'A ia 'oku ne hanga pē 'o fakamatala'i kātoá mai mei Mu'omu'a ki Kauvai. Ko 'ene tukuhifo

ki lalo ko e mīsini mamafa ena ‘i lalo. ‘Oku ‘uhinga pē ia ki he ngaahi me’a ne u lave atu ki ai ‘i mu’a. Afe ai ki mata’u ‘oku ‘i ai fu’u, ai pē ki mata’u ‘oku ‘i ai fu’u hala pule’anga ai pea hake ki ‘olunga ko e ongo vaka ena pea ko e kalasi vaka ena ‘oku fiema’u ko ē ke ne ‘alu mei heni ki Pangai mo Ha’afeva mo Nōmuka. Pea ko e vaka ia ‘oku fiema’u ke ne takai’i e ‘otu motu. ‘A ia ko u tui ‘Eiki Sea ko e me’a pē ia ko u lava ‘o ‘oatu ka ko u fakamālō pē au ki he Minisitā Toutai ‘i he’ene me’a fekau’aki pea mo e hoha’a ‘a e kāinga ki he mokohunu. Ko u tui ko e me’a pē ne u lava ‘o tākaki mei he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ‘ene me’a mai ko e *size* ko ē ‘o e mokohunu ‘a ē ko ē ‘oku teu mate ‘oku ngofua ia ke to’o ia ‘o ‘ave ki ‘uta. Pea ko u tui ko e me’a pē ia ‘oku fakafiefia e me’a mai ‘a e Minisitā ‘o fekau’aki pea mo e, kae tuku pē *size undersize*. Pea ko u tui Sea ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ia ‘e to e lave ki ai ko u fokotu’u atu au ke tau tali e līpooti. Mālō Sea.

Fokotu’u ke ngāue’aki totongi vaka ‘Utuma’atu ke ‘ave lolo ki Ha’apai

Vātau Hui: ... ke u tokoni atu pē. Tapu mo e Sea tapu mo e fakataha ‘Eiki ni. Ko ‘eku tokoni ko ē ki he Fakafofonga Ha’apai Sea koe’uhī ko e vaka lā ko eni ‘oku ‘asi ko ē. Ko ‘eku sio hifo ko e ‘Utumā’atu ‘atā e fo’i vaka ko eni ‘ene ‘asi hake pē na’a nau ō ‘o faitaa’i fēfēe’i ‘a e vaka ni ‘o ‘omai. Sea kapau te nau totongi e ‘Utuma’atu ke ne fai e fo’i ngāue ko ia ‘oku ou tui ‘e loto lelei e kāinga. Lele tu’o taha pē pea ua ki Niua pea foki mai takai ‘a Ha’apai pea foki atu he koe’uhī na’e teuteu pehe’i ia ‘e Niua ko hono ‘uhinga ke ‘i ai e taimi pehē ke ‘oua ‘e fu’u fakamole lahi. Fakamālō ki he Fakafofonga Ha’apai he ‘ohake fo’i vakalā faka’ofa’ofa ko eni kae tokoni pē ki he, ‘e tokoni lahi e ‘Utuma’atu kae ‘ai pē ha ki’i totongi ‘e Fakafofonga mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali e Līpooti ‘A’ahi faka-Fale Alea ki he Vāhenga Fili Ha’apai 13 2018 kātaki ‘o hiki ho nima.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Ha’apai 13

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Sea loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali ‘a e līpooti kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ‘oku hounga mo’oni ki he motu’a ni ‘a e talitali lelei mo e fēme’a’aki mo e fakamaama kuo fai ho Fale ‘Eiki ‘o fakafekau’aki mo e līpooti ‘a e motu’a ni pea ‘oku ‘oatu e fakamālō ki he Feitu’u na. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Asenita Ngāue ‘a e Fale ‘oku toe

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e tau ‘asenita ‘i he’ene tu’u he taimi ni ko e Līpooti ‘Atita Makehe mei he ‘Atita, ko e tali ‘a e ‘Eiki Palēmia pea mo e fakalahi, ko e tali e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e tali

mei he ‘Eiki Minisitā Lao mo e tali mei he ‘Eiki Minisitā Ako kuo ‘osi lau kakato fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato...

<002>

Taimi: 1825-1830

‘Eiki Sea: ... ke mou fēme’a’aki ki ai.

Tokanga ke lau tali ‘a e Minista Fefakatau’aki

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki fakamolemole pē Sea tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa. Ko ‘eku ki’i fokoutua hake pē ko e, pē ‘oku hā ha lau ki he tali ‘a e motu’a ni. Pē ‘e lava mu’a ke kole ki he kōmiti ke ‘ohake ia kae fai ha faitu’utu’uni ki ai ‘a e Fale kae lava ‘o si’i lau mai kātaki. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

Taukave’i totonu ke lau tali Minista Fefakatau’aki

‘Eiki Palēmia: Sea tapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eiki. Ko u fanongo ki he kole ‘a e Minisitā ko eni. Mahalo ko e tu’o tolu eni pē ko e tu’o fā ‘ene kole atu. Pea ‘oku māhino pē ia ki he motu’a ni ia ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni ki he, ka ko e fakakaukau tau’atāina ‘a e motu’a ni ‘e Sea. Kapau te tau fakakaukau’i ‘a e me’a ko ē na’e hoko ko e tohi tangi ‘a e kakai. Pea ko u tui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘i he Fale ni na’e, tuku kehe kapau na’e ‘i ai ha taha Mēmipa na’e fakamo’oni he tohi tangi na’e kau mo ia ‘i he ta’efiemālie. Ka ko e ma’u ‘a e motu’a ni ko e tohi tangi ia ko e kakai ia ‘oku nofo ‘i tu’a. Pea ko e tali ko e tali ki he kakai ko ia. ‘Oku ‘ikai ko ha tali ia kia tautolu he na’e ‘ikai ke tau loto, kau ta’efiemālie. Ko ia Sea ko ‘eku tui e motu’a ni ‘oku ‘i ai e totonu ‘a e tokotaha ko eni ke lau ‘a ‘ene tali ki he kakai. Pea tukuange e kakai ke nau fakamaau’i ‘ene tali pē ‘oku nau tui ki ai pē ‘ikai.

Sea ‘oku ‘i ai e kupu he’etau Tu’utu’uni ‘e lava ke tau tuku fakatafa’aki ha Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea. Kapau te tau tuku fakatafa’aki ia pea tau pālōti’i pē lau ‘oku ou hoha’a he ko e Mēmipa eni e Kapineti. Pea ko e tohi tangi ko ē fekau na’e ‘omai kia mautolu ki he Pule’anga ko eni ‘oku ‘ikai ko ha ki’i tohi tangi si’isi’i pē ma’ama’a. Ko e tohi tangi ko eni ‘oku taumu’a ke tukuhifo e Pule’anga ko eni ‘oua na’a to e, ‘ikai ke to e fiema’u he kakai ko eni. Mou vakai ange ki he mamafa e tohi tangi. ‘Oku fiema’u ke ‘ave tali ke fanongo e kakai. Ko u kole fakamolemole atu Hou’eiki tuku kehe kapau na’e ‘i ai ha taha ‘ia moutolu na’e kau he ta’efiemālie. Ka ko e ma’u ‘a e motu’a ni na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘ia moutolu ‘e ta’efiemālie. Ko e kau ta’efiemālie ‘oku nofo kātoa ‘i tu’a. Pea ‘oku nau faka’amu nautolu ke lau ange e tali ‘a e tokotaha ko eni ke nau fakakaukau’i pē ‘oku nau tui ki ai pē ‘oku nau ta’etaui ki ai.

Kole ke tuku fakatafa’aki e Tu’utu’uni Fale Alea kae lau tali Minista Fefakatau’aki

Ko u pehē ko ‘ene ma’a taha ia ‘etau ngāue. Ko ia ko u kole atu tuku fakatafa’aki ‘a e lao ko ia pē ko e Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘o fekau’aki mo e me’a ka tau hanga ‘o faka’atā. Tau pālōti’i ke

‘omai ange ki heni pē ko e hā koā e me’a ‘oku fai ai e ta’efiemālie. Ko u fehu’i atu, ko e hā e me’a ‘oku fai ai e ta’efiemālie ki he tangi na’e fai mai ki he tokotaha kia mautolu. ‘Oku ou tui ko e nofo ko eni ‘a e kakai ‘oku nau faka’amu mai ke nau fanongo ki he tali. Pea ‘oku ou kole atu ‘oange ha faingamālie ke fai e tali ko eni. Tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha lea ta’efe’unga kapekape pē ko e hā tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki. Kapau ‘oku ‘i ai ha lea pehē pea to’o ia. Pea kapau ko e anga ‘ene tali ko e anga ia ‘ene fakahā mai ki he kakai ko e anga eni ‘eku tali atu ki homou ta’efiemālie.

Taukave ke fai ngāue Fale Alea fakatatau ki he Lao mo e Tu’utu’uni ngāue

Tēvita Lavemaau: Sea ki’i fakatonutonu. Fakatonutonu. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea fakatapu pe mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atu e ‘Eiki Palēmia ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e lao mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale ni pea ko e me’a ia ‘oku ne tataki ‘etau faifatongia. Ko e ‘Eiki Palēmia ko eni ‘oku me’a mai pē ia ke tu’utu’uni he me’a kotoa pē ‘oku fai he Fale.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Tēvita Lavemaau: ‘Ene vili ta’ekikihi ke lau ‘ene tohi ‘ene tali.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Tēvita Lavemaau: Ko e me’a tatau eni ‘oku ha’u ‘o fai he efiāfi ni Sea.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Tēvita Lavemaau: Ko u kole atu ‘Eiki Sea ke fai mu’a ha’o faitu’utu’uni.

‘Eiki Palēmia: Sea. Tuku pē ke u vili kikihi he ko e ‘uhinga ia ko u tu’u atu ai he ‘aho ni ko ‘eku fai ko ‘eku vili kikihi. Na’a ku fononga mai au he ...

Tēvita Lavemaau: Fai ki he lao ko ē ‘a e Fale.

‘Eiki Palēmia: Ko ia ka u tali atu. Ko u kole atu ke tuku fakatafa’aki he ‘oku ‘i ai e tu’utu’uni pehē ‘a e Fale. Kapau ‘oku ‘i ai ha tu’utu’uni ‘e lava ke tau pālōti’i ke tuku fakatafa’aki kae fai ē.

Tēvita Lavemaau: Ko e ‘uhinga e tohi tangi ko eni ko e ‘ai ke tuku fakatafa’aki e lao. Tau fai ki he Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea ko u tui au ko e tokotaha ko eni ‘oku ‘ikai ke loto ia ke fanongo mai e kakai kia mautolu. Na’a ke toki foki atu mei he tēpile ko eni.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Palēmia: Hā e me’a ‘oku hoko kia koe.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu mo e Sea. Ko u loto lelei ke fanongo ...

<002>

Taimi 1830-1835

Tevita Lavemaau: ...fanongo mai 'a e hou'eiki mo e kakai 'o e fonua ki ho'o me'a. Kā tau fou 'i he founa ngāue mo e tu'utu'uni 'a e Fale 'oku tu'utu'uni ke tau ngāue 'aki, mālō.

Taukave 'ikai mafai Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ke tali pē ta'etali tohi tali

'Eiki Minisitā Leipa: Sea ka u ki'i tokoni atu pē mu'a Sea. Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e founa ngāue ko hono 'ave ha'atau tali 'ave ki ha Kōmiti 'a eni 'oku fakahoko pea 'omai 'enau ngaahi fakakaukau 'oku 'ikai ko nautolu 'oku nau tu'utu'uni pē 'oku tali ha Tohi Tangi pē 'ikai, 'omai 'enau Lipooti ki he Falé pea mo 'enau ngaahi fakakaukau pea tau tālanga'i heni pea tau hikinima'i, pea tali ia. Ko e founa ngāue ia, 'oku 'ikai ke tau lava 'o faitu'utu'uni 'i he Kōmiti ko ia pē 'oku tali pē ta'etali ha tali. Ko 'enau me'a 'oku fai ko e 'omai 'enau ngaahi *opinion* pea 'omai ki heni ke tau lipooti mai ki heni pea tau fai tu'utu'uni leva Sea kātaki fakamolemole.

Kei fai ngāue Kōmiti ki he tali Minisita Fefakatau'aki

Lord Tu'iha'angana: Sea, ka u fakatonutonu atu. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'Eiki Sea ko e ngaahi 'aho eni 'e fiha 'etau feme'a'aki 'i he fekau'aki mo e ngaahi ngāue ko eni ki he tali ko eni 'a e me'a, pea ko eni kuo lava mai 'a e kongā lahi 'o e 'ū tali. Pea ko e tali 'a e 'Eiki Minisitā ko eni 'oku kei fai 'a e ngāue ki ai fakatau ki he tu'utu'uni, pea 'oku 'osi fakahoko atu ki he Feitu'u na ke fai 'a e fakahoko. Ki'i lave nounou fakatātā pē Sea, na'e 'omai 'a e tali fakalukufua 'a e Pule'angā, pea fai 'a e ngāue ki ai 'a e Kōmiti 'o 'oatu ki he Pule'anga, 'omai leva 'a e tali 'a e Pule'anga 'o fakahū mai 'aki 'enau tali, fakata'e'aonga'i ia, kae 'omai takitaha 'omai pē mei he Palēmia hoko mai 'a e Minisitā Pa'anga, Minisitā Lao, pea mo e 'Eiki Minisitā Ako 'o vakai'i 'e he Kōmiti 'i he founa ko ia, pea 'oku 'osi fokotu'u atu 'e he Kōmiti ki he Feitu'u na ke fakahoko ki he 'Eiki Minisitā ko eni fakahoko mai 'ene talí 'i he founa ko ia na'a nau liliu mai ki ai, pea 'oku kei fakaongoongo atu'a e Kōmiti ki ai.

'I he taimi tatau na'a ku tu'utu'uni Sea kei fakatatali ki ai mo fakahoko ki ai, fakahoko mai 'ene talí 'o hangē ko e 'Eiki Palēmia mo e ki he founa na'a nau liliu mai ki ai 'a e founa 'oku 'omai ai 'enau tali, 'a eni na'e 'osi fakahoko mai 'e he kau Hou'eiki Minisitā ko eni mo e 'Eiki Palēmia. Kā 'i he taimi tatau ko e 'uhingā ko e taimi mo e fiema'u ke fai mo fai ha feme'a'aki ke mahino 'a e kaveinga ko eni na'a ku fekau pē 'e au ia ke mau ngāue pē Kōmiti ia 'i he tali ko ē 'a e Minisitā na'e 'omai 'i he tali fakalukufua ko e 'uhingā pē ke to'o atu ai vavevave ange ai 'a e taimi ko e taimi 'e fakahū mai *official* 'ene tali, to'o mei he tali fakalukufua fakahū mai 'aki 'ene *covering letter* mei he 'ene ke *official* hangē ko e Hou'eiki Minisitā koē, kae vave 'oku mau 'osi to'o atu 'a e kongā lahi 'o e ngāue, kae fakakakato kae 'omai. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'i he taimi ní. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e *issue* ko eni hangē pē ko e me'a ki ai 'a e Fakafofongā ko e 'aho eni 'e

fiha 'etau feme'a'aki ki ai, hangē pē ko e fakamatala koē 'a e Kōmiti Sea 'o e Kōmiti, ko e tali mei he Pule'angá fakafou mai 'i he Kōmiti ko ē 'oku ne *screen*, pea na'e fai 'a e fefoki 'aki 'i he vakai ko eni 'a e Kōmiti ke fakalelei'i mai 'a e tali mei he Pule'anga. Pea ko 'etau toki 'osi eni 'etau fanongo ki hono lau 'a e tali ko eni 'a e 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao mo e 'Eiki Minisitā Ako hili hono fakakakato 'a e ngāue 'a e Kōmiti.

Na'e fai 'a e ngāue lahi 'Eiki Palēmia ke ne fakalelei'i 'ene tali fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni 'a e Fale. Pea ko eni 'oku kole mai 'a e 'Eiki Minisitā Leipa ke fakatafe 'a e tu'utu'uni ngāue 'a e Fale kae fakahū mai pē 'ene Lipooti 'ana ta'esivi 'e he Kōmiti ko eni. Ko e fu'u kole mamafa eni hou'eiki, he 'oku ne kole mai ke fakatafe 'etau founa ngāue angamaheni 'a eni na'e fou mai ki ai 'Eiki Palēmia mo e tali 'a e toenga 'o e kau Hou'eiki Minsitā, kae hū hangatonu mai pē 'ene tali ta'esivi pē fakalelei'i 'e he Kōmiti 'oku kau tonu ki ai ko 'enau fatongia ke nau sivi 'a e 'ū tali 'oku fakahū mai.

Tautea ki ha Mēmipa te ne maumau'i ai Tu'utu'uni ngāue 'a e Fale

Hou'eiki kapau te mou me'a ki he 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e tu'utu'uni kotoa pē 'oku 'i he tohi ko eni 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'oku tau muimui ai ki he tu'utu'uni ko ia ...

<005>

Taimi: 1835-1840

'Eiki Sea : Tu'utu'uni Fika 49 – maumau'i 'o e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá 49 kupu si'i (1) Ka 'i ai ha Mēmipa Fale Alea, pē Kōmiti Kakato te ne maumau'i 'a e ngaahi Tu'utu'uni, (a), (b) te ne fai ha anga fakamoveuveu pē (c) kuo 'osi fakatokanga'i tu'o taha, kae vili ta'e'unua pē 'o fakafaingatā'ia 'a e ngāue 'a e fakatahá, pea hoko atu 'a e kupu ko eni.. pea kuo 'osi ui hingoa 'e he 'Eiki Seá, pē ko e Sea kuo ne maumau'i 'a e ngaahi Tu'utu'uni ko eni. Pea hoko atu leva 'a e Kupu 49 kupu si'i (2) kapau mo e maumaulao na'e fai, (a) 'i he Fale Alea 'e ngofua ki he 'Eiki Seá, kupu si'i (1) ke ne Tu'utu'uni ki he Mēmipa ke fakahifo fakataimi ki ha taimi te ne fakamahino ai, kae 'ikai lahi ange 'i he 'aho 'e 5.

Hou'eiki, 'oku 'i ai 'a e tautea, 'oku hilifaki 'i ha Mēmipa 'oku 'ikaim muimui ki he Tu'utu'uni ko eni 'a e Falé. Kapau te mou me'a hifo ki he Kupu 128 – 'e malava ki he Mēmipá, 'oku ne fakahū mai 'a e Lao Fakaangaangá, ke ne fai ha lea 'ikai to e fakahoko. Kātaki ko e kupu hala ia. Kupu 53, ka 'i ai ha Mēmipa 'e fakafisi, 'a ia ko e 'uhinga eni ki he lea ta'efe'unga, ki ha ngaahi lea ta'efe'unga, kuo ne fai, hili hano fekau atu 'e he Seá 'o e Fale Alea pē Seá, 'e malava ke fakahifo fakataimi ia, hangē ko e Tu'utu'uni 49, 'a ia 'oku toe foki pē ki he Tu'utu'uni 49.

Ko e 'uhinga 'oku 'ave ai 'a e Tohi Talí ke sivi'i 'e he Kōmití, ke 'oua 'e fakahū mai ki he Falé ni ha lea 'oku ta'etaau. Ka hū mai 'a e Lipootí 'o lau ta'esivi'i 'e he Kōmití, pea mahino, lolotonga hono laú, 'oku 'i ai ha lea 'oku ta'efe'unga mo e Falé ni, maumau'i leva 'e he Fakafofonga ko ia na'a ne fakahū mai 'a e tohi ko iá, pea fihia 'i he kupu ko eni, he 'oku ne maumau'i 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'E malava ke tau hoko atu, ka 'oku 'ikai ko au 'e tautea'í, ko e tokotaha 'oku ne fakahū mai 'a e tohi ko iá 'e tautea'í.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kātaki ka u ki'i fakahoha'a atu kātaki fakamolemole.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Faka'ikai'i Minisita Fefakatau'aki 'oku feinga ke talangata'a ki he Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipá. Sea, mole-ke-mama'o pea 'oku fu'u mama'o 'aupito 'aupito ia 'a e pehē 'oku ou feinga ke u talangata'a. 'Oku ou fie fakahā atu heni, ko 'eku feinga eni ke u talangofuá. Ko e 'ave ko ia ha'atau tali, pē ko ha fa'ahinga me'a ki ha fa'ahinga Kōmiti, 'oku 'uhinga pē ia ke nau fai ha ngāue makehe mo 'omai ha'anau ngaahi fakakaukau, 'o fekau'aki mo e ngaahi Lipooti pē ko e tali ko ia. Pea 'oku nau 'omai ai 'enua ngaahi *opinion* 'o hangē ko eni 'oku 'i ai 'a e makatu'unga 'e 3, mahalo kuo 'oatu mei he Falé ni ke nau ngāue'aki, 'a ia ko e lea faka'apa'apa, ko e lea fakatupu'ita ko e tali hangatonu. Neongo 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku 'asi 'i he'etau Tohi Tu'utu'uní, ke fai'aki hono sivi ha tali 'a e Pule'angá, 'oku 'omai koe'uhi ko ha Tohi Tangi. Ka 'oku tau tali ia hangē ko e me'a ia kuo 'osi Tu'utu'uni atu ke nau ngāue'aki neongo 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he'etau Tohi Tu'utu'uni, ka 'oku nau fai'aki leva 'a e sivi ko iá, 'a e ngaahi talí, pea nau talamai, fakatatau ki he makatu'unga 'uluakí

Lord Tu'iha'angana : Sea, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... 'oku 'i ai e ngaahi me'a..

Lord Tu'iha'angana : Fakatonutonu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kātaki fakamolemole Sea kae 'osi atu mu'a 'eku ki'i malangá

Lord Tu'iha'angana : Fakatonutonu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : he 'oku fai 'a e tukuaki mamafa mai ki he motu'a ni...

Lord Tu'iha'angana : Ko 'eku Fakatonutonu ko e 'uhinga ko e lekootí Sea. Fai pē 'a e malanga ia 'a e 'Eiki Minisitā, ka ko 'eku fakatonutonu 'oku hala 'a e me'a 'oku ne me'a mai 'aki. 'Oku 'ikai ke 'asi he Tu'utu'uni 'a e me'a ko ia. 'Oku 'asi he Tu'utu'uni, he Kupu 123 kupu si'i (2) 'oku 'i he mafai 'o e Seá, ke ne hanga 'o seti mai he 'oku 'ikai ke 'asi ha Tu'utu'uni pau ia ke 'omai ha tali ia. Pea ko ena 'oku 'asi mai pē 'oku 'ilonga pē, pē 'oku kaunga hangatonu ki he *issue* ko iá pē 'ikai..'Oku muimui pē 'a e Kōmiti ki he me'a. Ko 'eku fakatonutonu ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kātaki ke u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

'Eiki Sea : Tali pē 'a e fakatonutonu. Me'a mai 'Eiki Minisitā..

<008>

Taimi: 1840-1845

Lord Tu'iha'angana: Hala e me'a 'oku ne 'omai 'oku 'ikai ke ... ki he Tohi Tu'utu'uni.

‘Ikai ‘asi Tohi Tu’utu’uni ha kupu ngaahi makatu’unga ke sivi ‘aki tohi tali Pule’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ke, ko e fakatonutonu eni ‘oku ou ‘oatu. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ‘i he Tohi Tu’utu’uni ke ‘i ai ha makatu’unga ‘e tolu ke sivi ‘aki ‘a e tali ‘a e Pule’anga ki ha Tohi Tangi. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi e me’a ko ia ‘i he Tohi Tangi ko u ‘osi fakapapau’i ia. ‘Oku mo’oni ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ‘a e Fale ni ke nau tokoni atu ‘o pehē atu mahalo ko e Feitu’u na ia ‘oku ke ma’u e mafai ko ia. Ngāue’aki ‘a e makatu’unga ‘e tolu ko ena ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘a e makatu’unga ‘e tolu ko ena ‘i he Tohi Tu’utu’uni ‘o fekau’aki mo ha tali ‘a e Pule’anga ki ha Tohi Tangi. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi e me’a ko ia ai.

Lord Tu’iha’angana: Sea ko ‘eku ‘ai pē ke fakatonutonu ki he lekooti. Ko e me’a ena ‘oku ke me’a mai ‘aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia.

‘Ikai ha kupu he Tohi Tu’utu’uni ke ‘omai ha tali ki ha tohi tangi

Lord Tu’iha’angana: Ko e me’a ena ‘oku ke me’a mai ‘aki ‘oku ‘i ai ‘a e mafai e Sea pea ko e mafai eni e Sea na’a ne tu’utu’uni mai ‘aki ki he kōmiti ‘a e me’a ko ena. Ko e me’a ia ‘oku fakatonutonu ai ki he lēkooti ‘oku ‘ikai ke ‘asi he Tohi Tu’utu’uni ka ‘oku ‘asi ‘oku ‘i he mafai e Feitu’u na Sea pea ko e ngaahi makatu’unga ko ia na’a ke tuku hifo ‘aki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu mu’a e ‘Eiki Nōpele. Sea te u ki’i lau atu pē ‘a e Kupu 123. Fakahū atu ‘a e ngaahi Tohi Tangi. ‘Oku ‘ikai ko e fakahū mai e tali. Ko e fakahū atu ‘a e ngaahi Tohi Tangi, mahalo ko e fo’i me’a ia ‘oku tau ...

Sāmiu Vaipulu: Sea fakatonutonu atu ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tau talanoa ai.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e ...

Lord Tu’iha’angana: Me’a ia ko ē na’a tau lave ki ai he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni ia ke mai ha tali ki ha Tohi Tangi.

Sāmiu Vaipulu: Ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Ka ko e ‘uhinga pē ko ‘etau ngāue’aki e *natural justice* ‘oange ha totonu ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ‘a e Pule’anga ke tali mai ‘a e me’a ko eni pea ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a.

Lord Tu’iha’angana: Ngāue’aki pē ‘a e tu’utu’uni ko ē ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu atu ‘oku hē ...

Ngāue'aki kupu 123 he Kōmiti ko e tu'utu'uni 'a e Sea

Lord Tu'iha'angana: 'Oku ngāue'aki ko ē ki he Tohi Tangi 'oku ou, tu'utu'uni mai 'e he Sea ke ngāue'aki ia he kōmiti ki hono sivi 'o e tohi tali. Pea 'oku fakapotopoto pē ia. Pea ko e me'a 'oku tau ngāue'aki ai 'a e Kupu 123. Ko e tu'utu'uni 'a e Sea.

Taukave ke fai ngāue Kōmiti pea 'omai faitu'utu'uni ki ai Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. 'E Sea ko u tali leva ko e fakakaukau ko ia ko e Feitu'u na 'oku ke ma'u e mafai ke ke 'oange 'a e fo'i makatu'unga 'e tolu ko eni 'oku 'ikai ke 'asi 'i he Tohi Tangi ke fai 'aki hano sivi 'a e tali 'a e Pule'anga ko e Feitu'u na 'oku ke 'oange ia kia nautolu ke nau ō fai 'aki e sivi. Mālō 'aupito na'e mahino pē ia kiate au.

Sai ko u 'oatu leva ke tau a'u angē ki he makatu'unga ko eni. 'Oku 'ikai te u teitei fokotu'u atu ke 'omai hangatonu 'eku tali ke 'omai 'o lau, mole ke mama'o. Ko u 'osi sio 'i he 'analaiso ko eni kuo fai fakatau ki he makatu'unga 'e tolu. Ngaahi fo'i lea 'oku ngāue'aki, Makatu'unga 'oku nau pehē ai hangē ko e 'ita te u fakatātā, ka te u fehu'i foki. Ka u ka lau ha fo'i sētesi ki ha toko 100 pea 'ita ha tokotaha kae fiefia ha toko 99, 'oku tau lau ia kuo pau pē ke 'oua 'e tali. Sai, ko u 'oatu leva 'eku fakakaukau. Koe'uhī kuo 'osi 'i ai 'enau 'analaiso ki he ngaahi makatu'unga 'e tolu ko 'eni 'i he'eku tali kotokotoa. Ko 'eku fokotu'u Sea 'oku 'ikai ko e 'omai 'o lau 'eku tali, 'omai 'enau 'analaiso mo 'enau līpooti ki he Fale ni ke tau lava 'o me'a ki ai pea tau lava 'o faitu'utu'uni ki ai pea toki makatu'unga mei ai 'a hono lau, 'io pē 'ikai. 'Oku 'ikai ke u kole atu ke u maumau'i 'a e lao Sea...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, te u 'oatu eni e fakatātā pea te u kole atu ki he *Hansard* ke kātaki 'oku 'ikai ke hiki e me'a ko eni he 'e 'asi he'etau lēkooti ... (Na'e to'o heni lēkooti mei he *Hansard*)

<009>

Taimi: 1845 – 1850

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io Sea.

Tokanga ko e 'ikai tali vaeua 'ene tohi tali ki he tohi tangi he Kōmiti

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Fakamālō 'aupito 'i he feme'a'aki lelei 'oku fakahokó. Ka 'oku ou fie fakahā atu ki he Feitu'u na mo e Fale ni. Ko e tali ko ē na'e 'omai ki he motu'a ni, 'a hono 'analaiso 'eku talí. 'Oku 'ova he haafe 'o 'eku talí 'oku talamai ke liliu pea to'o. Ko e ta'e'aonga ia 'eku talí. Pea 'oku 'asi ki he motu'a ni,

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'i ai 'a e filifilimānako. 'A eni na'e fakahā mai 'e he Minisitā 'i he *MIA* 'i he'ene me'a atu ki he Kōmiti ko eni 'oku 'asi ai 'a e me'a ko eni 'oku 'asi aí.

Lord Tu'ilakepa: Sea. Ko u kole atu ki he,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: To e fakamatala mai, to e me'a mai 'etau, 'a e

Lord Tu'ilakepa: Minisitā, ki'i fakatonutonu atu e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

Kole ke anga fakatōkilalo Minisita Fefakatau'aki kae liliu 'ene tali ki he fiema'u Kōmiti

Lord Tu'ilakepa: Anga fakatōkilalo ā ki he me'a 'oku me'a mai ai e Seá. Ko au ko u ongo'i ko e ngaahi lea ia 'oku ngāue'aki 'a e me'a ko eni 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Sea. Anga fakatōkilalo ā ka tau nga'unu kae tuku ho'o vili ta'e'unua he 'oku mo'oni e Seá. Kapau na ko e me'a mai Sea hangatonu ko ha'aku lea atu ki he Feitu'u na, ko e siana, ongo kovi 'aupito ia. Fakatupu 'ita. 'Ai ke ke laumālie lelei kae 'omai, fou he fougá. 'Ikai ko u tangutu pē au ko u fanongo 'Eiki Sea ko u fakafeta'i ki he Feitu'u na he ngaahi tu'utu'uni ma'olunga 'oku fai 'e he Feitu'u na. 'Oku ke kei vili ta'e'unua pē 'i he ngaahi 'analaiso mo e me'a ko ē 'oku ke fiema'u 'e he Feitu'u na ke hoa tatau mo ho'o fiema'ú. Fai mo 'ave ki he Kōmiti pea ke anga fakatōkilalo. Ko e 'Eiki Nōpele ko ē ko ho'omou 'Eiki Nōpele mei Ha'apai. Pea mo e tahá, ko 'eku lea atu ko eni, me'a pē 'ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ē ka ...

<001>

Taimi: 1850-1855

Lord Tu'ilakepa: ... ka ko hono fakalukufua ko e kau Fale Fisi moutolu. Hā mou pehē ai? Pea mou taki taha fakamā'opo'opo homou me'a pea me'a ā ki Fisi mo e longoa'a e fonua ni. Kau ai e motu'a ni Sea pelu mo e takapau mo e me'a 'o mau 'alu noa'ia pē au ia 'uhinga he fa'ahinga to'onga ko ē. Mou laumālie lelei ke 'omai ho'omou tali fakalelei ki he 'Eiki Nōpele ki he Tu'iha'angana tapu mo ia. Fakamolemole Sea he'eku lau hingoa koe'uhí ko 'etau Tu'utu'uni ka mou faka'apa'apa moutolu. Tokolahi taha ko e kāinga 'o e 'Eiki Nōpele ka ko e Sea ia 'Eiki Sea. Mai ho'omou tali pea tau hoko atu. Ko au ko u fie lave au ki he me'a ko eni na'e 'omai kau kua Pīveni. Tuku ke fiemālie e 'Eiki Palēmia lau 'osi. 'Ikai ke 'i ai ha palopalema ai. Sea ko u, tau hoko atu he ko u vakai ki ho fofonga 'oku ke, mālie 'aupito e me'a 'oku ke me'a mai 'aki pea ko homau tala ia. Fēfē ka tau mālōlō kae 'ave mu'a ke 'omai e me'a 'a e kōmiti ke fiemālie e 'Eiki Minisitā ko ē.

Fakama'ala'ala ki he ngāue fakahoko 'e he Kōmiti & mahu'inga poini nau 'ohake

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele fakama'ala'ala pē. Sea pea me'apango pē 'oku hanga he 'e 'Eiki Minisitā 'ohake 'a e fakahoko mei he'enua kau Fakafofonga ko ē nau tēpile 'a e me'a na'e fakataha'i he Kōmiti. Sea ko e nātula pē ia e kōmiti. 'Oku, ko e motu'a ni 'oku feinga ke u tu'u 'i loto 'o tataki 'a e kōmiti ko eni. Pea neongo 'oku fakalea he taha ko eni ka ko u feinga pē au ke u tōnaki 'ikai ke u sio ki he sino 'o e tokotaha. Ko e poini 'oku 'omai ki he 'īsiū 'oku alea'i ko e me'a ia 'oku ou feinga ke fakamā'opo'opo. Pea kapau 'oku fēpaki ha *comment* pē ko ha fokotu'u ha taha ia he 'oku pau pē ke pehē. Ko e kau Fakafofonga ia e tēpile 'a e Pule'anga te nau feinga pē nautolu ke malu'i mo poupu ki he 'ū me'a ko ē 'oku poupu ki ai e Pule'anga. Ko e tafa'aki 'e taha te nau, pea ko e me'a ia 'a e motu'a ni ke u, pea ko 'eku fatongia 'oku fai he kōmiti. Pea ko eni kuo takitaha ha'u pē ia 'o fakamatala 'emau, ko e 'osi pē 'emau kōmiti, sai pē ia. Ka ko e me'a ko eni kuo fai ki he kōmiti 'oku 'ikai ke fai ha fēpakipaki ai.

Ko e poini, ko e poini ko ē 'oku 'ohake 'e ha Mēmipa ko e me'a ia 'oku ou feinga ke fakamā'opo'opo. Pea 'oku neongo 'oku a'u ki ha taimi 'oku 'i ai, kau Mēmipa 'oku nau vaeua takitaha 'i ai e poini 'oku nau takitaha tu'uaki pea 'e iku pē hangē ko e nātula faka-fakataha ko e taimi 'e kehekehe ai e tui 'e iku ki he pālōti mo e me'a pehē. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia, ka 'i he motu'a ni 'i he'eku ongo'i 'oku 'ikai ke fai ha fēpakipaki. Takitaha 'ohake pē 'ene poini fekau'aki mo e 'īsiū.

Ko 'eku ki'i fakatonutonu pē ki he 'Eiki Minisitā pea mo e kole pē 'Eiki Sea he ko e founa ngāue pē ka fakahū *official* mai 'ene tali to'o mei he tali fakalukufua 'omai kaite kimautolu ki he kōmiti pea mau to e vakai'i 'a eni ko eni 'oku mau lolotonga pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a ai na'e 'osi 'ave kimu'a ko ē ki he 'Eiki Minisiā ke to'o. Mau to e vakai'i fakalelei he ko e ngāue 'a e kōmiti 'oku fakatēfito he kau sekelitali. 'Oku lahi e mo'umo'ua e Hou'eiki ia he'etau fatongia Sea. Pea ko nautolu 'oku nau fai e *screen* mo e 'omai 'o e ngaahi me'a ki loto toki makatu'unga ai. Sea ko e kau sekelitali 'etau ngaahi kōmiti 'oku mou mea'i pē he ngaahi kōmiti taki ai e Kalake Fale Alea pea 'oku fakatatau pē ki ha 'īsiū 'oku tuku ki ha kōmiti fakatatau mo e 'ū kau sekelitali 'oku ngāue he kōmiti he taimi ni mahalo ko e toko nima pē ko e toko ono 'oku tokoni ki he Kalake ko e 'uhinga pē ko e mafatukituki e ngaahi me'a ko eni ke sivi. Pea ko e mei kātoa tokolahi 'ia nautolu 'oku nau ma'u e ngaahi faka'ilonga ako ma'olunga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: Pea ko e toko taha pē toko ua 'oku nau ma'u ... tokoni ki he Kalake 'i he mala'e 'o e lao. Pea ko nautolu 'oku nau hanga 'o *screen* mai e me'a 'o mau, ka ko 'eku ki'i 'ai atu pē kapau, pea 'e a'u pē ki he tu'unga 'i he 'ū me'a ko ē. Ko e anga ia e founa ngāue 'a e kōmiti. 'Oku 'oatu pē kuo pau ke fakaafe'i mai e Minisitā ke mau ki'i ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o kole tokoni ?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E, 'oku, 'e lava pē ke u fakatonutonu pea lava pē ko e tokoni.

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki ho Fale ni. Ko u fanongo ko eni ki he lea ko eni 'a e Minisitā 'oku ha'ana e tali 'oku ne pehē ko e vaeua ia 'o 'ene tali 'oku 'ikai ke tali. 'E Sea ...

Fakatonutonu hala e ma'u ko e vaeua tali Minisita Fefakatau'aki 'ikai tali Kōmiti

Lord Tu'iha'angana: 'Oku hala ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea kapau 'oku mo'oni kapau 'oku mo'oni e me'a ko ia ...

Lord Tu'iha'angana: Kātaki Sea ko 'eku fakatonutonu ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'oku hala e me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau 'oku mo'oni e me'a ko ia Sea, ne u ki'i sio he tali na'a ku ki'i

sio he tali. He na'e, na'a mau lele ki Naulu pea ma me'a fakataha pē he ki'i loki 'e taha pea ne 'omai e tali ke u sio ai ke u ki'i laulau faka-Tonga. Pea ko u lava pē ke u pehē 'oku lelei 'eku lea faka-Tonga he na'a ku sivi faka-Tonga sivi he Tonga he *Higher Living* he ngaahi 'aho ko ē. Pea na'e fu'u lelei ...

<002>

Taimi: 1855 – 1900

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'aupito e ola ko iá. Pea nau vakai ki he tohi. Pau hanga 'o ki'i fakatonutonu 'a e ngaahi kalama 'o e tohi ko u 'iloi pē ko e tokotaha eni 'oku sai ange 'ene lea faka-Pilitania he lea faka-Tonga. Pea ko u faka'amu mai au ke u sio mai 'i he, 'ia kinautolu ko ē na'a nau hanga 'o to'o e fo'i vaeua ko ia 'o e me'á, mo e hā e ngaahi lea Tonga ko ē 'oku nau pehē ko ē kuo ngali kuo, he 'oku hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai e Seá. He ka te pehē atu foki ki ha taha, puna mai ki ē. Kehe ia mo 'ene pehē atu, fakamolemole mu'a 'o me'a mai ki hē. Ko e me'a ia na'e ako'i he Tongá, 'a e anga 'o e kehekehe 'a e lea ko ē mo e lea ko ē. Pea ko 'eku,

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea ko 'eku kole atú Sea.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku,

'Eiki Sea: 'Eua 11 fakatonutonu.

Taukave kei fai ngāue Kōmiti ki he tohi tali Minisita kae 'oua takihala'i kakai

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa. 'Oku to'o e vaeua ko e konga lahi ia. 'Oku kei fai e ngāue 'a e Kōmiti 'oku te'eki ke fakahū mai 'enau lipootí. Mou fakamolemole 'oleva te mou ō 'o fakamā'opo'opó he kuo iku mai pē ki he Fale ni. 'Ave hala ko iá 'e ma'u hala ai pē kakai ki he'etau ngāue 'oku faí. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na. Fiemālie au ia, anga pē ia 'eku fakalea atu me'á he na'a ku vakai pē ki ai. 'Ikai ke u to e vakai au ki ai kimui ni. Ko u fo'i vakai pē 'a'aku ia he'ema, he'ene feme'a'aki ko ia he 'aho ko ia. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Faka'osi atu. Sea kapau 'e lava ke tau hoko atu mu'a kapau 'e lava ke u lele atu ki he Sea 'o e Kōmiti ke mau talanoa ki ai. Ko e 'uhinga lahi pē ia na'a ku hoha'a au ki ai ko e fu'u lahi ko ē *content* na'e to'ó. Pea ko u ongo'i leva au ia 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e to e hā e 'aonga e lau 'eku tohi. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha'aku 'uhinga 'a'aku. 'Oku 'ikai ko 'eku 'uhinga hake pē ke u ta'efieauna Sea, mole ke mama'o. 'Oku 'i ai e ngaahi tefito'i mo'oni ia 'oku ou faka'amu ke 'omai he'eku tohi, 'oku ou tui au 'e hoko ia ko e fakalelei. Anga ia e tui ia 'a e motu'a ni. Pea ko e taimi na'e si'i ...

Fehu'ia 'uhinga to'o lahi ai kakano tali Minisita Fefakatau'aki

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole Sea ka u ki'i tokoni ki he Minisita. Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Sea ko u nofo 'o fanongo ki he me'a ko ení. 'Oku ou, 'oku ou fehu'i pē au ki he Sea ko eni e Kōmití pē 'oku mou to'o ha *content* ke mole ha'ane faka'uhinga'i ha'ane fo'i fakakaukau pē 'oku 'i ai ha ngaahi fo'i lea taautaha 'oku mou pehē 'oku ta'efe'unga. Ki'i fehu'i pē. Ko e 'uhinga he 'oku 'osi fakahoko 'e he Palēmia ia 'ene fakatonutonú. Te u pehē 'Eiki Palēmia, tau pehē na'e faingata'a ke ne fakahoko 'a 'ene fakatonutonú koe'uhí ko e natula ko ē 'o e vīsone pea mo e anga 'ene fakakaukau ki he mo'oni ko ē 'o e mo'uí mo e me'a 'oku hokó. Pea na'e lava pē 'e he 'Eiki Palēmia 'o fakatonotonu Sea. 'Oku ou nofo 'o fakakaukau ki he lipooti ko ení, ngalingali pē 'oku 'i ai ha fu'u me'a 'oku lahi 'aupito 'aupito, mafatukituki 'o fakatatau mo e me'afua ko ē 'oku 'asi hie Tohi Tu'utu'uní. He ko u hoha'a ki aí na 'oku to'o, kapau 'oku to'o ha *content* 'o mole ai ha'ane fo'i fakakaukau, te u pehē 'e au 'oku uesia 'ene lipootí. Kae tuku angé ki he fakamatala angé Sea.

Tali ki he ngaahi makatu'unga to'o kongala lahi tali Minisita Fefakatau'aki

Lord Tu'iha'angana: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e ngaahi me'a eni 'oku kei alea'i he Kōmiti ka ko u tokoni ke, ka 'oku mahu'inga 'aupito ke fai ha femahino'aki heni ha me'a pē 'oku fai ki ai ha femahino'aki. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fakapulipuli 'i he ngāue 'a e Kōmiti. Ko e ngaahi me'a ko eni, ko e *issue* ko ē fekau'aki mo ha lea tukuhiho pē ko ha lea 'oku ta'efaka'apa'apa pē ko e hā. Ko e fo'i lea, ko e lea mahalo 'oku 3 mahalo pē 'oku 2 pē 'oku 3. Pea 'oku 'osi tali katoa ia 'e he Kōmiti mau tui katoa ki ai. 'Oku fiema'u ia ke fakahoko ki he Fakafofonga ke to'o.

Ko e makatu'unga pē, 'oku 'i ai mo e *issue* 'e taha he makatu'unga 'e 3 na'e talamai he, me'a mai'aki he Minisitā. Ko e mafai e Seá, ko e *relevant* pē ko e fakapatonu ki he me'a ko ē na'e fai mai ki ai e Tohi Tangí. Ko e ki'i *issue* ia 'oku mau fihi ai 'i he taimi ni. Ka 'oku pau pē ke fai e, pea ko e a'u ko ē ki he ngaahi me'a ko ē te mau lotu taha ki aí pea 'e fakahoko ki he Minisitā. Pea ka 'oku kei tāla'a e Minisitā, 'e me'a mai e Kōmiti. Ka ko 'eku kole pē mu'a ki he Minisitā, kapau 'oku founa ko eni 'oku fokotu'u atú 'a eni ko ē he me'á. 'Uhingá ko ena nau 'osi fakahoko atu ki he Feitu'u na. Ko e 'uluaki me'a ia ko eni kuo pau ke 'omai he 'oku pau ke tu'utu'uní ia 'e he Kōmiti ko e me'a ia ke kamata ai e ngāue 'a e Kōmiti neongo kuo mau 'osi kamata lava pē, ngāue'aki pē 'a 'ene tali ko ē 'i he tali fakalukufuá he 'oku mahino pē ko e, 'ikai ke to e fu'u 'i ai ha liliu mei ai. Ka ne fakahū mai mu'a 'ene tali 'ofisioló. Hangē tau pehē fakatatau mo e tali 'a e Minisitā Pa'angá, mai 'aki ho'o *letter head* mo mai ho'o *cover letter* pea mai mo ho'o, to'o mo ho'o tali ko ē mei hē 'omai ko e tali 'e taha. Pea ko e 'oange ko iá kuo mau 'osi kamata ngāue ko iá pea 'e vave ange mai kuo lahi e kongala lahi ia kuo mau 'osi ngāue ki ai.

<001>

Taimi: 1900-1905

Lord Tu'iha'angana: ...'i ai 'oatu fiemālie ki ai pē 'ikai fiemālie ki ai me'a mai ki he Kōmiti tau tālanga ai pea kapau 'oku ou tui pē na'a lava vete ai ha me'a kae 'e fakahū mai leva ia. Pē 'e fai ia pē 'ikai.

Taukave Palēmia molekemama’o nau feinga ke vilita’eunua

Eiki Palēmia: Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e hou’eiki. ‘Oku ou tokanga Sea telia na’a taku ‘o pehē ‘oku mau vili kikihi. ‘Eiki Sea na’a ku fakatonutonu ‘e au ‘eku tali, ko e fakatonutonu lahi, pea na’a ku ‘eke ki ai ke ‘omai ...pea na’a mau lau, ‘ai ki ai na’a pehē ‘oku mau vili, mole ke mama’o Sea, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia. Ko e totonu ‘a e tokotaha ko ení kene tali ki he kakai na’e Tohi Tangi mai ki ai ko e me’a ia ‘oku ou hoha’a atu au ki ai. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘ia tautolu ‘e hoha’a pē ta’efiemālie, ko ene talí ko e tali ki he kakai ko ē na’a nau Tohi Tangi mai. Pea ko ‘eku kole atu na’a ku sio ‘i he tohi pea u kumi angé pe ‘oku ‘i ai ha lea ai tukukehe ‘a e fakatupu’ita ia, ko ‘etau nofo ko ení kā ko ene ava pē ngutu ‘o taha heni ‘oku ‘osi fakatupu’ita ia, ko e anga ia ‘eku fakakaukau. ‘Oku hala ke tau ngāue’aki ‘etautolu ‘a e lea ko e fakatupu’ita, ‘ikai ke u tui au ki ai, kaikehe ko e me’a ia ‘oku ou hoha’a ki ai Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu na’a faifai ko u pehē mahino pē kiate au ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai, telia na’a pehē ‘oku mau vili pē vili pē, ‘ikai. ‘Oku ou hoha’a au ki he kakai ko ia ‘oku nau fanongo mai ke ‘oange ha tali ‘a e toko 7 ko ení. Pea tukuange mu’a kia nautolu ke nau hanga ‘enautolu ‘o sivi ‘ene me’a pē ‘oku nau tui ki ai pē ‘ikai, kapau ‘oku ‘ikai ke nau tui ki ai me’a ia ‘anautolu, he ko nautolu na’e Tohi Tangi ‘ikai ko mautolu na’a mau nofo fai ha fakalanga atu ha fa’ahinga me’a ke Tohi Tangi ai ‘a e kakai.

Taukave’i mahu’inga ke fakapotopoto tali he ‘oku malu’i kau Mēmipa me’a he Fale Alea

Lord Tu’iha’angana: Ki’i tokoni pē ‘Eiki Palēmia, kātaki tau feinga pē ke tau femahino’aki na’a lava ‘o vete ha me’a ‘i he’etau feme’a’aki ko ení. Mo’oni ia tui ki he me’a ‘oku me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia ka ‘oku kehekehe pē ‘a e faka’uhingá Sea, pea hangē ko ene me’a ‘oku feinga ‘a e Kōmiti ke ‘omai pē hangē pē ko e me’a ‘a e Feitu’u na Sea, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ‘a e lea pē ‘oku pehē ‘e he Kōmiti ‘oku fekau ‘aki ko e *issue* ia, ‘oku to e ‘i ai pē ngaahi fakalea ‘e taha, kaikehe ko e me’a ia ‘e toki hoko atu ki ai mo e pea taimi tatau pē fakapotopoto ko ení ‘a e Kōmiti ‘oku pau pē ke tau feinga ke seti mai ko ena ‘a e ngaahi makatu’ungta ko ē ke sivi’aki ‘a e mou mea’i pē hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lao mo e ngaahi tu’utu’uni ‘oku ne malu’i tautolu hení, ha me’a pē te tau lea ‘aki hā tukuaki’i ha taha heni, pea ‘oku fiema’u pē ke fakapotopoto pē he ‘uhingá kapau ‘oku tau’atāina ia ke ‘alu ia ke lau ‘i tu’a, kae ‘atā ‘a e tokotaha ko ia ke ‘alu ‘o faka’ilo ia. Ko ‘etau ngāue ‘oku feinga’i pē ke fakapotopoto mo tau malu’i heni fakapotopoto ‘etau ngaahi tali mo e me’a ‘oku lau heni, malu’i pē mo e kakai ‘oku ‘i tu’a mo e ngaahi kakai ‘oku tau tukuaki’i ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ia mo e lao ‘oku ne malu’i kitautolu.

Kā ‘oku fai pē ‘a e tukuingata ‘a e Kōmiti ko ‘emau lelei tahá ení ‘Eiki Sea ‘oku fai, pea kapau ‘e fou mai ia ke fai ha ngāue ki ai pea ha’u mo e Minisitā ke fai ha ngāue.

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a kātaki fakamolemole. Tapu mo e Feitu’u na Sea ‘oku ‘i ai ‘a e maama ia ‘oku ha’u kiate au ‘i he taimi ‘a ia ‘oku mahino ia tā ko e fo’ilea tau pehē ‘oku fakatupu’ita pē ‘oku tatau pē fakatupu’ita mahalo ko e fo’i lea pē ‘e tolu ‘ikai ke palopalema ia kau ‘alu atu au ‘o liliu ia. Ko e fo’i kongá hono ua koē na’a ne ‘uhinga ki ai, ‘uhinga ia pē ‘oku ha’u hangatonu ki he fo’i tali. Ko ‘eku tokoni atu, ko e tali ki ha fa’ahinga me’a

‘oku *depend* ia he levolo ‘oku te fai ki ai ‘ete tali. Na’a ku ngāue’aki ‘a e fo’i lea ko e pēteni ‘i he ‘eku tali.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea, ko ‘eku fakatonutonu atu mu’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ke ki’i anga fakatōkilalo mu’a hangē ko e kole kuo fai, fai ‘a e me’a ‘oku kole atu ‘e he Kōmiti, pea ‘oku ‘atā pē Kōmiti ke ke me’a ange ki ai, ‘oua ke to e ‘ai keke mā’olunga ange koe ‘i he ‘Eiki Palēmia. Na’e fakatonutonu ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e me’a na’e fiema’u ‘e he Kōmiti, ko e hā hono maumau.

‘Eiki Sea: ‘Osi tali ho’o fakatonutonu ‘Eua 11...

Tevita Lavemaau: ...ke me’a mai koe ke ke ha’u pē koe ‘o fakatonutonu ‘i Fale ni, fakapiko mo’oni kiate au ko koe.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 kātaki ‘o me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...kātaki mu’a ki he Fakafofonga ko ení...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā te u fakanounou atu, ko e ‘uhingá ko ho’o fakamalanga ko ia ho’o faka’uhingá ‘oku tonu ke ‘ave ki he Kōmiti.

‘Eiki Minisitā Leipa: ‘Io, ‘io, ‘oku maama kiate au tā ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lea ia tau pehē fo’i lea ‘e tolu pē fā ‘oku mahino ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘o tali, ‘ikai ke palopalema te u ‘alu au ki he me’a ko ia, ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ko ‘ene ‘uhinga ko ē ki he fo’i ...

Siaosi Sovaleni: Sea ko ‘eku ki’i fie’ilo pē ‘a’aku Sea ko e ki’i fehu’i. Kapau ‘oku ‘ikai ko e vili ta’e’unua ē ko e hā ia. Hangē ko ho’o me’a Palēmia, kapau ‘oku ‘ikai ke vili ta’e’unua ...

‘Eiki Minisitā Leipa: Sea kau tali atu mu’a ‘e au Sea ‘a e me’a ko ia. Ko e ‘uhinga ...

Siaosi Sovaleni: ‘Osi me’a atu ‘a e Sea ‘o fakahoko ‘a e ngaahi *grounds* mo e me’a ke fai’aki ‘etau feme’a’aki ...

<005>

Taimi: 1905-1910

Siaosi Sovaleni: Ka ‘oku tuku pē ia ke vili ta’e’unua pē ?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki fakamolemole...

‘Eiki Sea: Tongatapu 3, kātaki ‘oku ‘ikai ke u tukuange ke ke me’a mai. ‘Eiki Minisitā ‘osi mahino kiate au ‘a e me’a ‘oku ke me’a mai ki ai mo ho’o ngaahi faka’uhingá, ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Te u lava pē ‘o lele atu ke mau pótalanōa mo nautolu ko e hā ‘a e me’a ‘e lava ke u ..

Tu’utu’uni ki he Minisita Fefakatau’aki & fetongi Vava’u 15 ‘a ‘Eua 11 he Kōmiti

'Eiki Sea : Ko ‘eku tu'utu'uni eni ‘oku 2. ‘Uluakí, ke ke me’a ki he Kōmití ke mou femahino’aki, ngaahi liliu ko ia ‘oku nau kole atu ke fakahokó. Ua, koe’uhi ke ‘oua ‘e toe ‘i ai ha tāla’a, ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau lotokovi, ko u kole atu ki he Fakafofonga ‘Eua 11 ke fakafetongi’i koe ‘e he Memipa Talifakí Vava'u 15, ‘i he lolotonga hono alea’i ‘a e *issue* ko ení he Kōmiti ko eni.

Tēvita Lavemaau : Fakamālō atu Sea.

Tokanga ki he tu’utu’uni ‘Eiki Sea fekau’aki mo ‘Eua 11

Lord Tu’ilakepa : Sea, tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, ko ē ‘oku talangofua pē ‘a e Fakafofonga. Koe’uhi ko e fo’i lea ‘oku ‘ohake ‘i he Falé ni, ‘oku *conflict* ‘a e tokotaha ko ení. Kapau ‘e ‘ikai ke tali ‘e he Kōmiti ko ē, ke me’a ai, ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘oua na’a tali hono alea’i ‘o e Tohi Tangí, he ‘oku *conflict* ‘ene me’a ‘i Falé ni. ‘Oku mou me’a ki he lahi e me’a ‘e hoko ? Hā ‘ene kehekehe ‘i he Kōmiti ko ē, mo ‘ene to e me’a ‘i he Fale Alea, ke alea’i ‘a e me’a ko ení ? ‘Oku *conflict* ‘o fakatatau mo ho’o Tu'utu'uni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Na’e ‘ikai ke u tu'utu'uni Fakafofonga ‘oku *conflict* e fakahoko ‘a e fo’i ngāue ko iá ke ‘oua ‘e to e ‘i ai ha tāla’a. Ko e ‘uhingá na’a tau ‘osi ... ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Tohi Tangi ‘a ha Memipa.

Lord Tu’ilakepa : ‘Oku ou ‘oatu pē au Sea e fakatātā koe’uhi ke ke mea’i.

Tui ko ‘Eua 11 ke ‘i he Kōmiti pē he ‘oku ‘ikai ko ha’ane tohi tangi

Sāmiu Vaipulu : 'Eiki Sea ko e Feitu'u na Sea, ‘oku ou fakamanatu pē ‘e au ‘a e Kupu 124 ‘o ‘etau Tu'utu'uni ki ha Mēmipa ke fakahū mai ha’ane Tohi Tangi pē ‘a’ana. ‘A ia ko ‘eku tui ‘a’aku ia, ko ‘Eua 11 ia ‘oku ‘atā pē ia he ‘oku ‘ikai ko ha’ane Tohi Tangi.

Veivosā Taka : Sea ki’i Fakatonutonu. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘eikí ni. Ko ‘Eua 11 na’e kau ‘i hono fokotu'utu'u ‘a e Tohi Tangi ko ení. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou tu’u hake ai Sea, pea kapau ‘e loi, pea loi, ka ‘oku ou ‘osi ‘ilo pau ‘e au. Mālō 'Eiki Sea.

Tēvita Lavemaau : Fakatonutonu atu ki he Fakafofonga Ha'apai. Tuku mu’a ‘a e ‘ai ke maumau’i hotau taimí. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko e liliu ko ení ‘oku faingofua, pea ko e ‘uhinga ‘oku fokotu’u ai ‘a Vava'u 15, he ‘oku Mēmipa Talifaki he Kōmiti, pea ko hono to’o ‘o ‘Eua 11 mei he ngāue ko ení, ke ‘oua ‘e to e fehu’ia ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti. ‘Oku ou tui mahalo ‘oku ‘osi ‘atā ia, ke nau fakataha pea mo e 'Eiki Minisitā ko ení, ke fakakakato ‘a e ngāué, fakatatau ki he ‘etau Tu'utu'uni. Hou'eiki ‘oku ou tui kuo ‘osi mahino ‘a e fo’i issue ko ia.

Lord Tu'iha'angana : Sea kātaki, mahino ia. Ka 'oku fakahokohoko pē 'a e ngāue. 'Oku te'eki ai ke kakato 'a e ngāue 'a e Kōmiti ki he ngaahi me'a ko ē, ka 'e vave pē ia. Ko e me'a ia ko ē 'oku kole ki he 'Eiki Minisitā ke 'uluaki fakahū mai 'ene tohi, 'a e me'a ko eni he fōtunga ko eni na'e fakahū mai ai 'a e kau Minisitā ko ē. Pea 'oku ou kole atu ke 'oleva ke 'osi 'a e Kōmiti, ke mahino 'a e me'a ia ko ē 'oku mau tu'u ai ko ē 'a e Tu'utu'uni 'a e Kōmiti, pea toki 'omai 'a e Minisitā. Ka me'a ange 'a e Minisitā ia he taimi ni 'oku mau kei alea'i 'e mautolu 'a e 'ū me'a ko ē. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke 'alu ange ia ... 'E *conflict* he'emaui lolotonga alea'i 'e mautolu 'a e 'u me'a ko ē. Ka ko 'eku kolé pē Sea ko e 'uhingá pē ke ma'ala'ala. Ko e taimi pē 'e tem au ui ange ai 'a e Minisitā 'e ui ange leva ia. Kae 'oleva mu'a ke mau kamata mautolu ke feinga'i 'emaui me'a ia 'amautolu ke 'osi kae toki ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko u fie talangofua atu pē au ki ho'o Tu'utu'uni, fika 1 mo e fika 2. Ko ho'o tu'utu'uni ia, te u lele atu pē 'o ..ho'o tu'utu'uni mai te u talangofua atu pē au ia kiate koe. Mālō.

'Eiki Sea : Ko ia, Hou'eiki, 'oku 'i ai pē 'a e founga ngāue 'oku ngāue'aki 'e he Kōmiti. Kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke ke toki me'a atu pē he taimi ko ia 'e fakaafe'i mai ai koe. Hou'eiki, ko 'etau ngāue kuo 'osi tukuhifo katoa 'a e 'u talí pea mo e Lipooti 'o e 'Atita makehé ki he Kōmiti Kakato. Mou me'a hake ke tau liliu.

(Ne me'a mai leva 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato - Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou ki'i fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lolotonga ...

<008>

Taimi: 1910-1915

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu ki he Hau 'o e Pule'anga Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini kae 'uma'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā Kapineti. Fakatapu ki he kau Fakafofonga Nōpele, Hou'eiki kae pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō mu'a ho'omou kei fakalaumālie 'e Hou'eiki Mēmipa kae 'oatu 'etau ki'i me'atokoni faka'aho.

“Ko e ... motu'a pule fakavahe ke mai 'ene ki'i me'atokoni faka'aho. Lolotonga e fefononga'aki e kakai 'Isileli nau hēhētaha ko eni 'a e fekau kia kinautolu ke nau 'ilo ko Sihova 'oku tāfātaha 'a Sihova. 'I he, pea ne kole leva ko e fekau ē na'e kole ke nau tauhi ma'u ki ai. Ko ho 'Otua, 'aki ho loto kotoa mo ho'o mo'ui kotoa mo ho'o mālohi kotoa. Talanoa 'aki ia ki ho'o fānau mo lolotonga fononga he hala. Talanoa 'aki 'oku mo 'i ho 'api pea nono'o ia ki honau ngaahi la'e. Hou'eiki ko e tokotaha eni te ne hanga 'o feau e ngaahi faingata'a mo e ngaahi peau kuo hake. Tau tuku e tokotaha ko eni kimu'a 'ia kimoutolu pea fakahoko ai 'etau fatongia kae tonu e me'a kotoa pē. Mou me'a mai ā ki he 'etau 'asenita, te tau kamata 'i he 'Asenita Fika 6.1 Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Fili ki he Fefononga'aki Fakalotofonua.

Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Fili ki he Fefononga'aki Fakalotofonua.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole pē Feitu'u na ko e ki'i kole pē eni ia meia mautolu mei

Vava'u.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Tapu ange pē mo e Feitu'u na kae 'uma'ā ho Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Ko e kole pē koe'uhī na'e 'uluaki mu'a mai foki 'emau līpooti 'a Fika 14 ko e kole atu pē ko eni ko e 'Eiki Minisitā eni 'oku me'a ko eni, ai pē ha'ane me'a mai pea, he 'oku 'i ho malumalu pē ka tau toki hoko atu ki he Līpooti ko eni 'a e Sea ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki Mēmipa mou laumālie lelei he ko e si'i me'a mai eni 'a e Fakafofonga 14 pea 'oku fie ongo mai hono kāinga 'ikai ke 'i ai hano maumau te tau hoko ki he 6.2 'a e Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Vava'u 14. Kātaki Minisitā Mo'ui ko 'ene me'a mai pē Mo'ui tau lalo kātoa.

Līpooti 'A'ahi Vāhenga Fili Vava'u 14

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Kalake ...

Lord Tu'iha'angana: Sai pē ia Sea ko u tui au na'e 'osi mahino e, kae ki'i me'a e Minisitā ki he'ene naunau he 'oku me'a kae mahalo na'e 'osi mahino e fokotu'u ia ko ē.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko 'eku naunau eni ia 'oku mau ia Sea kapau te u lava 'o fakahoko atu.

'Eiki Palēmia: Me'a mai koe Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato kae fakahoko atu pē Sea 'a e ki'i Līpooti e 'A'ahi Fale Alea 'o e Vāhenga Vava'u 14. Sea 'uluaki pē Sea ko u fakamālō ki he Sea 'o e Fale Aleah ono fakafaingamālie'i ke lava e 'a'ahi ko eni. Ka nau, mahino pē e Vāhenga ko eni 'e 17 Sea e ngaahi fiema'u pea 'oku 'eve'eva atu e ngaahi fiema'u ia ke fakakakato he lau miliona e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi vāhenga. Pea 'osi mahino pē e ivi malava ia e pa'anga e fonua ke fakakakato 'aki 'eni Sea ka ko u tui ko e taha eni e me'a mahu'inga ke a'u atu e kau Fakafofonga, 'a e kau ngāue, Hou'eiki Nōpele 'o a'u ki he kakai honau takitaha vāhenga. Pea neongo Sea 'oku fai e 'a'ahi ia 'oku 'osi fai ai fakapaasi e patiseti ia 'o mahino ia ka 'oku lava pē he fanga ki'i fiema'u 'a e ngaahi vāhenga ia ke lava 'i he Fakafofonga 'o fakakaukau'i 'o lava ha tokoni ki ai pea 'oku lava pē ia 'o hokohoko he ngaahi ta'u mai ko eni Sea. Sea ko Vava'u 14 Sea ko e kau ia he ki'i vāhenga ...

<009>

Taimi: 1915 – 1920

Eiki Minisitā Mo'ui: .. 'oku faingata'a. 'Oku 'i ai e ki'i motu 'e 11 mo e kolo 'e 10. Sea ko e fiema'ú ia 'oku, ko Vahe Motu, Vahe Pangaimotu pea mo e vāhenga fakahihifó. Sea he 'ikai te u lave au ia ki he fiema'u fakafo'ituitui 'e 21 ko ení.

Ngaahi fiema'u vāhenga Vava'u 14

Te u hanga pē 'o to'o atu me'a lalahi 'a e ngaahi me'a na'e meimei *common* pē meimei tatau e fiema'ú mei he, mei hení Sea. Taha e ngaahi fiema'ú 'a e ngaahi fale hūfangá. Ko e me'a ko ē ki he hala pule'anga mo e hala ngoué, kau ia he ngaahi me'a na'e fiema'u. Kei fiema'u pē tangikē vai he taimi ko eni na'e tō ai e ki'i la'ala'ā Sea. Ko e maama halá. Pea na'e 'i ai e kole nau ongo'i he 'uhinga pea na'e fai pē fakatalanoa. Ko e lahilahi mai ko eni e kaiha'á Sea. Ko e tu'u ko ē 'Apitanga Polisi ko ē 'i Vava'ú, ko Neiafu pē mo Leimātu'a. Ko e vāhenga ngoue lahi tahá 'a e vāhenga fakahihifó. Na'e 'i ai 'a e faka'amu na'a lava ha ki'i 'Apitanga Polisi ke tu'u ai mo ha ki'i polisi pē 'e taha ke hangē pē, fai atu e lāungá 'oku nau vave ke fakakakato hono, pea mo e Vāhenga Pangaimotú, lahi e ngoué ai pea lahi hono kaiha'así ka ko e telefoni atu ko ē ki 'Api Polisi, 'oku, ko e talí, kaungatāmaki. Pea ko u tui 'e lava he, 'e he fa'ahinga fokotu'utu'u ko ení Sea e fo'i koniseti ko ia ko e *living no one behind* ke 'oua 'e li'ekina e kakai he ngaahi vāhenga ko ení.

Sea na'e 'i ai e tokanga makehe vāhenga ki he fetō'aki ko ia e koloá. Pehē 'e he fakamatalá 'oku, ko 'ene hongē puha moa pē 'oku hiki e totongi e moá. Pea kuo 'osi fai pē fakatalanoa ki he Minisitā ko ia Fefakatau'akí, ke to e fai mu'a ha sio ki ai. Na'e 'i ai e tokanga makehe vāhenga Sea ki he faito'o konatapú. Tau tui ko e palopalema ia 'oku 'o hake lahi ia he taimi ni 'i Tongatapu ni pea 'oku a'u pē ki 'Eua pea mo Vava'u. Pea na'e 'i ai e tokanga makehe Vāhenga Vava'u 14 ke fai mu'a ha ngāue ki ai 'a e Kau Polisi pea mo e fonuá. Pea 'oku 'i ai pē kole ki he kau polisi fakakoló he ngaahi koló ko honau fatongia ia ke nau hanga malu'i 'a e tauhi e melinó pea mo e totonu 'a e kakai honau ngaahi koló.

Sea na'e 'i ai e ki'i fiema'u vivili pea mei 'Olo'ua ia pea mo 'Utulei, Talihau, ko e 'auhia ai pē matāfonuá he ngāue e feliuliuaki ko ia e, 'a e 'eá. Pea 'oku 'osi fai pē 'a e fakatalanoa ke fai ha tokoni ke ta'ota'ofi 'a e ola kovi ko ia 'o e feliuliuaki 'o e 'eá. Ko e fale lālangá ko e taha ia e *issue* na'e 'o hake he 'e vāhengá. Na'e 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e kāinga ki he pa'anga ko ia 'oku vahe'i 'e he Pule'angá ki he Pangikē Fakalakalaká ke vahevahe ki he kau ngoué mo e kau toutaí. Taha e *issue* 'oku nau 'ohake ko e taimi ko ē 'oku nau lele atu ki he pangikē, kuo 'osi e sēniti ia. Na'a lava 'o vahevahe 'a Tongatapu mo Ha'apai mo 'Eua pehē ki Vava'u, 'o 'ai ha fo'i silini pau ki ai pea fakapapau'i e ngaahi *criteria* ke kole 'e he kakaí 'a e silini ko iá ke nau nō ko ia mei aí. 'I ai ha fakangatangata kae 'oua 'e 'alu atu pē ha ki'i tokosi'i ia 'o nō lau kilu pea 'osi ai pē ki'i seniti. Ka ko e taha ia e *issue* na'e 'o hake. Fiema'u vivili 'a e kāinga pea mei Vava'u 14.

Sea ko e palopalema ne ki'i fehangahangai mo e fanga ki'i 'Api Lautohi si'í pē ko e *GPS* 'i he ngaahi motú. Ko Hunga pea mo Noapapu, 'Otea. 'Oku nofo e faiakó ia he lokiako. Pea na'e 'osi fai pē 'a e kole 'oku lolotonga ngāue ki ai e Potungāue Akó ha ki'i fale nofo'anga 'o e kau failautohí ke nau fokoutua ai mo fakahoko lelei ai hono fatongia ko e ako'i e hako tupu e fonuá. Ko e me'a pē taha Sea ka ko u tui 'oku 'osi toutou 'o hake pē 'ai ko eni e ngaahi polisi fakakolo.

...

<001>

Taimi: 1920-1925

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... kolo pea ‘oku fai pē ngāue ki ai Sea pea fakamālō he tokoni ko ia ‘a e sēniti mei he Fale Alea ke tokonia e kau polisi faka-kolo ke tokanga’i ‘a e ngaahi kolo.

Sea ko e taha e ngaahi ki’i ‘īsiū na’e ‘ohake ‘a e sivi mo’ui lelei pea mo e polisi lēkooti. Ko u tui ko e ‘īsiū mahu’inga eni ia Sea hono ‘ai ke ma’u ke lava ke fakahoko e polisi lēkooti he ‘ū vahe motu kae hangē ko eni ko e sivi mo’ui lelei, mo’ui lelei ko ē ki ‘Aositelēlia ‘a e kau toli ‘oku ‘osi lava pē ‘o fai ‘i Vava’u mo Ha’apai he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Oku, Nu’usila ia kuo pau ke nau ōmai ki heni.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Oku kei fai pē feinga pea ‘oku makatu’unga pē ia Sea mei he ngaahi fiema’u ko ia ‘a e *immi* fiema’u ke sivi faka’auliliki pea ‘oku ‘ikai ke ma’u ia he ‘ū falemahaki ko ē ‘i tahi pea ‘oku fai pē feinga ki ‘Asitelēlia vahe motu ‘i Ha’apai pea Vava’u. ‘A ia ko e hokohoko atu ko eni ki he potungāue pea mo e pule’anga Nu’usila na’a lava ke fai hono to e liliu pē ko e, ke fakatau mai he potungāue ha ngaahi me’angāue ‘e lava ‘o ‘ave ki Vava’u ke fakakakato ‘aki e ngāue ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea na’e ‘i ai e fiema’u ‘a e vahe motu pea mo e, ke fakaloloto pē honau fanga ki’i uafu. ‘Osi māhino pē ki he motu’a ni ia e lahi ‘a e ngaahi fiema’u ki hotau ivi fakapa’anga.

Taha e fiema’u vivili ko hakau Fasi. Ko e hakau ia ‘oku lahi e mole e kau toutai ‘i he taimi ‘oku tō ai ha fakatāmaki fakaenātula ‘enau ō ‘o toutai. ‘Ikai ke to e ‘ilo pē ko fē ha feitu’u ki ai. Ko e kole pē na’a lava ‘o fokotu’u ha fo’i maama kamo ke hoko ia ko e hūfanga’anga e kau toutai he taimi ‘oku tō ai ha matangi fakatu’upakē ke nau kumi mo’ui ki ai.

Sea ko e ngaahi fiema’u lalahi pē ia Sea ko u to’oto’o me’a lalahi pē au ke u hanga ‘o ‘oatu Sea. Pea ko u tui ‘oku ‘i ai e ngaahi fiema’u kehe ia ko u tui ‘e lava pē ‘e he motu’a ni ia ke fai ha kole tokoni holo pē ke lava ‘o fakakakato e ngaahi fiema’u vivili ka ‘oku tui e motu’a ni ‘oku ‘ikai ke to e ‘aonga ke to e fakahela’i e Fale ‘eiki ni kae ‘uma’ā e ‘a e Pule’anga fai pē ha ngaahi feinga fekau’aki mo eni.

Pea ‘oku ou fakamālō atu Sea hono fakafaingamālie’i ‘e he Sea ‘o e Fale Alea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ni ke lava ‘a e ‘a’ahi ke mau a’u tonu ‘o matā e ngaahi fiema’u vivili. Pea neongo ‘oku ‘i ai e ngaahi fiema’u ia ‘e faingata’a ko e ta’u eni ia meimei 10 tupu hono ‘omai. Pea ‘oku ‘i ai e taimi ‘e taha Sea kuo ‘alu ia ‘oku ‘omai pē he ‘ofisa kolo. Ko e lisi pē ē mei he ta’u kuo’osi ‘oku to e ‘oatu ko e lisi pē ‘oku to e ‘oatu. Ka ko u fakatokanga pē au ki he Fale ‘Eiki ni ‘a e mahu’inga ke tau hanga mu’a ‘o tākaki e ngaahi līpooti ko eni ‘oku ‘omai ke

fa'u'aki 'etau ngaahi palani pē ko e hā e me'a 'e lava he ta'u ko eni ka hoko mai 'i he līpooti ko ē ta'u ni ko u tui 'e fiefia pē 'a e kakai ia e fonua ni mo e ngaahi vāhenga henau ongo'i 'oku 'i ai e tokanga ange 'a e Pule'anga kae 'uma'ā e Fale Alea 'o Tonga ki he ngaahi fiema'u vivili. Pea fiefia Sea na'e kau atu pea mo e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u he 'a'ahi ko eni pea ka ko u tui kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ne hanga 'o manatu'i ke tānaki mai ki he 'a'ahi ke māhino pē na'a ma 'a'ahi ki he Vava'u 14 pea fanongo mai hono kainga pea mei Vava'u. Ka ko u fakamālō lahi atu Sea he faingamālie 'oku 'omai ke u fakahū atu pea ko u fokotu'u atu 'a e Līpooti 'A'ahi Fale Alea 'a Vava'u 14 Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Mo'ale Finau: Ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 12 pea toki me'a mai 'a 17.

Tokanga ke fakatatau ngaahi fiema'u ngaahi vāhenga mo e ivi fakapa'anga e fonua

Mo'ale Finau: Mālō mu'a Sea e fua fatongia. Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Fale Kōmiti Kakato. Sea ko e, ko u tui ko e līpooti faka'osi eni 'o e to'u līpooti ko eni 'o e ta'u ni. Pea ko e 'Eiki Minisitā foki 'oku ne 'omai e līpooti me'a mai e Minisitā ki he Fale 'Eiki ke tau fakamā'opo'opo. Sea 'oku ou kole ki he Pule'anga tau hanga mu'a 'o fokotu'u hatau makamaile ko e fuofua Pule'anga eni te nau foki mai he ta'u fo'ou kuo 'osi māhino 'etau vahevahe 'i he to'u līpooti 2018. 'Eiki Sea 'oku ou mālie'ia he me'a 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e, 'oku ne fakatokanga'ia ma'u pē 'a hotau ivi fakapa'anga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Pea 'oku totonu ke ha'u ma'u pē ia mei he Pule'anga pea 'oku tau fie, 'oku 'i ai ha Pule'anga 'oku nau māhino'i 'a e ivi ...

<002>

Taimi: 1925-1930

Mo'ale Finau: ... makamaile 'i he'eku, kuo 'i ai ha Pule'anga 'oku ne hanga 'o fakatokanga'i ko e pa'anga , fakangatangata. 'I he ta'u fo'ou 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e fuofua taimi ia ke tohi'i he hisitōlia 'o e fonua ko, 17, Tonga ki he Tokoni Palēmia. 'Ohovale pē 'oku ma'u 'eku ki'i *email, email* mei he potungāue ko ia. Fakahingoa mai ho fanga ki'i hala ke, hanga 'o tali, fē ki'i hala ki'i hala ke tanu. Pea u *mail* mai 'oku kilomita 'e fiha. Fiema'u foki au fa'a me'a foki e Minisitā Leipa tau talanoa pē he ngaahi *fact*.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko ho'o me'a mai ho'o līpooti pē ko e līpooti pē ia 'a 14.

Mo’ale Finau: ‘Ikai ko ‘eku tala fakatātā foki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia pē ‘i me’a mai.

Mo’ale Finau: ‘A e fakapotopoto.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Mo e me’a ko ē na’e ‘omai he Minisitā pea mo ‘eku faka’anaua foki ko e ‘uhinga foki ke ‘osi ko e līpooti faka’osi ē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: ‘A ia ko e me’a ia te tau ‘īnasi ai ‘i he pule’anga fakapotopoto ko e me’a ko ē te u talamai ke ‘asi mai ha fa’ahinga me’a he ko e ‘uhinga ‘oku me’a mai e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ko ‘ete ‘alu atu ki he ‘ofisakolo talamai ko e lisi ē ko e lisi ē. Pea ko e hā ai hono ‘aonga ‘etau ‘a’ahi. Hā e ‘uhinga na’e totonu ‘oua to e fai ha ‘a’ahi ia kae tukuange silini ko ia ia ke ‘oatu ia ki ha me’a kehe ‘o kapau ko e ta’u ē ‘e fiha ngofulu. Tau pehē ko e ‘Eiki Palēmia ta’u e 30. Ta’u ‘e 30. Talamai angé ko e hā fua e lisi na’e ‘omai na’e ngaahi. Sea ko e ‘uhinga ia ko u to’o atu e me’a ko eni he ko u mālie’ia he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘ene fakahā mai ‘a e fo’i mo’oni ko iá. Talamai he ‘e ‘ofisa kolo, ko e lisi ē. Lisi tatau pē he ta’u he ta’u. Ko ia ai ‘Eiki Sea ‘oku ou to’o mai e me’a ko eni he ko u mahu’inga’ia ko e līpooti faka’osi eni. Tau ‘amanaki ke tau a’u ki he Kilisimasi ko e hā’ele mai e ‘Eiki ke fakamanatua e ha’u ‘a e ‘Eiki, ‘Eiki Sea. Tau hanga ‘o tohi’i ‘a e makamaile ko eni ko ‘etau ha’u he ta’u fo’ou ‘oua to e fai ha ‘a’ahi. Koe’uhí kapau te tau ‘a’ahi ‘e pehē ni, ‘oua to e o ‘o tala ke talatalamai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ko ‘etau o ‘o talaatu, ko ē ko ‘etau ki’i me’a ē mei he’etau ki’i lepa. Mou fiemālie ā ai. Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ‘i he līpooti mālie ‘oku ke fai. Ko e ki’i me’a ‘e taha. Ko e fuofua līpooti eni ‘oku ne līpooti’i mai ‘a e lahi ‘a e me’a ko e kaiha’a. Te’eki ai ke u fanongo au ia ha vāhenga ‘oku pehē mai ‘oku lahi e kaiha’a ka ko e pehē mai he Minisitā, lahi e kaiha’a hoku vāhenga. Ko ia ai ‘Eiki Minisitā fakafeta’i ho’o tala totonu. Te’eki ai ke u fanongo au he fo’i 17 ko eni ...

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ki’i tokoni atu pē Sea. Ko e lahi e kaiha’a ia ‘oku lahi e tō kava ia ‘i Vava’u 14 ‘a ia ko e kaiha’a kava Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A Leimātu’a.

Mo’ale Finau: Ka ko hono fakakātoa ko e ki’i me’a pē ‘oku ‘oatu e fakakaukau Sea ki he līpooti ko eni fanongo mai e kakai e fonua ke nau māhino’i ā he pooni neongo ‘emau līpooti ka ‘e fakatatau pē ki he ivi e fonua. Tēlia na’a hanga ‘e ha taha ‘oatu ha fu’u lisi ‘e 10 pea ‘alu ia pea

‘ikai ke u lea au ko ha lisi pea ‘ikai ke to e fili au he kakai, hā e me’a na’e ‘ikai te ke ‘ai mai ai ha lisi ki hoku vāhenga. Te u fili au he masi’i ko ē na’e ‘omai e lisi ‘e 10. Fanongo mai e kakai he pooni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘ikai ko e lisi ko e ivi e fonua ko e me’a ia te tau melino ai he pō ko eni. ‘Ofa atu ko e ki’i fakamalanga pē ia Sea mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Fakamahino ‘ikai lava Pule’anga ke feau fiema’u kotoa e fonua

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fokoutua hake pē Sea tapu atu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki ke ‘oatu e pou pou ki he me’a, he ko eni ‘oku lave ki ai e Fakafofonga mei Ha’apai. Mahalo ko e me’a ko eni na’e ‘osi lave pē ki ai e motu’a ni pea ko eni kuo to e fakamanatu atu pē he ‘e, tau manatu’i ma’u pē ko ‘etau fiema’u ‘oku ta’efakangatangata *unlimited wants* ka ko e pango ko e me’a ko ē ‘oku ma’u ‘oku fakatangangata. Ko e palopalema ia ‘oku fekuki mo e ngaahi pule’anga kotokotoa pē ‘i māmani he fo’i me’a. Ko e ‘ū me’a ko eni ‘oku līpooti mai, ko ‘eku tohitohi hifo ‘oku lele atu ia ‘i he mahalo ‘i he laka ia he 100 miliona. Ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga ai e, ‘a e me’a ko eni ‘oku fakatokanga atu ki ai e me’a ke tau, ko homau fatongia e Pule’anga ke mau hanga ‘o seti e *priority* koe’uhí he ‘oku ‘osi māhino pē ia he ‘ikai ke lava kātoa e ‘ū me’a ko ē na’a tau faka’amu ki ai. Ko e palopalema e Pule’anga ko eni ko e hā e me’a te tau filifili ke ‘ave ‘o, ‘ave ki ai e ki’i pa’anga ko eni ‘oku ma’u. ‘Oku ‘i ai e lea faka’ekonōmika ‘oku pehē ko e *opportunity cost*. Ko hono totongi ‘o ha fili ‘oku fēhalaaki. Hangē ko eni, kapau ...

<002>

Taimi: 1930-1935

‘Eiki Palēmia: ...te u fili ke u ‘alu ki (a), ko e ngaahi monū’ia kātoa na’e totonu na’a ku fili ki ai ke u ‘alu ki (b) ‘ikai ke ma’u ia. Sio ki he mahu’inga koē ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ko eni, ko e *opportunity cost* ia, ko ha fa’u ha fo’i fili ‘e fehalaaki, hangē ko ‘eku fakatātā, ‘alu ki (a) ‘oku ‘uhinga ia ha’u ‘o ‘alu ki (b) ‘osi kātoa, ko e palopalema ia ‘a e Pule’anga ko eni ke tonu ‘emau hanga ‘o fokotu’utu’u ‘a ‘etau ngaahi fiema’u hou’eiki hangē ia ko ia, ko e ‘ū fiema’u ia ‘oku lahi, ko e hā ‘a e me’a temau vahe’i atu ki ai ‘a e silini ko e tali ia, mou kātaki ‘o tau tali ‘a e me’a ko eni ‘e vahe’i atu, kae ‘oua na’a ngalo ‘ia tautolu. Mahalo ko e tolungofulu mā taha ‘a e ō ‘o ‘a’ahi ōmai mo ene fu’u fiema’u. Pea kapau te tau nofo ke tānaki kapau te u nofo au ke tānaki ‘a e ngaahi fiema’u ‘i he ta’u ‘e tolunoa ko eni kuo ‘osi, ‘ikai ke u ‘ilo pē ‘e fēfē ‘a e kuonga ni.

Kaikehe ko e poini ‘oku totonu pē ke tau manatu’i tala ki ho’omou ngaahi ko e ngaahi vāhenga ko ‘etau ngaahi fiema’u ena na’e ‘osi ‘ave pē kā ko e ki’i me’a pē eni ‘oku ala ma’u ‘e he Pule’anga ko eni pea kapau ‘oku fehalaaki ha’amau tufotufa, kole fakamolemole atu. Kā ko e lelei tahá te mau fai’aki ‘o fakatatau pē ki he ki’i sēniti ‘oku ma’u pea ‘oku ou hangē ko e me’a mei he

Fakafofonga Ha'apai, mo'oni 'aupito, mālō ho'o tokoni mai ke ke to e fakamanatu ki he ngaahi, ko e hā hotau ki'i ivi ko e me'a pē ia te tau kae 'ai pē ke tonu 'a 'emau hanga 'o fokotu'utu'ú, pea kapau 'e 'ai atu 'oku fehalaaki mo ho'omou fakakaukau ko hono ngata'anga ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai fika 17.

Vātau Hui: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea mālō pē mu'a 'a e kei fakalaumālie 'a e Feitu'u na kei ma'u ho sea. 'Oku ou fiefia lahi au Sea 'i he faingamālie ko ení koe'uhí ko e lipooti kuo me'a ki ai 'a e fakafofonga ko ia 'o Vava'u 14. 'Oku hangē pē 'e Sea 'oku fakaloloma pē ki he motu'a ni ia ko e kala kau foki 'a e Lipooti 'a Niua 'i he fakahoko 'i he pōóni mo e 'aho ni, na'e pehē pē foki 'oku te u ha'u ke kau ai leva, ka neongo ia Sea, 'oku ou falala pē au ki he 'Eikí he 'oku 'ia 'Atonai hotau ngaahi matavai, ko e me'a ia 'oku tau kau ai 'i he lotú, pea 'oku mau lotu pē, lotu pē 'a Niua, ko e mata'ikoloa ia 'oku ou fa'a tu'uaki ma'upē foki heni.

Sea 'oku ou sai'ia 'i he Lipooti ko ení hono 'ohake pea poupu ki ai 'a e Fakafofonga ko ē 'a Ha'apai ke muimui'i 'a e Lipooti. 'I ai pē ngaahi me'a 'oku fiema'u ke muimui'i, pea ko eni kuo me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'oku ou tui pē 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Pule'anga ko eni kapau tetau ngaahi 'a Niua ke tau kamata mei ai, pea 'oku ou tui ko 'ene lava kakato ia. Ko 'eku fakatātā eni

Kole ke lava fai sivi mo'uilelei ki he toli 'i Niua pē

Sea, ko e Lipooti ko eni na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā pea me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ko e sivi mo'ui lelei, kamata Vava'u, Ha'apai, 'Eua mo Tongatapu, lava nautolu sivi mo'ui lelei, fēfē mautolu, falemahaki fo'ou eni, 'osi toketā, me'a ní 'Eiki Minisitā na'a lava ke mau sivi mo'ui lelei ai pē 'i Niua, ko ene pehē atu pē ko ē 'a e 'Otuanga'ofa he ka kātoa mai 'alu ai pē 'i he vakapuna. Ko e 'ātungá ē te mau ōmai 'o nofo heni mähina 'e ua, mähina 'e tolu, pea pipiko ai pē ni'ihí ia to e foki ia ki Niua.

Kā ko ia pē 'e Sea 'oku ou faka'amu pē 'Eiki Minisitā fakamolemole pē 'ai ai leva ke kau mo Niua he 'oku kau 'a Niua 'i Tonga, Tongatapu fakalukufua.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea 'oku ou tui, tapu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e fakafofonga pea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku ou tui 'e mahu'inga pē ke ōmai mei Niua ko e ō foki ki Nu'usila, ōmai mei Niua ki'i nofo 'i Tonga ni pea toki fakaangaanga 'i Tonga ni pea toki ō ki Nu'usila, ko e fo'i hiki fakalaka koē Sea 'e 'i ai hono palopalema, mālō 'aupito.

Vātau Hui: Sea mālō, mālō 'aupito 'a e tokoní.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai fakafofonga.

Vātau Hui: ...’oku tali pē ‘e he motu’a ni ‘a e tokoni ‘oku fakahokó Sea, ‘aho pē ‘e tolu pē fā kuo nau ‘osi anga nautolu ia fakalalakaka ‘o e fonua ni, ka nau ka ha’u te nau ha’u pē nautolu ‘i Vava’u kamata mai ‘i Vava’u ‘enau ako mai ‘enautolu ‘a e ‘ū me’a ai pea pehē mai ki ...

<005>

Taimi: 1935-1940

Vatau Hui: ... Ha’apai kae ngangana atu ‘a e me’a ‘i Vava’u, ha’u ai pē ‘i Tonga ‘Eiki Sea. Ko ia Sea ‘oku ou kole atu, Pule’anga ko ení, mou fakamolemole, tau ngaohi mu’a ‘a Niua, ke hoko ko e Palataisi ia, falemahaki, falemahaki faka’ofa’ofa. *Solar* maama *solar*, ‘ai ke to e faka’ofa’ofa. ‘E Fakafofonga mo e ‘Eiki Minisitā ‘i he ta’ufo’ou, ke tau huufi ai.

Hala Pule’anga ‘o Niuafo’ou, ‘ofa mai ā, ko e me’a ia ‘oku mau kei tangi ki aí. Ko eni ‘oku fakahoko mai ‘e he Fakafofonga Ha’apai kuo *mail* ange, te’eki ke ‘i ai ha *mail*. Ko u ha’u eni ‘o *check* hake ‘eku *mail* hala ke ‘i ai ha *mail* ‘e taha ‘e ‘omai ki he motu’á ni. Ko eni ‘oku kau ‘a e fanga ki’i hala, ko e fanga ki’i hala kolosi holo eni ia ko ē ‘i ‘utá. Fu’u hala ko ia ‘a Niuafo’ou, lele pē mei Futu takai fu’u halá ha’u ...

Sea Kōmiti Kakato : Sea, kātaki ‘oku tau lolotonga feme’a’aki eni he Lipooti ‘a Vava’u 14.

Kole fakalalakaka’i Niuafo’ou mo Niuatoputapu

Vātau Hui : Poupou pē eni Sea ki he Lipooti ‘a Vava’u 14. Ko eni ‘oku ‘asi heni ko e hala fonongá peesi 19. Mou me’a hifo ki he peesi 19 – ko e hala fononga. Ko e fo’i hala faka’ofa’ofa eni ‘oku me’a ai ‘a e ki’i fefine ko ē. Ko e hala ko ē ‘e lue ai ha ki’i fefine ‘i Niuafo’ou mo ha hala ‘e lue ai ha ki’i fefine ‘i Vava’u 14, kehekehe ‘aupito. ‘E tolonua e va’e ia he ki’i fefine ‘e lue ‘i Vava’u, ka ‘o ka ke ka lue ‘i Niuafo’ou. Ko ia Sea, tau ngaohi ā mu’a ‘a e Niuafo’ou mo Niuatoputapu ke faka’ofa’ofa, pea ‘ai ko e palataisi ia ‘o ‘etau nofó. Koe’uhí, tuku ā ‘a e fanga ki’i fiema’u ‘a Ha’apai mo Vava’u.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, ki’i fakamā’opo’opo mai ‘oku toe ho’o miniti ‘e taha.

Vātau Hui : Sea, ko e fakamā’opo’opo ‘a e motu’a ko ení, ko e Himi ko ē na’e fa’u ‘e Molitoni pea pehē ..’Eiki, ‘Eiki, foki mei he Langi, he ‘oku vaivai ‘a e fai ‘a ho Siasi. Ko ia mou kātaki Hou’eiki Pule’anga, tau hanga ‘o ‘ai. Ko e me’a pē ‘e kole atu ai ‘a Niua he Lipooti ko eni, ko eni kuo mou laumālie lelei ke paasi. ‘Oku ‘ikai ke mou laumālie lelei ke u ha’u ‘o lau atu. Ka ‘oku mou laumālie lelei kimoutolu ke paasi, pea ko ‘eku fakamā’opo’opo Sea, tuku ā mu’a ke tau hanga ‘o ngaohi ‘a Niua, ko ha Niua faka’ofa’ofa ‘o e 2019 mo masani. Mālō e ma’u faingamālie.

Veivosa Taka : Me’a mai ‘a e Nōpele Fika 1 ‘o e Lolo-‘a Halavevalu.

Lord Tu’ilakepa : Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea u kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu ‘Eiki Sea..

Lord Tu'ilakepa : 'Oku ou ongo'i lahi 'aupito 'a e malanga 'oku fai 'e he Fakafofonga Niua, he 'oku mo'oni 'ene me'a. Moutolu foki ia na'a mou hikinima he tali 'ene Lipooti. Ka na'e totonu pē ia ke tuku ha faingamālie ke me'a mai. Na'a ku 'i heni pē Sea, koe'uhi ke u ta'ota'ofi pē ke tali pē 'a 'emau Lipooti kae 'oleva ke me'a mai 'a e Minisitā Mo'ui. Koe'uhi he na'a ku ongo'i pē 'e iku 'o hangē ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 17. Lahi 'a e ngaahi me'á, hā leva 'ene ongosia folau, totongi 'e he Falé ni, pea ke 'omai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e koló 'a e fonuá, pea mou fakapaasi 'e moutolu 'ene Lipooti.

Sea, te u foki mai leva ki he'ema Lipooti pea mo e 'Eiki Minisitā. 'Eiki Minisitā, ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā. 'Oku ou toki ma'u ki mui ni, ko moutolu Hou'eiki 'o e kau Fakafofonga, mou me'a atu mou ngāue'aki 'a e ngaahi holó, te'eki ai ke mou totongi 'a e 'u holo. Ko 'emau folau ko ia mo e 'Eiki Minisitā, holo kotoa pē na'a mau ngāue'aki, 'oku ou fakatokanga'i 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku to'o 'a e sēniti 'o 'ave ki he ngaahi holo kotoa pē 'o e Uesilianá, a'u ki he holo 'o e Siasi Tonga, mo e ngaahi holo fakafonua. Ko e mahino mai leva ia 'a e loto'aki 'a e fatongia, ke a'u ki he kāinga 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, mo'oni pē 'a e me'a ia 'oku me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā 'ene me'a mai 'aki 'a e tō e kavá, pea kuo 'unu e kāingá ki Vava'u ki he tu'unga. 'Oku 'ikai ko ha vāhenga faingofua eni, 'oku hangē 'a e Vāhenga ko eni ko e .. 'a e ngaahi 'otumotu 'a e taukei 'a e 'Eiki Minisitā hono fakapotopoto'i. Ko e taimi ko ē 'ahó, femou'ekina e kakaí ia. Ko e efiāfi mo e ..Sea, 'ofa'i 'aupito 'emau fa'a fakatahá 'Eiki Sea. Ko e me'a pē na'a ku ongo'í 'Eiki Sea, ko e me'a atu 'a e 'Eiki Minisitā ki Talihau. Mau ō atu mautolu tā mai 'a e fu'u koniseti 'a Talihau. Kaikehe, 'oku taau pē ko e si'i lava pē 'a e 'Eiki Minisitā pea mau ...fai hano fakalelei'i, ka ko e ngaahi me'a ia 'oku tonu ke tau teu ki ai. 'Ikai ke ngata ho'omou me'a atú, ka 'oku *activity* ia pea 'oku nau nasi, 'e 'i ai 'a e lelei 'e 'oatu 'e he kau Fakafofongá ni. ..Sea ko e Lipooti ko ení, koe'uhi 'Eiki Sea, kātōi, pea 'oku ou ..

<008>

Taimi: 1940-1945

Lord Tu'ilakepa: nofo 'o manumanumelie he koe'uhī he'eku vahe, kau 'ofisakolo nau meimeī muimui he feitu'u kotoa pē 'oku me'a ai e 'Eiki Minisitā. Kai kehe ko u tā'imālie pē au 'Eiki Sea koe'uhī ko e tu'utu'uni ange mei he 'Eiki Sea Fale Alea ke u foki mai 'oku 'i ai e fatongia 'e taha ka ko u 'oatu pē ā ... mo e ngaahi lelei 'Eiki Sea 'ikai ke u fa'a lave ki ai 'Eiki Sea he 'oku fie lau he ko Vava'u ... Pea fakafiefia 'Eiki Sea ko u vakai ki he kau ngāue 'oku nau fiefia mo e kau ngāue 'e 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku ou fiefia taha ai he'eku vakai ko e ni'ihi ko eni ko e kole fekau'aki pea mo e vai. Ko 'enau kole mai pē kuo 'osi mateuteu e Minisitā ko eni ke foaki e ngaahi tangikē, foaki e ngaahi me'a ko ē 'a ia 'e malava 'o tokoni vave taha. 'Eiki Palēmia ko u fakamālō atu ho me'a mai he efiāfi ni ko e hā pē ivi 'e ma'u he Pule'anga. Hou'eiki Pule'anga, mou ki'i ta'ota'ofi hifo ho'omou teuteu langa sipoti he holo ko ē ka mou 'omai e silini 'o 'ave ki he toenga e kau Mēmipa. 'Oatu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ke fai 'aki ho'o fatongia ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'Ai 'aki e katapila tuku ā e sipoti, tuku ā e langa e sipoti ia, tuku e langa sipoti

ia ki he fonua ‘oku natula pē hotau kakai ‘o tautolu tapu mo nautolu ke fakaivia ke ‘omai ha tamaiki ke nau fakahoko e ngafa fatongia ko ia ko hono fakalangilangi’i e fonua ni. ‘Oku ou lave’i pē he ‘oku, ‘ikai ke u fie lave ‘Eiki Sea ki he Līpooti ko eni e ‘Atita, kau ai pea mo e ngaahi fu’u paaka ‘Eiki Sea, tuku mo ia. ‘Omi e silini ko eni ‘o vahevahe, lahi pē silini ia. Taha e me’a nau ‘ohake ‘Eiki Sea he Fale ‘Eiki ni ...

'Eiki Palēmia: Sea kau ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni Nōpele. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ki’i tokoni atu ai leva ‘ene lave ki he paaka. Ko u tui ko e taha eni e *issue* na’e fai e felau’aki ki ai. Ka ko eni ‘oku, me’apango pē ‘oku ‘ikai ke tufa atu ‘a e ‘ū *annex*. Ko e fakamole ko ē ki he paaka mei he 2015 ‘o a’u ki he ta’u ni, Ono kilu nima mano. Ono kilu nima mano. Na’e ‘i ai e ongo kautaha ‘e ua na’a na ōmai ‘o *value* pē na’a na ōmai ‘o sivi’i e fakamole. Ko e kautaha tau’atāina pē eni mo e *MOI*. Ko e fakamole ko ē na’e ha’u mo e *MOI* ko e 1.3 miliona. Ko e anga ia ‘enau fakafuofua ko ē ki he lahi e fakamole, 1.3, kautaha ‘e taha ko e 1.8 miliona. Ko e anga ia ‘enau hanga ko ē ‘o fakafuofua e fakamole ki he paaka ko eni mei he 2015 ‘o a’u mai ki he ngata’anga ‘o Sune 2018. Fakamole, ono kilu ono mano. Fu’u lahi hono tālanga’i ‘o pehē ko e paaka ko eni ‘oku lahi e fakamole, mou kātaki ‘e fakafoki mai ho’omou ono miliona ko ē na’e vahe’i ki ai. ‘Osi fakafoki mai ia. Pea ko u kole atu ki he ni’ihi ko eni ‘oku nau ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

'Eiki Palēmia: ‘Oku nau fa’a nofo ‘o lea ki he me’a ko eni ...

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole pē ki he Feitu’u na, fakamolemole pē ‘Eiki Palēmia ki he Feitu’u na he’eku lave ki he me’a ko eni ‘e toki fai e feme’a’aki ia ‘anai pea ke toki me’a mai ‘o fakaikiiki mai he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele.

Kole ha ‘elia he uafu ‘i Vava’u ke tau mai ki ai kau folau mei Vava’u 14

Lord Tu'ilakepa: Ko ‘eku lave pē ‘a’aku ‘Eiki Palēmia he kuo hoko ia ko e hisitōlia ‘i he fonua ni. ‘Oku hoko ia ko e manatu pē ko e makafakamanatu ki ha taha pē he fonua ni ‘Eiki Sea. Pea ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia koe’uhī ko e, ko ho’o me’a mai ‘e fakatatau pē ki he ivi ‘Eiki Sea. Anga pē ‘eku lave ‘a’aku ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni ko e mālō mo hotau ngaahi hoa ngāue mei tu’apule’anga ‘a eni na’e me’a mai he Fakafofonga Fika 17 mo e ‘Eiki Minisitā ha’ana e līpooti ko eni ko ‘enau ‘omi ha pa’anga ke tokoni ki hono langa ‘a e fu’u falemahaki ko eni ‘a Niua. Ka ko u fakamālō pē ko e anga pē ‘eku lave ‘Eiki Sea ki he ngaahi me’a ‘oku ou lave’i ‘oku ‘i ai e pa’anga ke lava tokoni kiate kimoutolu ki he ta’u kotoa ko ho’omou me’a atu pē Hou’eiki ke fakahoko ho’omou fatongia ki he kakai ‘o e fonua. Pea ko u tui ko e vahevahe ko ia fe’unga pē ia mo e ngaahi tangi mai ‘o felāve’i mo e ngaahi fiema’u vivili ‘e ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea taha e me’a ko u fie lave fakalukufua pē au ‘Eiki Sea ko ‘eku ‘oatu pē ki he Hou’eiki Pule’anga me’apango pē tapu pē pea mo e Minisitā Fonua ‘oku ‘ikai ke me’a heni ka ke fakatokanga’i he Fale ko e kongā ‘e taha ‘o e feitu’u ‘e fetautaulaki mai ki ai ‘a e Vahe 15, 14 tautautefito kia 14 ‘Eiki Sea. Ko e kongā ko eni ‘i he māketi. ‘Oku ou toki lave’i pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi ...

Taimi: 1945 – 1950

Lord Tu'ilakepa: .. lisi eni ia 'e he sōtia. Pea ko u fanongo pē 'oku teuteu ke fai e langa e sōtia mahalo he ta'u fo'ou 'Eiki Sea. Ko fē leva ha feitu'u 'e si'i hake mai ai 'a e kāinga e 'Eiki Minisitā ko eni pea kau ai e motu'a ni, 'i Neiafu 'Eiki Sea.

Ko e uafū, 'oku si'isi'i e uafū 'i Vava'u. Tau e ngaahi vaka meili 'o kapau 'e lava 'o hū ange ki he Taulangá Puatalefusí. Pea ka tau ha vaka koloa, pea kuo 'omi leva e fanga ki'i vaka, tautautefito mei he vāhenga 14 'o nau nofo putuputu pē he ki'i 'ēlia hanga hake ki he Māketi 'Utumoengalú 'Eiki Sea. Nau 'unu atu nautolu ki he 'ēlia ko ē kuo 'osi ma'u ia 'e Neiafu. Tokolahi mo e ngaahi vaka pē 'oku tau ai 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai ke si'i fakafekiki e kāinga tu'unga 'i he taau ko ē anga e nofo 'a e fonua 'Eiki Sea. Ko e si'i lele mai e matu'a ke nau hake mai he feitu'u 'oku tau ai, 'oku 'i ai e 'ū 'aisi pē ko e me'a 'a e Toutaí, 'oku ta'ofi 'Eiki Sea. Ka u 'oatu pē koe'uhí ke fakatokanga'i 'e he Hou'eiki Pule'angá. Ko e sōtia tapu mo nautolu, 'oku nau lahi honau ivi. Pea te nau lava pē honau ivi malava ko ia 'o to e ma'u ha feitu'u ke langa ai 'a e ngaahi feitu'u 'a ia 'oku nau fiema'u ke tau ai 'a e 'ū vaka sōtia 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu, kae si'i 'ata'atā e 'ēlia ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e kole pē kia moutolu Hou'eiki Pule'angá ke mou laumālie lelei pē. Tata pea fakaloloto. Pea 'oku 'i ai hono lea pea 'oku 'i ai mo hono tala 'Eiki Sea 'o e fanga ko eni. He koe'uhí ko e Fā ko Fieme'á 'Eiki Sea 'oku 'i he 'ēlia ko iá 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai mo hono vai. 'Eiki Sea ko e kole pē ki he Hou'eiki Pule'angá ke fakatokanga'i ange me'a ko u lave ki ai. Ka ki he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā, lipooti lelei mo'oni ia, faka'ofō'ofa hono fakahoko ki he vahe 14 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'ikai ke 'i ai ha'aku kupu folofola 'aku 'Eiki Sea ke u hanga 'o fakaivia'aki 'o hangē ko e ngaahi folofola 'oku me'a mai 'e he Feitu'u na. Ka ko u fakamālō ai mo 'eku fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau tali ā mu'a 'a e lipooti ko eni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Toutaí pea toki me'a mai e Hou'eiki Fika 2 'o Vava'u.

Fokotu'u ki ha Kōmiti ke ne fakama'opo'opo ngaahi fiema'u he 'a'ahi Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Fakamālō atu Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'u na pehē foki ki he 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia, Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele pehē foki ki he Kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Ko e, 'oku ou pou pou lahi ki he fokotu'u ko eni na'e 'omai mei he Fakafofonga Ha'apaí. 'Oku ou tui ko e me'a ko eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'e 'Eiki Sea. Koe'uhí ko e, 'a eni 'oku fakamahino mai to e fakamahino mai 'i he lipooti. 'Oku, ko e hokohoko ko eni 'a e fakataha, 'a e 'a'ahi faka-Fale Alea 'oku tu'u ko ē 'a e langa fakalalakaka 'a e fonuá, 'oku kau ia 'i he me'a mahu'inga taha 'oku hoko. Pea ko u pehē 'oku kau ia 'i he me'a, ngāue mahu'inga 'aupito 'aupito 'oku fakahoko 'e he Fale Alea 'o e fonuá. Ko e, he ko e 'a'ahi ko eni pea ko e tahá, mou mea'i pē, ko eni 'oku 'alu pē taimí 'oku 'i ai e fakalalakaka. Ko e 'uluakí ko eni 'oku fai ko ē 'a'ahí 'oku 'i ai e pa'anga tokoni 'oku 'ave ki he kāinga, ngaahi vāhenga. Pea ko eni 'oku tau to e 'alu ki he sitepu ko ē hono hoko maí ko hono fokotu'u 'a e 'ofisi pea 'oku 'i ai mo e kau ngāue 'i he ngaahi vāhenga taautaha.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokangá ko e lipooti ko ē 'oku fakafoki maí. He ko e fiema'u eni ko ē 'a e kāinga 'oku, he ko e mahu'inga ia ko ē 'etau lava atu 'o a'u ko ia ki he kāinga he ko

kinautolu 'oku nau 'omai ko ē 'a e fakamatala totonu taha 'i he ngaahi me'a ko ē 'oku nau fiema'u pea mo e fiema'u ko ē ki he langa fakalakalaka ko ē 'a e fonua. Ka ko 'eku fakatokanga'í 'i he taimi ní, hangē ko ia ko e fakamatala ko ē 'oku fakahokó, ko e 'omai pē 'i he lipooti pea fai ki ai e feme'a'aki 'i he Falé pea 'osi ko iá pea tau foki mo e lipooti ko iá, fakahoko e ngāue 'a e Pule'angá 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'e ni'íhi 'oku nau fakahoko 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'e ni'íhi 'oku 'ikai ke lava. Pea tuku pē lipootí, tau to e takai atu he ta'u hono hokó. Ko e 'omai pē ko e me'a tatau pē. Pea hangē pē ko e tali ko ē na'e fakahoko ko eni ki he 'Eiki Minisitā e vāhenga. Ko e lisi tatau pē ko eni na'e 'oatu ko ē he ta'u kuo'osí ko eni 'e to e 'oatu pē.

<001>

Taimi: 1950-1955

'Eiki Minisitā Ngōue: ... ko e me'a ē 'oku tokanga ki ai pea ko e me'a ko ē, ko e anga ko ē 'eku fakakaukau kuo ki'i fuofuolua mai e to e, 'a e fakakaukau ki ai 'a e motu'a ni pē 'oku mahalo pē ko e me'a ko eni 'e mahu'inga 'aupito ki he Fale Alea. Ko e, pē 'oku lava'i e founa ngāue 'o e Fale ke fokotu'u ha kōmiti mavahe. Kōmiti ko 'eni ko 'ene 'omai ko ia 'ū lipooti pea ko nautolu leva 'oku fakatahataha'i ko ia 'a e 'ū fiema'u ko ia 'oku fiema'u mai mei he vāhenga tāutaha. Pea ko e kuonga ko eni Sea ko eni 'oku tau ngāue'aki 'o a'u ki he ngāue'aki e komipiuta koe'uhí ke nau hanga 'o fakahū 'a e fokotu'utu'u ko eni ki ai pea ko 'ene maau kātoa ko ia pea fakahū mai ki he Fale pea nau hanga leva 'o fakahū mai ki he Fale 'oku nau fakamāvahevahe'i mai. Sai ko e 'ū fiema'u kātoa ē ko e 'ū fiema'u eni 'oku ngalingali 'e lava 'e he Fale Alea ia 'o fakahoko he 'oku fekau'aki mo e lao mo e ngaahi me'a pehē ke fakahoko e ngaahi me'a ko ia. Ko e taha ko e pa'anga tokoni ko ē 'a e Fale Alea ko fē me'a 'oku ne lava 'e ia 'o tokoni'aki. Sai ko e toenga ki he Pule'anga pea hanga he 'e kōmiti ko eni 'omai ki he Fale pea fai 'a e fēme'a'aki ko ē he Fale 'o māhino leva.

Pea ko 'ene a'u ko ē ki he ta'u ko ē hono hoko mai ko e 'ohake he 'e kōmiti ko eni 'omai e fakamatala. Sai ko eni ko e tu'unga eni kuo a'u ki ai kimu'a pea fai e 'a'ahi ko ia ki he ngaahi vāhenga ko e tu'unga eni 'oku tau a'u ki ai. Ko e 'ū me'a ko ē 'oku fiema'u ko ē fakatahataha ki ai ko e 'uhila. Fiema'u ko ē ki he maama ko ē 'a e ngaahi kolo ko e me'a eni kuo a'u ki ai ē ko e me'a ē 'oku a'u ki ai 'o ne fakahoko mai ko ia pea sai pea ko e a'u ko ia pea fakahoko ko ē 'a'ahi 'oku māhino kiate kitautolu 'a e lelei ange 'etau māhino kiate kitautolu 'a e ngāue kuo 'osi lava ngaahi fiema'u kuo 'osi fakahoko e ngāue ki ai pea ko 'etau 'a'ahi atu 'oku tau fakahoko atu 'a e ngaahi me'a ko ia. Pea ko hono mo'oni 'e a'u ki he taimi 'e lava pē ke ngāue hanga he 'e kōmiti ko eni 'o 'omai 'onau hanga 'o fa'u 'a e foomu pē ko e pepa ko e taimi ko ē 'oku tau ō ai 'o fakataha ai pea 'oku tau hanga 'o hikihiki mai e 'ū me'a ko ē fakafai, tokoni kia kinautolu ki hono fakahū ki he *database* pē ko e me'a ko eni 'oku nau me'a 'uhí ke, pea 'e maau hangē kiate au 'e maau ange ai e ngāue ko eni 'oku fakahoko ko eni 'ikai ke ngata pē he Fale Alea kae tokoni lahi 'aupito ki he ngāue ko ē 'a e Pule'anga ki he, pea lava 'o hokohoko lelei lele e ngāue lelei pē ko hono fakalea fakapāpālangi ke *systematic* 'a e anga ko ē 'ene fakahoko ko ē ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngōue: Mo hono, pea 'e tokoni lahi ia ki he ngāue fakalakalaka pea ko e Pule'anga foki, Fale Alea 'oku fētongi ma'u pē pea ko 'ene ha'u ko ia 'a kinautolu ko ē 'oku to e

ha'u fo'ou 'oku nau o'mai pē 'oku maau pē me'a kotokotoa tokoni kia kinautolu 'a e ngaahi me'a kotokotoa pē 'oku tau fakahoko ke lava 'o hokohoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ki'i fakamā'op'opo mai pē 'oku toe ho'o ki'i miniti 'e taha.

'Eiki Minisitā Ngōue: 'Io mahalo ko ia pē 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngōue: Ko e anga pē ia 'a e ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai fika ua 'o Vava'u.

Poupou ke lahi 'api polisi 'i Vava'u

Lord Tu'i'āfitu: Mālō. Tapu mo e Feitu'u na Sea fakamolemole pē ki he 'Eiki Minisitā 'e vave pē ka tau ki'i faka-Vava'u pē ho līpooti. Sea ko 'eku mahu'inga'ia he me'a 'a e 'Eiki Minisitā mo 'ene 'a'ahi mo e Nōpele mo e ngaahi *station* e kau polisi 'i Vava'u. Kapau 'e tānaki atu ki ai pea mo e tāmāte afi 'e tokoni ia ki he fanga ki'i feitu'u hangē ko 'ene me'a ko ē ko fē senitā 'e tu'u ua.

Pea mo hono ua pē 'e Sea 'oku 'ikai ke me'a heni e Palēmia ia. Ko hono 'uhinga 'oku vave ange e ngāue ho Fale 'o 'ou he ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku 'omai he Fale ia 'o'ou tapu mo e Feitu'u na 'a e *constituency fund* pea 'oku omai ai e ngāue ia. Kapau 'oku 'oma pehē 2 kilu 'oku ke 'omai kia au Sea uanoa kapau 'e fakatau hoa mai 'a e Pule'anga ha fo'i 2 kilu ko e vave atu. Pea toki fai ai 'enau palani mo 'enau lomilomi hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā me'a 'ave ia lava ia. Kapau 'oku vave pehē ho'o 2 kilu 'oku 'omai kia mautolu ko 'etau ngaahi fu'u palani ko eni. Uanoa kapau 'e to e to'oto'o mai e Pule'anga mo 'enau 2 kilu.

Pea faka'osi pē Sea 'eku fiema'u e 'Eiki Minisitā ke faka'osi. Ko Vava'u 'oku 'i ai e hakau ai 'e 678. Hakau pē eni ia 'e taha 'oku 'asi ko eni hakau fasi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e fonua folaua 'a Vava'u pea 'oku lahi mo e ngaahi 'iote tautēfito ki he feitu'u ko eni 'oku me'a holo ai e, mo faifatongia ai e 'Eiki Minisitā mo 'ene ...

<002>

Taimi: 1955 – 2000

Lord Tu'i'āfitu: .. kuo hā e 'ū hakau kehé ia kuo 'ai ai pē hakau, hakau fasi. Lahi e 'ū hakau ia 'oku fakatu'utāmaki.

Sea Kōmiti Kakato: Uangeau.

Lord Tu'i'āfitu: Onongeau. Tānaki kotoa mo māmani. Sea, kapau 'e lava pē ha fo'i 20 ia 'i he ngaahi hakau ko íá, kau ai homau hakau he 'āfaki fakahahaké. 'Ikai to e hake ha vaka ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Vava'u 16. Me'a mai 'a Vava'u ke nau 'osi. Toe a 15.

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu foki heni ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he efiāfi ko ení Sea. 'Eiki Sea loto pē ke to'o e faingamālie ko ení ke fakamālō heni ki he Fakafofongá ka ko e 'Eiki Minisitā 'i he 'a'ahi pea mo e lipooti faka'ofa'ofa kuo ne 'omaí. Pea ko u faka'amu pē Sea ke *point out*, ke *point out* 'i he'ene lipootí, faka'ofa'ofa 'aupito. 'I he'ene lipootí 'oku me'a fakahangatonu pē ia ki he ngaahi fiema'u vivili pē ko e ngaahi *needs* 'a e kāinga ko eni ko ē mei Vava'u 14. Mahino foki na'e fakamalanga foki 'a Ha'apai, Fakafofonga mei Ha'apai 'i he *wants*. Ka ko u tui au ia Sea ko e ngaahi *needs* eni 'a e Vāhenga Vava'u 14 'oku 'omaí pea 'oku tau poupu kotoa ki ai. He ko e hala pule'anga Sea, fiema'u ke ngaahi ia kae lava ke a'u atu e kakaí ki he'enau ngaahi ngoue'angá. He ko 'enau ma'u'anga mo'úi 'oku ma'u 'i 'uta. Ko e me'a leva 'e taha Sea ko u tokanga ki aí, ko e 'ikai ke fu'u fiemālie finemotu'a ni, Fakafofonga Nōpele ko eni ko ē pea mei Vava'ú.

Sea Kōmiti Kakato: Fika.

'Akosita Lavulavu: 'Oku hangē eni ia Sea 'oku fililimānako ia. 'Alu ia 'o, me'a atu ia 'o 'a'ahi pea mo e Fakafofonga,

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

'Akosita Lavulavu: 'Eiki Minisitā Fakafofonga Vava'u 14. Kae 'ikai pē ke fie me'a mai ia ki Vava'u 16. Pea nofo pē 'ene ngaahi me'á 'ana ia 'i Vava'u 14.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole. Ko u tu'u pē au.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga Fika 1 Nōpele 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Ko u tu'u pē au 'Eiki Sea fakamolemole atu ki he Feitu'u na mo 'eku kole fakamolemole. 16 ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na.

'Akosita Lavulavu: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole'i au. Mahalo pē Sea ki he ta'u fo'ou te u lele 'o muimui. Ka 'oku ke mea'i, ko u muimui'i pē 'e au e ngāue 'a e Feitu'u na. Ko e me'a pē 'oku mau ongo'í ho'o teke ngaahi hala 'i mala'e vakapuna 'aki e 'ū me'angāue ka ma si'i faka'ofa pē maua mo Fika 14. Ko u muimui'i lelei 'aupito 'aupito e ngāue 'a e Feitu'u na. Ka ko u kole fakamolemole atu pē ki he Feitu'u na, 'ikai ke 'i ai ha filifilimānako. Ko u mate au he fie muimui he Feitu'u na ke ke mea'i. Ko u mate he fie muimui he Feitu'u na. 'Eiki Sea ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na kae tautaufito ki he Fika 16. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai 16.

'Akosita Lavulavu: Mālō Sea. Ko 'eku, 'oku 'ikai ke u fiema'u 'e au ia Sea ke muimui mai he finemotu'a ni. Ko e kolé ke taimi ko ē ko u lele atu ki he 'eku vāhenga 'o 'a'ahi ki he kāinga, ke me'a mai ke ma 'a'ahi atu ki he ngaahi kolo ko eni Vāhenga Vava'u 16. 'Oku ke mea'i Sea, ko 'emau kāinga 'oku nau fie me'a ki he 'Eiki Nōpele. 'Oku fakafiefia 'aupito e taimi 'oku me'a holo ai e 'Eiki Nōpele 'i Vava'u. Pea ko e 'uhinga ai Sea 'oku ou pehē ai 'oku hangē 'oku ki'i filifilimānako. Kaekehe Sea, ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Nōpele pea 'oku, ko u tui pē ko e ta'u fo'ou, te u, 'e me'a mai e 'Eiki Nōpele ke ma 'a'ahi atu ki he Vāhenga Vava'u 16. Fakamālō atu Sea e ma'u faingamālie pea ko u fokotu'u atu e, fakafiefia 'aupito e lipooti e Fakafofonga Vava'u 14. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga. 'Oku 'i ai e ki'i fiema'u heni 'o fekau'aki mo e Feitu'u na e Minisitā, ko e fekau'aki mo e pa'anga nō. Ke ke me'a mai ai he ko e 'uhingā kae lava 'o,

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na. Pea ko u, tapu mo e Hou'eiki e, 'a e Kōmiti Kakato. Fakamālō atu he to e fakamanatu mai e me'a ko iá. Ko e 'aho ni 'oku lolotonga laulau e motu'a ni e ki'i fokotu'utu'ú. Ko u tui 'oku vave ni pē 'ene hoko atú. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Tomu'a fakamālō pē ki he Fakafofonga Niua he 'ai 'ene lipootí, 'ene me'a mai 'ene fekau'aki mo 'ene lipootí. Pea fakamālō lahi heni ki he Fakafofonga Vava'ú ...

<001>

Taimi 2000-2005

Siaosi Sovaleni: ... 'I he Līpooti lelei ko eni na'a ne fokotu'u fakakaukau ai ko eni ke fai ai 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki Mēmipa he pōó ni Sea. Ko e me'a 'oku tu'u hake 'a e motu'a ní ia Sea ke pou pou pē ki he ngaahi fokotu'u fakakaukau ke 'ai nai ha founa ke tau lava 'o *monitor* pē ko hono vakai'i 'a e ola koē 'o 'etau 'a'ahi. Hangē ko e me'a koē 'a e Fakafofonga Vava'u 14, 'oku 'oku ou tui mahalo ka *photocopy* pē 'a e Līpooti ia mei he ta'u ni ki he ta'u kaha'u to'o pē 2018 'ai 2019, 'oku ou tui au 'oku meimei ko e fiema'u tatau pē ia 'e ha'u, ka 'oku ou tui 'oku mahu'inga pē ia Sea ke fai ha a'u atu ki he kāinga fai ha fē pōtalanōa'aki, pea ko e taimi tatau pē 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e fatongia ia 'o tautolu ko e 'uhingā ke tau sivi'i ke tau sio angé pē ko e hā koā ha me'a 'oku tau lava 'o fai ki he ngaahi fiema'u ko eni 'a e 'a hotau kāinga fili.

Kole ki ha founa lava vakai'i ola 'a'ahi Fale Alea 'oku fai

'A ia ko e taimi tatau pē 'oku tonu ke tau fengāue'aki leva hangē ko e me'a 'a e Palēmia ke sio ko e hā 'a e ivi 'e ala ma'u mai ke fai'aki 'a e ngāue ko eni ke fai ha ngāue'i 'a e ngaahi me'a 'oku pehē 'e hoto kāinga 'oku mahu'inga. 'Oku 'ikai ke u fu'u tui ko e 'uhinga ke ha'u ha taha ia 'o talamai 'a e me'a 'oku mahu'inga 'i hoto vāhenga, 'oku ou tui au ia ko hoto vāhenga pē te nau 'ilo 'a e me'a 'oku mahu'inga kia kinautolu. Kaikehe, ko e faka'amú ia 'e Sea, ke fai mu'a ha fokotu'utu'u ke tau sio angé pē ko e ngaahi fiema'u ko eni 'i he na'e 'osi ma'u ko eni 'i he'etau

‘a’ahi ko ení, ke tau sio ma’u ai ha palani ke ta’u ‘e tolu pē ta’u ‘e fā ko eni ‘a e lele ko eni ‘a e Falé ‘i he fo’i lele lolotonga ni. Pea faka’asi ai ‘a e ngaahi fiema’u, faka’asi ai ko e hā ‘a e ngaahi *progress* pē ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ke fai hano ketau pehē ke *address* ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ‘a e kāinga, pea ko ene ‘a’ahi hokó pea te ‘alu atu leva ‘o *present* talaatu ko eni ko e me’a eni na’a mou fiema’u ko e ngāue eni kuo lava, ko e ngāue ē ‘oku ‘ikai ke lava. Pea toki tānaki atu pē ha me’a fo’ou, ‘o kapau ‘oku toki ‘ohake he kāinga ‘i ha’ate ‘a’ahi atu ko ē he ta’u hoko.

Kā ‘oku ou tui ‘okapau tetau ngāue pehē fakataha mo e Pule’angá pea mo e ngaahi *partner* mei mulí tetau sio lelei angé pē ‘oku ‘unu koā kimu’a ‘etau ngāue ko eni ki he kakai, pē ‘oku lava koā ha me’a ‘o fai, pē ko ‘etau fo’i hangē ko e fakahua na’e fai ‘anenai Sea, pē ko ‘etau fakamole pa’anga pē ‘a e ‘a’ahi. ‘Uhingá ka ‘i ai leva ha faingamālie ke tau lava ‘o fua tautau ‘a ‘etau ngāue fakahoko ko eni ‘oku fakahoko ki he ngaahi fiema’u ko eni ko eni ‘a e ngaahi kāinga ko eni ‘i he taimi ‘o ‘etau ‘a’ahi atu ai.

‘A ia ‘oku fakamālō ai ki he fakafofonga kā ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘ene ‘oange ko eni ‘a e fakakaukau ‘oku hangē pē eni ia ‘oku routine pē ia, hangē pē eni ia ha me’a ‘oku ‘ikai ke, ‘oku me’a anga me’a maheni pē, ko e ‘uhingá leva na’a ‘i ai ha faingamālie ‘Eiki Sea kae’uma’āá ‘a e Sea ‘o e Fale Alea, na’a lava ke ‘i ai ha ki’i ha ki’i tokoni mei he ‘ene kau ngāue ke lava ai pē ‘o develop ai pē ha ngaahi palani ‘a e, tau sio ki he kau fakafofonga ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘Eiki Minisitā, kenau lava ai ‘o sio leva ai ‘o *monitor* hangē ko e lau koē na’e fai ‘anenai, pē ‘oku ‘i ai koā ha *progress* pē ‘oku fai ha ngāue ki he *address* ‘aki ‘a e ngaahi fiema’u ko eni ‘a e kāinga he taimi ko eni ‘oku fai ai ‘a e lele atu ai ki ai.

‘Oku ou fakamālō au ki he ‘Eiki Palēmia ‘i he ‘ene me’a mai ‘e ‘iai ‘a e ki’i tokoni, pea ‘oku ou fakatauange pē ‘e vave a’u mai ko e ‘uhingá ke fai ha ngāue ki ai pea ‘e fai leva ha ngāue ke ‘ai ha palani ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘e he kāinga, mo e mahalo ko e takai hoko atu ko eni ‘a e ‘a’ahi ko ‘ete ‘alu atu pē ko e me’a eni na’a mou fiema’u ko e me’a eni kuo lava kātaki ko e me’a eni ‘oku ‘ikai ke lava ko e ‘uhinga ko e ‘ū ‘uhinga ko eni, ‘i ai ha fiema’u fo’ou, pea hokohoko pehē atu ai pē ‘i he ngaahi ta’u hoko mai. Mālō ‘aupito Sea ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘a e Minisitā Mo’ui.

Me’a mahu’inga ke a’u mai ki he kau Mēmipa ngaahi fiema’u vivili kakai

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na, kae’uma’āá ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea na’a ku fokoutua hake ‘anenai ‘o to’oto’o me’a lalahi pē Sea ‘eku Lipooti, ko ‘eku vakai hifo ki he ‘āsenita tā ko ē ‘oku lōloa ange malanga ia ‘a e kau Mēmipa ‘i he ‘eku Lipooti ‘i he motu’a ha’ana ‘a e Līpooti, pea ‘oku ou fakafeta’i Sea ‘oku mahino ‘oku fakatokanga’i ‘a e Līpooti, kā ‘oku ‘i ai pē ki’i me’a Sea ‘oku ou fie talanoa pē fekau ‘aki pea mo e ‘a’ahi. ‘Oku ou tui ko e ‘a’ahi ko e me’a mahu’inga ia ke fakahoko ke tau a’u ke a’u mai kia kitautolu ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakai hotau ngaahi vāhenga fili.

Sea ‘oku ‘i ai ‘eku ki’i founa ‘oku ou fai ‘aki ‘e au ia ‘oku ou tala pē ‘e au ke ‘omai pē fo’i fiema’u ‘e 2 pea mau ngāue ki ai. Sea kapau te ke vakai hifo ki he peesi hono 15, me’a hifo ki he peesi hono 15 Sea, pea mo e peesi hono 19. Sea ko e ngaahi pa’anga ko eni tokoni faka Fale Alea ko ē ‘oku vahe mai ‘a e *constituency fund*, ‘oku vahe mai ...

Taimi : 2005-2010

'Eiki Minisitā Mo'ui : Ko e 'aonga ē 'o e ngāue'aki 'e he fanga ki'i motú 'e 'Olo'ua, pea mo Hunga ke 'ai 'aki honau fanga ki'i hala pē ke hao pea mei he pelepelá.

Ko e peesi hono 20 pea mo e peesi hono 14, ko e faka'ilonga ia 'o e 'auhia ko eni 'oku feinga pē 'a e kāinga 'Olo'uá kae'uma'ā 'a 'Utulei mo Tali hau, ke nau fai pē ha'anau feinga pē ki'i sēniti 'oku ma'ú, 'o tokoni ki he anga 'enau nofo. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu lahi Sea 'a e hala ko ia 'o e fanga ki'i 'otumotú. Mālō pē 'enau fea'utaki mei he motu ki he motu, 'i he faka'ofá Sea. Sea, pea 'oku ou tui pē au ia Sea 'oku 'osi mahino 'a e ngaahi fiema'u vivili lahi ia na'e 'ohake ia 'e he kau Fakafofonga ko ē 'oku tataú.

Fokotu'u ke liunga ua \$ tokoni ki he ngaahi vāhenga ke tokoni'i vave kakai

'Oku 'i ai 'eku fokotu'u 'a'aku ia Sea, pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'e malavalava ai 'a e ngāue ia 'a e kau Fakafofongá, mo e tokoni vave ki he taimi ko ení, 'o hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele Fakafofonga ko ia Fika 2 'o Vava'ú. Kapau 'oku malavalava pehē 'a e fanga ki'i me'a 'a e tangikē vai, ko e fanga ki'i hala pehē, he 2 kilu ko ia 'o e me'á, fēfē kapau 'e *double*. Ka *double* 'a e sēniti ko iá, ko u tui 'e malavalava leva ke tau fakahoko 'e tautolu 'etau ngaahi fiema'u ko ení, pea si'isi'i 'a e toutou tangi mai 'a e kakai 'o e fonuá ia, ke fiema'u ē mo ē, mo ē, he 'oku lava 'a e Fakafofongá ia 'o a'u tonu ki ai, pea 'e fakahoko pē 'a e fiema'u vivili, tokoni'i pē he taimi ko iá.

Ko e anga pē ia 'eku fokotu'u Sea pea mo e Lipooti ko eni 'oku ou hanga 'o 'oatu fekau'aki pea mo Vava'u 14. Pea 'e 'ikai ke u to e fakalōloa au Sea, he 'oku ou sio hifo 'oku mo'umo'ua 'a e 'asenitá, ka 'oku ou fokotu'u atu pē 'e au. Ko 'eku fokotu'ú pē ke tali 'a e Lipooti ko ení, pea mo e faka'amu, mo e fakatokangaekina e fiema'u pea mei Vava'u 14. Ua ki aí, ko u tui au 'e malavalava pea si'isi'i 'a e fiema'ú ia, ko e hiki ko ia kapau 'e 4 kilu pē 5 kilu ke tau o 'o fakahoko 'akí, 'e 'ikai ke to e 'omai ha ngaahi 'ū Lipooti peheni ia. 'E pau ke tau *address* 'e tautolu ia 'a e *issue* ko iá, he ta'u fakapa'anga hokó pē 'o fakakakato..

Lord Tu'ilakepa : Sea ki'i tokoni ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato 'Eiki Minisitā 'e fiema'u 'a e tokoni ko ení? Me'a mai Nōpele Fika 1.

Poupou ke liunga ua pe tolu pa'anga tokoni vāhenga kae kamata mei Ha'apai

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na. Ko e me'a mahu'inga ia 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisitā, ko e sēniti pea 'e malava leva ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ē. 'Oku ou poupou atu 'Eiki Minisitā, tokoní ia. Tu'uma'u 'a e 10 ia 'a Tonga ní, 'omai 'a e fo'i *double* ko iá, *triple* 'a motu ia, kamata atu mei Ha'apai 'o a'u ki Niua.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, poupou.

Siaosi Sovaleni : Ko e ki'i poupuu atu pē Sea kapau 'e tali 'e he 'Eiki Minisitā. Ko e 'ai ke fakamanatu pē ki he Nōpelé, na'e afā 'a Tongá ni mo 'Eua. Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui : 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e *issue* ko iá, 'e toki 'ohake 'a e me'á, ka 'oku ou tui 'a e mahu'inga ko ē ke tau *address* 'a e fiema'u vivili 'a e kakai he taimi pē ko iá, ko e founa pē eni te tau lava ai 'o fakahoko, ko e taha pē ia 'a e tokoni 'a e Fale Aleá mo e Pule'angá ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e kakai 'o e fonuá. Ko u fokotu'u, ko e 5 kilú ki he Vāhenga, 'oku ou tui au ko e 'osi pē 'a e ta'u 'e 10 mei heni, 'ikai ke to e tangi mai 'a e kakai 'o e fonuá ia ki he tangikē vai, tau lava 'e tautolu ia 'o fakahoko. Ko 'eku fakatātā pē 'a'aku, ko Vava'u 15, ko e 'osi 'a e ngaahi to'u ia ko ení, mei 'osi 'a e 'ū 'apí ia he tangikē vai. 'A ia ko e 'osi ko ia 'a e ngaahi ta'u ko ení, 'ikai ke tau to e fanongo tautolu ki he Fale Aleá, 'oku to e 'omai fiema'u. 'Oku tau lava 'e tautolu 'a e kau Fakafofonga, 'o fakalavalava 'a e ngaahi me'a ko iá. Mahalo ko ia pē Sea, ngali fu'u lōloa, ma'uloloa 'a e tālanga he Lipootí, ka 'oku ou fokotu'u atu. Lipooti 'a Vava'u 14.

Mō'ale Fīnau : Fakamolemole mu'a Sea ki'i miniti 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a fo'ou ena ?

Mō'ale Fīnau : 'Io me'a fo'ou Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 12.

Fakakaūkua hiki silini tokoni vāhenga fili mei he patiseti ngaahi potungāue 'ikai faka'aonga'i

Mō'ale Fīnau : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'oku ou mālie'ia he fokotu'u 'a e Minisitā ke 'omai mo ha lau kilú. Sea, ka ko hono mo'oní pē foki, kapau 'e ma'u 'a e silini, kae tuku ke u 'oatu 'a e fakakaūkua ko eni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi *Ministry* 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi silini ia, 'oku toka holo pē 'i loto, ka 'oku 'ikai ke faka'aonga'i ia ke 'osi he lolotonga 'o e ta'ú. Pea 'oku toki 'ave leva ia 'o fakamahamaha he 'osi 'a e ta'ú, lau kilu, 'o fai'aki ia 'a e 'ai me'alele mo e me'a ko iá. Sea, fēfē ke mou toe foki atu Hou'eiki 'o foki ki he ngaahi *Ministry* 'oatu 'a e fakatātā. Ko Ha'apai, 'oku ou vahe'i 'a e ki'i sēniti ki hono tauhi ko ia 'o e toumu'á talu pē 'eku Koōá, mo e lele mai, sēniti ko ia 'oku ma'ú, 'o kosi, ko 'emau hanga foki 'o feinga'i ke faka'ofa'ofa mei mala'e vakapuna 'o tau ki Pangai. 'Ikai ke 'i ai ha sēniti ia 'a e Pule'angá na'e 'omai makehe ke tānaki ke fai'aki 'a e ngāue. Pea u fononga mai, fononga mai 'Eiki Sea, a'u mai ki he uike atú 'oku ou kei to'o pē foki..

<008>

Taimi: 2010-2015

Mo'ale Fīnau: ki'i totongi mei he ki'i sēniti Fale Alea. 'Oku totongi pē kau kosi. Feinga foki au ke kosi pē fakahili uike ke faka'ofa'ofa ke ne ma'u e fa'ahinga faka'ofa'ofa ko eni hangē ko 'etau ha'u ko eni he hala he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Fīnau: Pea fai ki ai e ki'i fakamole. Fai mai fai mai 'oku, 'oku ha'u e tokotaha mei he Potungāue ko ena 'a e *DPM* sai pē ka u talanoa pē 'oku fiefia pē *DPM* ia ai. Talamai ia ka au, Fakafofonga ki'i ta'ofi angē ho'o ki'i fakapa'anga e ki'i kosi he 'oku 'i ai e ki'i sēniti ko e ki'i *contract*, kau *contract*, kau, pau pehē atu ko e hā e *contract*? Ko e sēniti pē ia he *MOI* 'osi *sign* e tama konituleki ia ke ne fai 'e ia e kosi ke ki'i ta'ofi. Pea u tā atu leva ki he tamaiki, ta'ofi e kautaha he ko ena 'e kosi kae ki'i *hold* tau ki'i sēniti ke 'aonga atu ia ke 'ai 'aki ha ki'i 'ā 'i Lofanga pē ko ha 'ā 'i fē, he ko e 'uhinga ko e to'o mai pē foki he ko hotau fonua ko hotau 'api eni. Ke tauhi ke faka'ofa'ofa. Kumi mo e ngaahi pini veve he 'oku 'ikai foki ke lea mai e *environment* ia, 'a e *Ministry Environment* ta ko ē 'oku 'i ai honau patiseti ke kumi 'aki 'a e pini veve. Mahalo 'oku lau kilu ia. Sai pē kau talatalanoa atu pē, ka nau nofo nautolu ia 'o tāpalasia 'eku ki'i sēniti ko ē mai he Fale Alea pea feilaulau ai hoku vāhenga ke to'o e ki'i sēniti ke 'ai 'aki ē 'ai 'aki 'emau fōsoa ta ko ē 'oku ai pē e sēniti pehē ia he ngaahi feitu'u kehekehe.

Sea, te u fakanounou ko u tui pē au 'oku mea'i pē he Hou'eiki. Ko 'eku fokotu'u he 'oku 'omai foki he Minisitā ia ke ma'u ha fā kilu. Mou hanga 'o fakasio e fanga ki'i me'a ko ē 'a ē 'oku 'i ai e ki'i patiseti hiko veve ia 'a e *MOI* ka 'oku 'ikai ke nau hiko veve nautolu ia. 'Oku 'i ai e, pea u 'eke ki he ki'i motu'a ko eni 'i Ha'apai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ka u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Fokotu'u tukuange ki he Pule'anga hono fakakaukaua silini fakalahi tokoni vāhenga

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e faka'amu pē motu'a ni ia 'oku tau tui tatau ki he fokotu'u ki he founga ko ē hono ma'u ko ē sēniti ke tuku mai ia ki he Pule'anga ke nau hanga 'o fakamā'opo'opo e ngaahi me'a ko eni ka ko u tui au Sea 'e malava pē ia ke fakakakato hangē ko e ngaahi me'a 'oku malanga mai 'aki he Fakafofonga Ha'apai 12.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Mo'ale Fīnau: Tuku ke faka'osi atu ai leva Sea. Ko e, ngalo tama me'a, 'Eiki Sea ko 'eku poini eni, pea u 'eke, kosi. Toki tā atu au 'aneafi 'Eiki Sea te'eki ke kosi ia. 'A e fo'i konituleki. Pea u pehē atu ko fē masi'i konituleki ko e fiha na'e 'ave ki ai ke ne fai e kosi? Talamai ia ko e masi'i 'oku nofo ia 'i Vava'u. Nofo ia 'i Vava'u kae kosi ia ki Ha'apai.

Sea ko 'eku poini 'e Hou'eiki te u ngata hē 'eku fakamatala ko 'eku poini 'oku pehe ni, kapau 'oku 'ikai ke nau lava, mai ā e silini ki he 'eku *Beautification Committee* ko ē 'a'aku. Ko e 'uhinga he ko u lava mautolu 'o tu'utu'uni ki he kau kosi ke nau faitotonu, fai 'enau ngāue *on time* ke lava faka'ofa'ofa homau fonua.

Ko ia ‘oku ou kole au ia Hou’eiki Minisitā kapau ‘oku ‘i ai ha patiseti hiko veve ka ‘oku ‘ikai ke hikoveve ho’omou kau ngāue ko e hā e ‘uhinga na’e kei tu’u ai ai mei he ta’u ki he ta’u? To’o mai ia fakafoki mai ia ‘omai ia ki Ha’apai ‘ikai ke mau to e kole ‘e mautolu ha ua kilu. ‘Osi fe’unga pē mautolu ia ‘i ai, lava hono ngaahi ‘emau hala faka’ofa’ofa, faka’osi ‘emau fanga ki’i fōsoa mo e fanga ki’i me’a ko ia. Sea ko ‘eku fokotu’u ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ...

Mo’ale Finau: ‘Ikai ke u hanga au ‘o kole ha pa’anga fo’ou ... he ‘oku ‘osi patiseti’i ke tātānaki mai ia he ‘oku ‘ikai ke kole ia ‘e ha taha. Mai ia ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, mai kiate au ko e ‘uhinga he tahā foki te nau hanga nautolu ‘o faka’aonga’i ko e ‘uhinga he ‘e fakamahamaha ia. ‘Omai ia ki hoku vāhenga ke u ngāue’aki ia ‘e au. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai mu’a Vava’u, ‘a 17.

Vātau Hui: Sea ka u ki’i hao hake ai pē mu’a Sea kātaki. Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Mēmipa Kōmiti Kakato. Sea ko e, ‘oku ou ongo’i pē ‘oku ou fua’a ko hono ‘uhinga pē Sea fu’u lahi hono poupoua ‘e he, kau Hou’eiki foki ia he ko e kau Hou’eiki Vava’u. ‘A e Līpooti ko eni ‘a Vava’u. Pea u nofo ‘o vakai ki he motu’a Hou’eiki, ko e taimi eni ke ne poupou’i ai ‘a e ‘ū me’a ‘a e motu’a ni kuo ‘ikai ke to e kau mai ia he poupou. Pea ko ia Sea ko u faka’amu pē au ia ke u, ko u fokoutua pē Sea pea kātaki pē ‘a e Fakafofonga ko ia ‘o Vava’u 14 na’e fuoloa foki hono ‘omai ho’o līpooti ‘a koe pea mau lau mo lau mahalo na’e hangē pē ko e Līpooti ‘a Niua, ko u tui na’a mou me’a ki ai pea mou me’a ki ai kae li’aki leva ia ‘o fei mo fakavave’i hono pālōti’i.

Kole ha toileti hūfanga he fakatapu ma’a e uafu ongo Niua

Ko e līpooti ko eni Sea ‘oku me’a ai ‘oku ui ko e, ko e ki’i peesi 21 ‘oku ‘asi ai ko e hūfanga he fakatapu ko u kole pē ke u ngāue’aki pē lea ...

<009>

Taimi: 2015 – 2020

Vātau Hui: .. ko eni ‘oku ‘asi he me’á. Ko ha ki’i falemālōlō pālangi. Sea, ko e mo’oni e mo’oni he ‘oku kau ia ki he tokangaekina e mo’ui lelei. Mahalo ko Ofu eni. Ka u hao atu ai pē Sea he ko Niuatoputapú ke ‘ai mu’a ha ki’i *public* toileti ‘i he ve’e uafu ko ē Pasivūlangí pea mo e ve’e Uafu Futú. Lolotonga hala he taimi ni Sea. Ka ai ha folau ‘eve’eva pea tau atu e ngaahi vaká, mahalo te nau to e foki ki uafu ki he vaká ka ko au mo ‘eku poupou’i ‘oku ou poupou ki he fo’i peesi 21 ‘oku ‘asi ai ki’i, ko u kole atu na’a lava mu’a ke ‘ai ange ha ki’i *public toilet* ‘i he Taulanga Pasivūlangí pea mo e Taulanga Futú ke tau si’i ‘inasi tatau pē mu’a Sea, faka’ofa homau ki’i kāingá taimi ‘oku si’i hifo atu ai e kau folau. Nau ō atu ‘o mālōlō lelei ki ai.

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni atu, ki’i tokoni Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ke tali e tokoní Fakafofonga.

Vātau Hui: Sea ko u kole atu pē mu’a au ke tuku pē mu’a ke u ‘uluaki fakamalanga ke ‘osi e me’a ‘oku ou tokanga ki ai na’a ngalo.

Mo'ale Finau: Sea, ko u 'ai ke u fakahā ki ai e founa ko ē 'e langa ai 'ene ki'i falé.

Vātau Hui: Sea ko u kole atu ke 'oleva mu'a ke u,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 17.

Vātau Hui: Mālō pē tokoní kae toki tokoni 'anai kae 'oleva ke 'osi e me'a ko ē 'oku ou fakamalanga aí na'a 'osi.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, na ōmai naua 'o kē he'eku lipootí.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Vātau Hui: Sai'ia mautolu he ki'i lipooti 'a Vava'u 14 Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: 'Oku to e 'i ai mo e me'a ai ko e vahe 'a e kau toulekeleká.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia.

Vātau Hui: 'I he ta'u 60, peesi 21 pē eni 'oku ou fakamatala atu aí Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu'u mei he ongo Niua ke vahe kau toulekeleka mei he ta'u 60-65

Vātau Hui: Ko eni 'oku 'asi mai ai, 'ai ke vahe mei he ta'u 60 mo e ta'u 65. Mahalo ko e taimi eni 'oku mate vave taha ai e tangatá 'oku 'ikai ke a'u ha taha ia 'o 70. Kapau 'e to e lava mo ia Sea ē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Kaekehe, ko hono 'omai pē he lipootí pea tuku ki ai ka tau hangē ha fo'i maama pē ke tau vakai ki ai. Ka ko u fiefia pē au hono 'omai 'i he lipooti ko eni ke fai ha me'a ki ai. Ko hono 'uhingá ko e ki'i vaha'a ta'u eni 'oku meimei lahi taha pea tokolahia taha hotau fonua ni. Pea ka lava mo ia, 'oange ha ki'i vahe fakafuofua pē ka nau si'i 'inasi ai. Ko ia Sea ko u kole atu, ko e lipooti ko eni 'a Tafahí, 'oku 'i ai e ki'i fale tonga 'oku nau fa'a ngāue'aki 'oku hangē pē ko e tu'u ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai Fakafofonga.

Vātau Hui: Ko ia Sea ko u kole atu.

Sea Kōmiti Kakato: Toe miniti 'e 1.

Vātau Hui: Mālō ‘aupito Sea, pea ko u fakamālō atu he ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki. Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti koe’uhí kae fai atu pē ha ki’i poupu. ‘Eiki Sea ko e fakakaukau malie na’e ‘omai he ‘e, ‘e Ha’apaí. Ke kole ko ē ha pa’angá he koe’uhí ko u fokoutua pē Sea pea u fanongo ki he anga ko ia e feme’a’akí ‘a e faka’ofa’ofa ko ē ngaahi fakakaukaú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ‘oku hanga ‘e ne Fakafofonga ko ia mei Ha’apaí 12, ko e 12 koā ia pē ko e,

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko e 12.

Lord Nuku: Ko ia, ‘omai ‘a e founa, ko ‘ene kolé pē ‘oku ‘i ai ha silini ke ‘omai koe’uhí ke fakamānava’aki ‘a e ngaahi lipooti faka’ofa’ofa ko ení ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku, ‘oku ‘ikai ke u tokanga au ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni ko ē na’a ne me’a mai ki ai ‘a e silini kuo ‘osi vahe’i ko ē ki he ‘ū potungāué. He koe’uhí kapau ‘oku ‘i ai ha toenga ia ko e tōnounou pē ia ke ta’engaue’akí ka ‘oku lahi pē ngāue ia ‘a e Pule’angá ke fai’akí ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka koe’uhí ko ‘eku fakakaukau ‘aku ia hangē ko ení ko e mahalo ko e faka’osi eni mahalo faka’osi’osi eni ‘a e ‘ū lipootí. Ko hono mahu’ingá pea mo e me’a ko ē, ngāue ko ē ‘oku fai ki ai ‘oku hangē ia ko e feme’a’aki ko ē ‘oku hā ko ē he poo ní ‘Eiki Sea, ko ‘etau feme’a’aki pē pea ‘osi ange pē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fai. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fokoutua hake ko ē ke fakakaukau ko ē na’a ne ‘omai ‘Eiki Sea, ke ‘uhí kapau te tau kamata ‘i he vāhenga ko ení, Vava’u 14, ke ‘uhí ke fakamānava’i ha fo’i ngāue ke fai ‘Eiki Sea he ko u, kātaki pē ‘Eiki Minisitā koe’uhí hangē ko ení na’e fai foki e fehu’i atu ‘anenai pea ke me’a mai.

Ke fapapa’anga Pule’anga ngaahi poloseki ‘a’ahi Fale Alea mei he \$ ngaahi poloseki makehe

Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokangá ‘Eiki Sea, pea kātaki pē Hou’eiki Pule’angá na’a ‘uhí na ‘oku fehālaaki e anga ko ē ‘atu e fakakaukaú. Ki he pa’anga ko ē na’e vahe’i ko ē ‘o tuku ‘i Fale Pa’anga ke tokoni ko ē ki he ngaahi langa kehekehé. Ko ‘eku kole pē ‘aku ia ki he ‘Eiki Minisitā kapau ‘e loto lelei he ‘oku, ‘ikai ke u to e fie lave fika atu au ia ki ai he koe’uhí ko e fika kuo tau ‘osi fai pē feme’a’aki tu’o lahi ki ai. He ‘oku ‘ikai ke fakahingoa ‘a e silini ko iá ki ha me’a. ‘Oku fakahingoa pē ke ‘ave ki ha *project* makehe. Ka ko u tui ko e kau eni he ngaahi me’a ko iá ‘Eiki Sea. Tukukehe kapau ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ha ‘osi fokotu’utu’u ia ‘a e Pule’angá ki ai pea he ‘ikai leva ke u to e

<001>

Taimi: 2020-2025

Lord Nuku: ... ko e lave ki ai. Ka koe'uhí foki ko 'ene tu'u ko ē 'i he patiseti ko ē na'a tau paasi 'oku 'ikai fakahingoa e silini. 'Oku 'ikai ke fakahingoa e silini ia ke 'ave ki ha feitu'u. Ko 'ene talamai pē ka 'i ai ha *project* makehe pea faka'aonga'i ki ai. Ka ko 'eku 'uhinga ia 'eku kole ko ē ki he Pule'anga tukukehe kapau kuo 'osi 'ave 28 miliona 'o fakapapau'i kuo 'i ai ha ngaahi me'a ia 'e vahe ki ai. Pea kapau 'oku tau pehē hangē ko e kole ko ē na'e fai ko e fanga ki'i me'a ko eni kapau te tau kamata heni 'i Vava'u he ta'u ni. Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke nau toki fakakaukau'i 'enautolu mo e Hou'eiki Kapineti. He koe'uhi kuo 'osi paasi atu e 'ū līpooti ko ē kimu'a kapau te tau pehē 'ai ha fo'i me'a 'e ua, taha 'i 'Eua taha 'i Vava'u.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Lord Nuku: He fo'i silini ko eni. Ko 'ene 'osi pē foki 'a e ta'u fakapa'anga ia kuo 'osi e pa'anga ia ko eni. Ko e 'uhinga pē 'eku fakalave ki ai ko e fakakaukau na'e 'omai 'e Ha'apai pea kapau leva 'e to e fakakau ki ai mo Ha'apai he ko ia na'a ne hanga 'o fakakaukau'i mai e silini 'osi 'i ai e silini. 'Ikai ko ha kole tokoni 'ikai ke tau to e fiema'u 'etautolu ha me'a kehe. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ko ē Ha'apai tuku e silini ko ē kuo 'osi vahe'i ko ē ki he ngaahi potungāue he na'e 'osi 'i ai hono taumu'a 'o'ona ia. Ka ko u kole pē kapau 'Eiki Minisitā Pa'anga kapau te tau kamata ā 'i Vava'u he ta'u ni.

Lord Tu'ilakepa: Poupou.

Lord Nuku: Ki he ngaahi me'a mahu'inga ko ē 'oku fakahoko mai ko ē he 'e 'Eiki Minisitā ke tau kamata ia. He 'oku 'ikai ko ha fu'u silini lahi tau pehē pē kapau 'e to'o mai ha 1 miliona mei he 28 miliona ko ena 'o lele'i'aki ia 'a 14 kuo lava ia pea ko 'ene 'osi ia 'a 14 ia pea tau hoko atu ki ha feitu'u 'e taha. Kae 'oua te tau fa'a feinga ko ē ke tau, 'oua tukuange ke 'ai ko ē fo'i me'a ko eni ko e lea 'oku ngāue'aki heni ko e vahevahe taau. He 'ikai ke lava ha me'a ia ai. Fai mo vahe'i ha me'a ke fai ha ngāue. Ka ko e 'uhinga ia e poupou atu ko eni ko ē ki he līpooti ko eni. 'Oku 'i ai e 'ū līpooti kimu'a 'oku 'i ai mo e ngaahi fakakaukau lelei ka 'oku fokotu'u mai 'e Ha'apai 14 he pooni 'e Ha'apai 12 'a e founga ke ma'u ai e silini.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku fai e ngāue pea 'oku lahi mo e ngaahi me'a 'oku fai ko e anga pē eni ia 'etau pōtalanoa heni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'osi 'i ai pē patiseti mo e 'ū me'a ko ia 'oku fai 'aki e ngāue. Ko u siosio hifo heni 'oku tohi mai e tokotaha ko eni 'oku ngāue ko ē 'i Tonga ni ki he *World Bank* mo e *ADB* 'o talamai ko e ...

Lord Nuku: Sea tali si'i mu'a ke fai pē 'ene fakatonutonu pea kapau 'e 'osi kae, ko eni 'oku, ke 'uhí kae toki hoko atu ia ki he me'a ko ē *World Bank*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē.

Lord Nuku: He 'eku kole 'a'aku ia 'oku ou kole hangatonu pē au ki he silini ta'ehingoa 'oku fokotu'u ko eni. Pea ko 'eku kole pē 'a'aku 'Eiki Minisitā Pa'anga pea hangē ko e fakalea ko ē na'a ku fai kapau 'oku 'i ai ha me'a ia 'oku 'osi fakapapau'i 'e 'ave ki ai pea talamai pē ia ka tau to e fai ha fakakaukau 'e taha. He 'oku mālie 'a e anga e fokotu'utu'u mo e me'a ko ē 'oku fai ko ē ki ai hono lave'i he pooni te tau 'osi eni 'a e 'a'ahi 'a e 'ū vāhenga ko eni 'e 17 'Eiki Sea te'eki ke hanga 'etautolu ia 'o vahe'i ha me'a mei Fale Alea ni ke tokoni ki ha vāhenga tukukehe 'a e pa'anga fakavāhenga ko ē 'oku vahe'i ko ē ki he Fale Alea. Ko e anga pē ia e poupou atu Vava'u 14.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Kapau 'e poupou'i ke tau, 'aki e founa na'e talamai ko ē pea 'oku 'i ai hono pa'anga. Pea kapau 'oku pehē 'e he Pule'anga ia ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Lord Nuku: 'oku 'osi maau e pa'anga ia ko ia ke 'ave ki ha feitu'u pea fakahoko mai pē ia ka ko hono paasi na'e paasi ke fai 'aki e ngaahi ngāue makehe. Ko ia Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Palēmia.

Ke faka'aonga'i 2 kilu \$tokoni fakavahenga ki he ngaahi poloseki 'a'ahi Fale Alea

'Eiki Palēmia: 'Oku fakamanatu atu pē motu'a ni 'osi tau 'osi vahe taki 2 kilu pea ko e silini ko eni 'esitimeti 'a e Pule'anga 'osi hanga 'osi ange 'osi, na'e kakato e ngaahi ngāue ke fai ki ai. Mou ō 'o tuhotuha homou 2 kilu 'o fua 'aki ko e hā e ki'i me'a 'e lava ai pea 'ai 'aki ia e 2 kilu kae 'oua te tau to e fakakaukau 'e hanga he Pule'anga to e 'ai ha me'a makehe mei he me'a ko eni kuo 'osi vahe ki he ngaahi potungāue.

Lord Nuku: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Ko e mālō 'Eiki Sea. Ko 'eku 'uhinga pē 'eku lave 'a'aku ki ai 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea. Fakamolemole mu'a Sea ka u ki'i, ko e 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku kau tonu ki he 'eku fakamalanga 'anenai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu pē ko e tokoni.

Mo’ale Finau: ‘Io fakatonutonu pē ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Mo’ale Finau: ‘Eiki ‘Sea ko ‘eku malanga ko ē ‘anenai ko u fie fakamāhino heni ki he Hou’eiki pea mo e kakai ‘o e fonua, ‘ikai, na’e ‘ikai ke u ‘uhinga au ia ke ‘omai ha kongā he patiseti ‘a e me’a kuo ‘osi ‘i he ngaahi potungāue. Nau meimei *specific* pē au ia hangē ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e patiseti hiko veve mahalo ‘oku mea’i pē he *DPM* ‘a e *environment* mo e me’a ko ia. Pea ‘osi ange ko ē ta’u ia ‘oku ‘ikai ke hiko e, ‘ikai ke nau ha’u nautolu ‘i Ha’apai ke nau hanga nautolu ‘o faka’aonga’i ‘a e fo’i patiseti. ‘A ia ‘oku meimei ke u nofo pē ‘eku fakakaukau he fo’i me’a pē ko ia. Ko e ngaahi ‘ū me’a kātoa he *ministry* tuku pē ia ai he kuo ‘osi ‘i ai hono, ‘osi ...

<002>

Taimi: 2025-2030

Mo’ale Finau: ... ‘osi fakahingoa foki ia. Te u nofo pē he fo’i patiseti ko eni ‘a eni ‘oku ui ko e *beautification* pē ko e hiko veve. ‘Osi ko ē ta’u ia ko u hiko ‘emautolu ia e veve ‘aki ‘oku ki’i patiseti ko ē ‘a’aku. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga ko ē ‘anenai pea ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ke ‘omai tuku mai pē ha faingamālie ke lava ke *merge* e ongo fo’i ‘a e tafa’aki ko ia. Manatu’i taimi ni foki ‘oku ‘i ai ‘etau kau *staff*. Pea ko u fakamālō ‘aupito ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Mo’ale Finau: He ‘i ai ‘etau *staff* fo’ou ko e ‘uhinga ke lava ke ne muimui’i e me’a ko eni pea ko e, na’e ‘uhinga pehē pē ‘eku faka’uhinga. ‘Ikai ke u ‘uhinga au ia ke ue’i mai e patiseti ko ē he ‘oku ‘osi mo’oni e kau Minisitā ia ‘oku ‘i ai ‘enau patiseti. Nofo pē au he me’a pē ko ē.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tokoni atu pē ai pe ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni Mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Osi vahe patiseti ki he ngaahi sekitoa kehekehe he fonua

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e patiseti hiki veve ‘oku lolotonga ‘i ai pē toko fā mahalo ‘i Ha’apai ‘oku nau hiko e veve. Manatu’i he ‘ikai ke lava he fonua ia he ‘e Pule’anga ia ‘o hiko ‘a Tonga ni kātoa. Ko e fakaai pē ki he ki’i hiko ko eni ‘i Nuku’alofa koe’uhí ko e fofonga ia e fonua. He ‘ikai ke lava ia ‘o hiko mei Niutōua ki Ha’atafu. Pea ‘oku ‘i ai pē ki’i kongā ‘i Vava’u ‘i Neiafu pea ‘oku ‘i ai mo e ki’i ki’i toko fā ‘i Ha’apai. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke lava he ‘e toko fā ko u fakamālō ki he Fakafofonga 12 ko hono fakatokolahi e toko fā ke hiko ke ‘uke ke māhino ‘oku ‘i ai e hiko. Pea ko u kole atu Hou’eiki ko ‘etau 2 kilu ko ē kuo ‘osi vahevahe tau ako’i hotau ngaahi vāhenga ke tau ngata pē ko e ivi pē ia ‘a e fonua. Ko e toenga kotoa ‘o e ngaahi patiseti ko eni ko ē kuo tau ‘osi fakapaasi heni kuo ‘osi vahe ia ki he ngaahi fatongia kehekehe mei he mo’ui ki he fonua, toutai ko e ngoue, takimamata ‘o feinga ke fakatotofu ke lava hotau fatongia ki he fonua mo e langa fakalakalaka. Taumaiā ‘oku a’u hotau ivi ki he anga ‘etau fakakaukau hangē ko e me’a ko ē na’e lau ki ai e ‘Eiki Palēmia ko e ngaahi fiema’u tanu hala ko ē he Fale ni Hou’eiki ‘e fiema’u e 500 miliona ia ki he 1 piliona. Ko e ivi e fonua ko e 5 miliona pē ‘i he ta’u ni ‘oku

loto lelei e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke hiki hake 'o 10. Ko e 10 ko eni te tau feinga ke fakakakato ai 'etau fiema'u ko eni ko ē 'oku 'i he *value* ia 'e ofi ia he 1 piliona. Si'isi'i e 100 1000 miliona ia ki he'etau fiema'u hala. Pea ko ia ko u fakamālō koe'uhí ko e vahevahe ko eni kuo tau tofuhia ai he efiāfi ni pea ko u fokotu'u atu ke fai mo fakapaasi 'etau, 'a e līpooti ko eni he 'oku hangē 'oku tau to e ki'i hē atu tautolu he ngaahi tālanga fēme'a'aki faka'ofa'ofa na'a tau kamata mai 'anepongipongi ni 'aneuhu teuteu atu ki he tutuku hotau Fale he efiāfi ni. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō *DPM* me'a mai Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'Eiki Sea. Ko u kole pē ki he Tokoni Palēmia ke fakamolemole. 'Oku 'ikai ke hē 'a e ni'ihi tokolahi 'i he Fale ni. Ko e me'a ko ē na'e me'a 'aki he 'Eiki Nōpele ko e mo'oni he 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'i Fale Pa'anga 'i he Patiseti na'a mau 'osi 'eke atu pē 'e lava 'o fakaikiiki mai 'Eiki Sea. Ka ko e tu'unga ko iá ko e 'uhinga pē 'oku mau kole ki he pa'anga ko ia 'a e 27 ki he 28 miliona. Taha e pa'anga 'Eiki Sea 'oku ou ... 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u kole atu, kole atu tuku mai ke u, 'oku lolotonga 'etau lele 'atautolu he me'a kehe 'oku, ko e fu'u pehē mai ko ē 28 miliona ko e fu'u me'a lahi ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fu'u pa'anga lahi ia.

Lord Tu'ilakepa: Mo'oni 'aupito.

'Eiki Minisitā Pa'anga: To e ma'u ia mei fē ?

Lord Tu'ilakepa: 'I he'etau patiseti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A e fu'u 28 miliona ko ia. Tuku mai, kapau, he 'oku hangē ko ē 'oku, hangē ko ē 'oku fai 'a e tīpeiti ia ke 'ai ke pehē 'oku 'i ai e pa'anga ka 'oku 'ai ke 'alu ha taha ia 'o fūfū pē 'alu 'o fai 'aki ha me'a kehe.

Lord Tu'ilakepa: Sea. Hā ho'o tokoni ?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ka te u ha'u kapau te u 'alu 'o 'eke ki he tamaiki 'a e anga e fo'i me'a ni te u ha'u 'o fakamatala mai he uike kaha'u. 'Uhi kae ki'i ta'ofi atu ai 'a e tau to e longoa'a he me'a ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko e tu'o, te u tu'o tolu eni ha'aku fakamanatu atu e Feitu'u na. Fē 'etau

33 miliona na'e 'omai 'e Siaina ko e *grant*.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e mou me'a mai pē Hou'eiki he'etau ...

'Eiki Palēmia: Kātaki mu'a Sea ka u ki'i tokoni atu ki he matāpule ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Līpooti 14.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'emau 'ai pē mautolu ke tokoni ki he 'ū me'a ko eni 'oku tau ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu mu'a ke tokanga'i mai 'etau me'a. 'Oku tau hē. Ko eni 'oku to e 'ohake ē 33 miliona.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai ko 'eku fiema'u pē au ke nofo pē he līpooti.

Lord Tu'ilakepa: 'Io 'oku mo'oni.

'Eiki Palēmia: Ko ia eni 'oku kole atu ke ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Kā tau pālōti.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ngaahi me'a vivili fekau'aki pea mo e līpooti ko e aofangatuku ko e sēniti...

<002>

Taimi: 2030-2035

Lord Tu'ilakepa: ...pea 'oku mea'i 'e he Fale 'o e Hou'eiki ni 'oku 'i ai 'a e sēniti. Pea ko e me'a 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: 'E hou'eiki tau tuku pē mu'a ki he Pule'anga ke nau 'omai 'enau ...

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oua mu'a te ke to e tipeiti 'a e Feitu'u na kae tuku pē kemau ...

'Eiki Palēmia: Sea te u tokoni atu pē mei he tafa'aki 'a e Pule'angá ke tau nounou.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai.

'Eiki Palēmia: Hou'eiki 'oku ou fakamanatu atu 'oku fiema'u ke tau uki 'a e kakai ke nau tu'u 'o ngāue. 'Oku 'i ai 'a e fanga ki'i ngāue iiki 'osi totonu pē ia ke fai pē 'e he kakai pē ia. Pea tau

toki tokoni atu 'i he ngaahi ngāue ko ē 'oku 'ikai ke nau lava, kau 'oatu ha fakatātā ke fiemālie 'a e tokotaha ko eni. Kapau temou fakatokanga'i 'a e me'a ko eni 'oku 'osi tuki mo ma'a mo hiko 'a e veve, 'ikai ke tau to e hela tautolu he uki 'a e kakai.

Ko e me'a foki ke ngāue 'a e kakai, 'oua 'e fakafalala ai pē me'a kotoa pē. Na'a ku 'oatu'a e fo'i lea ko eni kia moutolu fonua kuo pau ke langa 'aki 'a e tafe pupuha. 'Oku 'ikai ke pehē 'a e langa fonua, kapau te tau sivi'i 'a māmani mo e sivilaise 'a māmani na'e langa 'aki 'a e me'a ko ena, tafe 'a e pupuha. 'Oku ou kole atu tau feinga'i ke kolekole 'a e kakai nau fai 'a e fanga ki'i ngāue iiki 'oku nau ala lava. Te tau lava langa 'a e fonua ko eni 'aki pē tu'u 'a e kakai 'o ngāue, pea tau toki kole leva 'a e sēniti ki muli, ko 'eku fanongo ko eni 'i he 'ū fakamatala ko eni ki he 'ū kole ko eni, kae fēfē 'a e tangata 'oku 'i ai hono fu'u nima 'e ua mo hono 'atamai.

Lord Tu'ilakepa: Sea fēfē ka u faka'osi au ka ke toki me'a mai 'a e Feitu'u na ki ho'o pole ngāue he fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea kapau te u talanoa ki he me'a ko eni ki he ngāue 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. 'Eiki Palēmia, ke 'osi me'a lelei ki Longolongo ki he poloka 'oku me'a ai 'a e Feitu'u na. Lolotonga ko ē tau Mate ma'a Tonga 'Eiki Sea, mau fononga mai mo e kakai hiko mai pē veve mei Hala *By-pass*...

Sea Kōmiti Kakato: 'E ...

Lord Tu'ilakepa: ...tuku mu'a Sea ke u fakamatala atu he na'a ke tukuange pē 'e koe 'a e 'Eiki Palēmia ke me'a pē.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele kātaki mu'a 'o feinga'i mai ia ke tau pasi 'etautolu ia kae toki fai ho'omo me'a 'a moua ki he ngaahi me'a ko ena.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'oku ke mea'i 'oku 'i ai 'a e ni'ihī he Fale ni tuku keu tātā sīsīpinga mai hē kau toki foki mai leva ki he Lipooti 'Eiki Sea. Koe'uhī 'Eiki Sea 'oku ngāue 'a e kakai 'o e fonua, uike kuo 'osi mau ha'u mei Hala'ovave 'alu hē 'o 'alu 'i 'api sōtia faka'osi ki he fauniteni, ngāue mo e kakai 'o e fonua, hiko veve, misini, tautale, tokoni ki he ngākue 'oku fai 'e he Minisitā pē ko e Tokoni Palēmia 'Eiki Sea. Ke mea'i mai 'e he ni'ihī 'i he Pule'anga 'a hoku lotó 'a 'eku muimui 'i he kakai, ke 'ai ha ki'i inu, 'ai ha ki'i me'a ke tokoni kia kinautolu. Ko ho'omou 'a'ahi atu ko eni hou'eiki 'oku 'ikai feau 'a e uakilu tapu mo moutolu hou'eiki.

'Oku to e fiema'u ha sēniti ka koe'uhī ko hono mea'i 'e he Fale ni, pea na'e 'ikai ke 'uli'ulilātai 'oku kei mea'i pē 'o kau ai mo au 'oku ou lave'i 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e silini 'oku 'i he malumalu'o e Pule'anga. Ko 'emau kole atu pē kia moutolu pē te mou laumālie lelei, tokoni mai pē ki he 'ū me'a ko ē 'oku mau kole atu mo mau muimui 'i he kau fakafofonga, ko ia pē 'oku 'ikai ha fu'u me'a kovi ia Sea, ko e kole sēniti pē. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea ki he Feitu'u na ke ke laumālie lelei pē tali pē si'ema Līpooti, kā 'oku fiema'u 'Eiki Palēmia ha sēniti ke tokoni ki he ni'ihī si'enu me'a atu koe'uhī ko e kakai 'o e fonua. Fakahangatonu 'oku 'ikai keu to e lave 'Eiki Sea ki ha to e me'a ke to e uesia

‘Eiki Sea, kā ki he kakai ngāue ta’ehano tatau. Toki me’a atu eni ‘a e Fale ‘o e Tu’i ‘o ... ai, loto ‘aki pē ‘e he kakai ke ‘omai ke ne hanga ‘o teke’i ‘aki ‘a e ki’i saafa ko ia ke matamata faka’ofa’ofa ‘aupito ‘a e fonua ‘i he ngāue ‘a e kakai. Ko e hā leva ha tokoni te mou fai ‘e he Pule’anga ma’ae kakai ‘o e fonua...

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiiki. ‘Eiki Nōpele ke me’a pē ‘Eiki Sea ki he pa’anga ko ē ‘oku hoha’a ki ai, ke mea’i ‘a e fakapangai, tauhi ‘a e ngāue ‘e he matāpule ‘e taha, tauhi ki tu’a pea tauhi ke malu, na’a ‘oku pehē pē tauhi ‘etau sēniti ko ē ‘oku ke tokanga ki ai.

Lord Tu’ilakepa: Sea kehekehe pē ‘ema komipiuta ‘aku ia mo e komipiuta e ‘Eiki Nōpele ko eni. Ko ene lomi’i pē ‘ene komipiuta ‘a’ana ia, tauhi ‘a e ngāue pea tauhi kitu’a ke pau ‘uhinga ke malu.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me’a mai pē, ‘Eiki Nōpele ‘oku ou kole atu ke tau foki mai pē ...

Lord Tu’ilakepa: ...Ko au ia ko ‘eku lomi’i pē fakamolemole ‘omai ha sēniti ke tokoni ki he ‘etau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: ...ki he’etau peesi ka tau pālōti.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ei fai pē ki he Feitu’u na hangē ko ho’o me’a ‘anepō ko e mahino pē ki he Feitu’u na pea tau pālōti kitautolu, kā ko e anga pē ‘eku vakai ki he ‘emau Lipooti mo e fokotu’u atu ki he Feitu’u na ke tali ā si’emau Lipooti.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea....

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Kalake? Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, ...

<005>

Taimi: 2035-2040

‘Eiki Minisitā Mo’ui: pehē ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko u toki vakai hifo ‘Eiki Sea ki he ko e Lipooti faka’osi eni ‘a e Lipooti ‘A’ahi Fale Aleá, ‘a e Lipooti ko eni ‘a Vava’u 14. ‘A ia ‘oku mahino ki he motu’a ni, kuo ‘osi ‘a e Lipooti ‘e 16, pea ko e Lipooti eni hono 17. Tonu koā ‘eku ma’ú Sea ?

Sea Kōmiti Kakato : Ko e Lipooti eni’a’áú ‘oku tau tali ki ai ke fakapaasi,

'Eiki Minisitā Mo'ui : Ko ia, ko 'eku fakamalangá Sea, ko 'eku vakai hifo ko e Lipooti faka'osi eni 'i he Vāhenga Filí ko ia 17. Sea 'oku 'ikai ke u to e fakalōloa au, ko u mahino pē ki he motu'á ni 'a e ngaahi Lipooti ko ia na'a ku fanongo mai pē ki ai Sea, 'oku lahi pē 'a e ngaahi fiema'u ia 'oku tatau pē he ngaahi Vāhenga. Pea 'oku ou fakamālō atu pē au ki he kau Fakafofonga ne nau fakahoko 'a e 'A'ahi Fale Alea ko ení kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpele, 'o lava lelei ai 'a e 'A'ahi ko eni 'a e Vāhenga ko eni 'e 17. Pea neongo na'e ki'i hē 'etau me'á ni he fokotu'u 'a e motu'á ni fekau'aki, ka ko e fokotu'u pē 'a e motu'a ni ia he'eku sio ki he Lipooti he'ene ha'u he ta'u kotoa, ha founga te tau lava 'o *address* 'akí, ka na'e makatu'unga pē ia, pē ko e hā 'a e ivi malava 'a e Pule'angá pea mo e fonuá pea 'oku ou fakamālō atu Sea.

Sea, 'oku ou fie faka'osi 'eku fakahoha'á Sea, 'oku ou manatu ki he lotu mālie 'a Sione Tōmasi, pea 'oku ou faka'amu pē Sea ke u hanga 'o vahevahe atu kia kitautolu. Taumaiā ke u ako, ke 'oua na'a ku fai ha me'a 'i hoku ivi pē 'o'okú, ke 'oua na'a ku fakafisi mei ha fatongia, kuo ui au ki ai. Ke 'oua na'a ku tāla'a 'i ha me'a kuo palōmesi 'a e 'Otuá, te ne tokoni'i, pea 'oua na'a ku momo'i fa'ao mei he 'Otuá ha langilangi, 'oku ne fakafou mai 'iate au. Pea 'oku ou tui Sea, ko e laumālie ia, 'etau ngāue he Falé ni, ke tau fai ha ngāue ke inu melie 'a e kakai 'o e fonuá, Pē ko e hā 'a e me'a te tau fai 'i hotau ngaahi Vāhenga, Fale Aleá pea mo e Pule'angá, kae inu 'a e melie ko iá 'e he kakai 'o e fonua. Pea 'oku ou fakamālō atu Sea he ma'u 'a e faingamālie mo e talitali ange 'a e Lipooti 'a Vava'u 14 ke toki lava mai mo e motu'a ni, pea 'oku ou fiefia he mōmeniti ko ení Sea, ke u fokotu'u atu 'a e Lipooti 'a e Vāhenga Vava'u 14, ke tali ange mu'a ia 'e he Fale 'eiki ni Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga filí 14

Sea Kōmiti Kakato : Kalake, ko kimoutolu 'oku laumālie lelei ke tau tali 'a e 'A'ahi ki he Vāhenga Filí Vava'u 14 fakahā mai 'aki 'a e hiki homou nima.

Kalake Tepile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vatau Hui. 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai 'a e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko ia 'oku 'ikai ke laumālie lelei ke tali ení, fakahā mai ia.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki, kuo tali e Lipooti 'a Vava'u 14. Mou me'a hake leva ki he 6.1 pea 'oange 'a e faingamālie ko iá ki he Sea 'o e Kōmiti Filí. Ko e Lipooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Filí ki he Fefolau'aki Fakalotofonua.

Lipooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti Filí ki he Fefolau'aki Fakalotofonua.

'Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pehē 'a e fakatapu heni ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō, na'a ku 'osi fai pē 'eku ki'i fakama'ala'ala 'anenai Sea 'i he Lipooti ko ení, pea 'oku ou fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u mai eni 'e he Seá 'a 'ene Lipooti.

Siaosi Sovaleni : Fie'ilo pē Sea, kapau pē te ke faka'atā mai.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tongatapu 3.

Kole fakama'ala'ala ki he fokotu'u ke tuku fakatafa'aki Tu'utu'uni Ngāue

Siaosi Sovaleni: Mālō 'aupito Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'A ia ko e fokotu'u mai foki heni ke tau tuku fakatafa'aki 'a e Tu'utu'uni Ngāue. 'A ia ko e 'uhingā ia ko 'etau pālōti eni ke tau poupu'u i ke tuku fakatafa'aki. Pea kapau 'oku pehē, 'oku 'i ai ha'atau totonu ke tau hanga 'o tuku fakatafa'aki ha Tu'utu'uni, 'o kapau ko e hā Tu'utu'uni fakalao. 'Oku 'ikai ke u 'ilo ' e au ki ai Sea, kapau ko ha *Regulations* 'oku 'ikai ke 'i ai hatau mafai 'o tautolu ta'e alea 'i 'a e *Regulations*. Kapau ko ha Tu'utu'uni faka-Poate pē ia, 'oku 'i ai pē 'etau me'a ke 'atu ki ai. Na'e 'osi me'a mai pē 'a e Hou'eiki Kapineti, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau *Resolution* ia a tautolu te tau lava 'ai 'o fakahoko, 'A ia ko e 'uhinga pē ia ke fakamna'ala'ala ...

<008>

Taimi: 2040-2045

Siaosi Sovaleni: Fakamatala mai angē Sea ko e hā ko ā e me'a 'oku 'ai ke tau tali he ko u poupu'u au 'a e fiema'u ko eni ke fakalelei'i e fakahoko fatongia. Ka ko e 'uhinga pē ko e ngaahi poini ko ē na'e 'oatu ke fai mai ha ki'i fakama'ala'ala kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Tokoni Palēmia.

Fokotu'u ke tukuange ki he Pule'anga ke to e siofi fokotu'u e Kōmiti

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e poupu'u pē ki he fakahinohino ko eni ko ē ko ē 'a e Fakafofonga Tongatapu 3 kuo 'osi mahino e kakano ia 'o e ngāue ko eni mo e lipooti ko eni 'a e kōmiti ko eni. Hangē ko e fale'i ko eni ko ē ko ē na'e toki fakahoko mai 'e he Fakafofonga 3 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u heni 'e ngali 'e fepakipaki pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue. 'A ia 'e fiema'u ke fai ha vakai ki ai, na'e mahino pē na'e 'i ai 'a e faingamālie hono ui mai e ni'ihi ko eni ke ōmai ki he kōmiti he taimi na'e fiema'u ai ke ōmai 'o fai e fakamatala ka 'oku 'ikai ko ha taimi fe'unga ia ke siofi kakato 'a e ngaahi lao pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke fepakipaki ha ni'ihi 'amui. Pea ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e Sea fakamālō koe'uhī ko e lava lelei 'a e lipooti ke tuku mai pē mu'a ki he Pule'anga ke to e fai hano siofi e ngaahi kongokonga ko eni ke fakapapau'i pē 'oku fononga lelei 'a e ngaahi fokotu'u ko eni pea mo e founga ngāue. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E Vava'u 16.

Fakamahino 'oku fakataimi pe kole mo e fokotu'u e kōmiti

'Akosita Lavulavu: 'Eiki Sea, fakamolemole pē 'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'u na ko u tui Sea he 'ikai ke 'i ai ha uēsia ia heni ko hono 'uhinga 'oku lolotonga *practice* pē 'oku *waive* pē 'a e tu'utu'uni ia ko ia 'i he lolotonga ni. Ko u tui pē na'a mou mea'i pē 'a e fakamalanga 'a e 'Eiki Minisitā 'i he ngaahi 'aho kuo hili 'oku nau *case by case* pea *waiver* leva 'a e tu'utu'uni ko eni 'a

ia 'e tatau pē pea mo e fokotu'u ko 'eni. Ko e faka'amu Sea pea mo e kole pē 'e lava ke ki'i *waiver* fakataimi pē eni ko e 'uhinga, ko e 'uhinga pē ko e 'uhinga pē Sea ko e faingata'a ko eni ko ē 'oku fe'ao pea mo e kāinga ko eni ko ē pea mei Tokelau he 'oku ofi mai e taimi Kilisimasi pea 'e lahi pea mo e ngaahi uta 'e fiema'u ke 'ave ki he ngaahi 'otu motu pea 'oku fiema'u 'aupito Sea ke fai ha fengāue'aki 'i heni pea 'oku mahino pē Sea 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga pea mo e *reform* mo e ngaahi me'a pehē Sea ka 'oku hangē ko e kole Sea ko e fakataimi pē eni kae fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko e kole ē mei he Pule'anga Vava'u 16 ke tukuange fokotu'u ko eni ke nau vakai ki ai pea nau toki fakahoko mai ha līpooti.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki'i fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

‘Ikai mole ha \$ kae ko e kole toloi pe tu’utu’uni he māhina ‘e 6

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu ki he Palēmia kae 'uma'ā e, 'a e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e fokotu'u eni ko ē 'a e kōmiti 'oku 'omai. Ko e kole pē eni ha meesi. 'Oku 'osi mahino 'oku faingata'a'ia 'a e kakai 'o Vava'u pea ko e me'a ko ē 'oku mahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'e kau mo Ha'apai 'i he monū'ia ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mole ha pa'anga ko e kole pē eni ke faka'atā 'a e me'a ko eni ke lau. Na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ko ē 'o e *Commerce* 'anenai 'o me'a mai ia 'o pehē 'e mate *FISA*. 'Eiki Sea 'oku mate kakai ia he 'aho ni 'i he founa ngāue ko ē 'oku fai 'i he lolotonga ni. Ko e me'a ko eni 'oku fiema'u ke 'i ai ha tokoni. Ko e tokoni pē 'oku fai ko hono *waive* 'oku 'ikai ke to e foaki ha pa'anga 'a e Pule'anga ko hono *waive* 'a e tu'utu'uni ko eni kae lava ke tokoni'i 'a e kakai e fonua. Ko e kole pē ia Sea, pea 'oku kole pē eni ia fakangatanga, kole pē he fo'i māhina 'e ono ke tau sio ai ki he me'a ko ē 'oku hoko 'Eiki Sea. Ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni Sea. Mālō mu'a kei laumālie 'a Hou'eiki ...

<009>

Taimi: 2045 – 2050

Tēvita Lavemaau: ... kuo lōloa e fakatahá 'Eiki Sea. Sea ko u tu'u pē au ia ko e pou pou. 'Oku mahino pē kiate au 'Eiki Sea ko e *policy* pē eni ia e Pule'angá. Pea ko u fiefia he malanga 'a e Fakafofonga pea mei Vava'ú he ko 'eku manatú ko e kamata mei ai hono fokotu'u e *policy* ngāue ko eni. Pea na'e 'osi me'a pē Minisitā Leipá ia ki he tokoni 'oku faí, 'a e toutou lele 'a e vaká pea ko u fakamālō ai 'Eiki Sea.

Ka ko u faka'amu pē ke mahino ki he Hou'eikí 'a e kole ko ení. Ko e 'uhinga pē eni ia ko e taimi 'oku fou mai ai e ngaahi vaka mulí 'o tau 'i Kuini Salote pea nau fou ki Vava'ú. He 'ikai ke to e polokalama mavahe 'ū vaka ia ko ení. Ko e ki'i fo'i taimi pē ko iá, hoko atu pē 'a e ngāue ko e 'uhingá he 'e tokoni lahi eni ia. Tautautefito pē eni ia ki he ngaahi mahina lahi ko ení 'o Nōvema, Tisema, lahi e ngaahi ngāue langa 'a e kakaí. Pea kuo mou 'osi mea'i pē 'e moutolu Hou'eiki. Ko e taimi 'e 'omai ai ha'ate ki'i koniteina kapau ko e fou mai e vaká ia 'oku fakahifo 'i Tonga 'eiki ni. Kuo pau ke to e 'a'au kotoa. Ko e kau leipa te ne 'omai aí ko e toko 10 ke si'i 'a 'au pea to e fakaheka ki he, pē ko fē vaka 'oku 'ave aí.

Ko e 'Onemató 'Eiki Sea, ko e, 'oku 'i ai 'ene ki'i fo'i lele mavahe pē 'a'ana ia he taimi ko ē 'oku mohe aí. Ko e 'uhingá ke uta e koniteiná ke 'atu pē 'o toki 'a'au he kāinga 'i motu. Ko e kole ia 'oku faí 'e 'Eiki Tokoni Palēmia. Pea ko u tui Hou'eiki, 'e Palēmia ko e tokoni pē eni ia. Mou manatu'i foki ko e lele 'a e vaká, hangē ko ení ko e 'ai kapau 'e lele tu'o ua e Niuvākaí pē tu'o 3. Kapau ko ha toni pē ia 'e 1, 'e mole vaká he 'ikai ke ma'u e 'utú. Ko e 'uhinga pē eni ia ko 'ene fo'i fou mai pē 'ū vaka mulí he'ene polokalama anga mahení, ke faka'atā ke ne uta atu ai ha uta 'oku fie 'ave. Ko u tui 'e laumālie lelei pē ki ai e Hou'eikí. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki. 'Oku 'osi mea'i 'e he Hou'eiki Pule'angá 'a e fokotu'u ko ení. Pea 'oku nau kole mai ke 'oange ke nau fai e vakai ki ai. Hangē ko e me'a ko ia na'e fakama'ala'ala mai 'e Tongatapu 3. Pea nau toki fakahoko mai. Ka ko u tui ko e tali ia kuo 'omai mei he Pule'angá. Sai tau tuku atu ia ki he Pule'angá ki he...

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole pē ki he Feitu'u na he'emau tu'u hake Sea. Ka ko 'etau totonu ia 'i he Fale ni koe'uhí ko 'etau hoko ko e Kau Mēmipa 'Eiki Sea ke fai ha feme'a'aki ki ha me'a 'oku mahu'inga 'i he Fale ni 'Eiki Sea. Taha eni 'i he me'a mahu'inga 'Eiki Sea pea ko u kei manatu'i lelei pē pe 'oku hala 'eku ma'ú 'Eiki Sea. Ka ke fakatonutonu mai pē motu'a ni 'Eiki Sea. Ko e taha e me'a na'e 'omai ki he Fale ni koe'uhí ko e fu'u mamafa 'Eiki Sea 'a e totongi e tangai kavá, a'u pē ki he folau vakapuná 'Eiki Sea. 'Anenai hangē ko e me'a na'e me'a'aki 'e he Minisitā Leipá. 'Eiki Sea, mau faka'amu ange mautolu 'Eiki Minisitā Leipa kapau te ke 'omai ha tohi pea fakapapau'i mai mei he kautahá, 'io, ko e me'a eni 'oku malava ke fakahoko. Taha e ngaahi me'a ko u manatu'i lelei 'Eiki Minisitā Leipa manatu'i ho'o me'a mai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Nōpele. Na'e 'osi, ko e tokotaha ko eni mo e kōmiti ko eni na'a nau fai e me'a ko ení na'a nau 'osi ōmai 'o mau fakataha, 'o kau ai e me'a ko ená. Pea ko e kolé, ke tukuange mai. Na'a nau ōmai 'o kole mu'a ki he *FISA* ke 'omai angé 'enau 'ū fokotu'utu'u totongí. Pea ko eni 'oku mau lolotonga ngāue ki ai. Ka 'oku kau e kavá ai. Ka ko u kole atu, tukuange mu'a e faingamālie ke mau talanoa he 'oku mau 'osi fakataha ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Kole ke fakamo'ui e kakai mo 'enua faingata'a'ia

Lord Tu'ilakepa: Tuku pē mu'a 'Eiki Palēmia fakamolemole ki he Feitu'u na ke mau, ke u lave atu pē 'oku 'i ai ha taha 'oku fie me'a 'i he Fale ni 'o fekau'aki, tautautefito kia mautolu ko eni he 'otu motú 'Eiki Sea. Kia au he'eku ongo'í 'Eiki Palēmia, kapau 'oku a'u ki ha tu'unga pehē ni, 'aki e ngaahi 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku me'a'aki 'e he Fakafofonga Fika 15. Ko e 'uhinga hono ta'ofi ko ē 'o e vaka koniteiná, ke 'oua 'e fakafou ai ha uta ki tahi tautautefito kia mautolu 'i Vava'u he 'oku malava e vaka koniteiná 'o to'o ha me'alele pē ko ha koniteina mei heni 'o 'ave ki Vava'u 'Eiki Sea, 'i he totongi ma'ama'a mo fe'unga mo taau mo e ivi e kakaí. Ka koe'uhí ko e tu'utu'uni 'Eiki Sea, na'a faifai ange. Hangē ko e me'a ko ia na'e me'a'aki he Minisitā Leipá pea pekia pē 'e mate ai 'a e kautaha 'Otu Anga'ofá 'Eiki Sea. 'Oku tau fiema'ú ke fakamo'ui e kakaí 'oku 'ikai ko 'etau feingá ke fakamo'ui ha kautaha 'Eiki Sea. Pea kapau 'oku fu'u mamafa, pea kapau ...

<001>

Taimi: 2050-2055

Lord Tu'ilakepa: ... kapau 'oku nau hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai e Minisitā Leipá 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu au ke fakatau ā e Tongiaki he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane 'aonga 'o'ona. Fakatau e Tongiaki 'o fakafoki 'omi e silini ko ia pea tokoni ia ki he ngaahi fiema'u 'o hangē ko e fiema'u 'a Niua, hangē ko e ngaahi fiema'u vivili ke tau, pea 'ave ā ke tokoni'i 'aki e vaka Maui 'Eiki Sea. Koe'uhí 'Eiki Sea he 'e toutou 'ohake pē 'i he Fale ni pea ko 'eku toki lave'i 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e loto ki ai 'a e Kapineti 'o felāve'i pea mo e kautaha ko eni 'Eiki Sea. Pea ko ia ai 'Eiki Palēmia ko u kole atu pē ke ke me'a pē mu'a kae 'uhí ka mau me'a atu e Hou'eiki pea u lave atu mo e motu'a ni 'o fekau'aki pea mo e kautaha ko eni.

Foki mai e Tongiaki 'Eiki Sea na'e toki 'osi hono vali lolotonga ho'omou me'a 'o me'a tau. To e foki atu 'a e 'Otuanga'ofa kae tatali e kakai 'o e fonua ke foki mai 'Eiki Sea. Pea ko e foki mai ko eni 'Eiki Sea ko hono *maintenance* pē ko hono vali mo hono fakalelei'i 'oku 'i ai e ongo'í 'emautolu mei he vahe motu tautautēfito kia tautolu vahe motu 'Eiki Sea 'e 'i ai 'a e tu'unga he 'ikai ke lava ke holo e totongi ko eni 'o e ngaahi uta 'oku 'ave ki he ngaahi 'otu motu 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko u ki'i 'oatu ai e fakakaukau ko eni ki he Hou'eiki Pule'anga mou fakamolemole pē mou laumālie lelei pē kae tuku ke mau, me'a atu e Hou'eiki pea u lave atu 'Eiki Sea. Ko e vakapuna 'Eiki Sea ke me'a ange 'oku 'ikai ke u lave'i ki he Sea e kōmiti ...

Ko e 11.50 ko eni 'a hai ? 'A tautolu ?

Sea Kōmiti Kakato: Fakamo'ui e maama 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele.

‘Eiki Palēmia: Kuo ke fokotu’u mai ke fakatau e Tongiaki. ‘Oleva ke tau ō ... ka tau ‘ai e me’a ko ena. Ko ho’o fokotu’u ia ?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘ikai ke u ‘ilo au pē te u to e lea fēfē atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Palēmia ‘oku ke ‘osi mea’i lelei pē ko ena ‘oku ke me’a mai ‘aki. He koe’uhí ‘oku mau kole atu ke faka’ata’atā e vaka koniteina ko eni ‘oku folau mei heni ‘o to’o e ‘ū ‘uta ko eni ‘o ‘ave ki Vava’u ko e me’apango pē tapu ange pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e ‘ikai ke afe e vaka koniteina ‘i Ha’apai ke kau atu mo e ‘ū ngaahi koloa ‘i Ha’apai. Ka ko Vava’u ‘oku toka mālie faingamālie ‘e kei malava pē ‘a e vaka uta koloa ‘o a’u.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ‘e lava pē te u ki’i tokoni atu ki he, tokoni pē ki he Nōpele. Ko e fakakaukau lelei foki eni ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku tau talanoa ki ai Sea ka ko u ‘oatu pē mu’a ke tau solova tahataha e palopalema. ‘Uluaki ko e talanoa ko ē ‘o e tangai kava kuo ‘osi fakapapau’i atu pa’anga 20 ki he tangai. ‘Osi māhino ia ki he Sea. Na’a mau fakataha ‘i ai e, ui mai e *FISA* pea ‘osi talaange ki ai pa’anga 20. He kapau he ‘ikai ke pa’anga ‘e 20 te u ‘alu au ‘o tu’utu’uni ke pa’anga ‘e 20 he ‘oku ‘iate au ia ‘a e mafai ko ia. Kuo ‘osi talamai he *FISA* ‘e pa’anga 20.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u ki’i tokoni atu pē.

Lord Tu’ilakepa: Ke ki’i fakatonutonu atu e Feitu’u na. ‘Eiki Minisitā ... Feitu’u na tā ko ē ‘oku ‘ia Feitu’u na e mafai kae hela e kōmiti he me’a holo ‘o kumi tā ko ē ‘oku ke me’a pē Feitu’u na ‘o pukepuke ho mafai kae ‘ikai ke ke ngāue’aki ke fai mo fakanounou pea mole e pa’anga tukuhau ‘o e fonua ni he fakataha e ki’i kōmiti ko eni toutou fakataha pea me’a mai e Sea mo ‘enau lipooti tā ko ē ‘oku ‘i he Feitu’u na e mafai ia kae fakanounou.

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai fika 2 ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Ikai ke fakamole. Ko e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na mo e Sea ke fai e fatongia ko eni ‘i he Fale. Ko e fakatonutonu ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke mau ō ‘o fakamole noa’ia ha pa’anga.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku 'uhinga ko ē 'a e fakamole he 'oku mou me'a atu 'o fai e ngāue mo e tala fatongia 'oku 'oatu he 'e Sea tā ko ē 'oku me'a pē Minisitā hē mo hono mafai 'i heni ko 'ene me'a atu pē Minisitā pa'anga 'e 20 fe'unga. 'Oku ke me'a Sea ki he me'a na'e lāunga mai 'a Ha'apai. Pa'anga 'e 20 'a e puha moa he'ene holo ko eni e puha moa. Ko hono uta ko ē 'o'ona 'o to e 'ave ki Ha'apai 'oku to e hiki hake pē 'o totongi pa'anga 20 ki he puha moa 'e taha. Ko e lāunga na'e fai mei Ha'apai 'Eiki Sea ko u, 'ikai ke u fie 'oatu ki he Feitu'u na he ko u fakatokanga 'i atu ho fofonga 'oku ke, 'ikai ke fu'u lelei ha me'a ia ko u lave ki ai. Ka ko u ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko u 'oatu pē koe'uhi ke mou me'a ki ai Hou'eiki. Hou'eiki ko u kole atu ki he, moutolu e, 'oku mau kole atu ke tukuange mu'a 'a e, 'oku mole tau'atāina mole tau'atāina 'o ha tokotaha ki he'ene koloa mo 'ene fiema'u mo 'ene totonu 'i hono ta'ota'ofi ha Pule'anga. Kapau 'oku ou fie 'alu atu 'Eiki Sea ko u fie heka au he vaka uta koniteina 'oku ma'ama'a te u heka au ai 'ikai ke u heka au he 'Otuanga'ofa 'Eiki Sea 'oku mamafa. 'E Hou'eiki Pule'anga ke mou laumālie lelei anga faingofua kole ki he 'Eiki Minisitā Leipa ke ke ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u to e ki'i tokoni atu e ...

Lord Tu'ilakepa: Ngāue'aki ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ki'i tokoni atu pē ngaahi fakakaukau ko eni.

Lord Tu'ilakepa: Ngāue'aki ho'o mafai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Uluaki ... Sea ko e tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e, kapau 'oku 'i ai ha'o uta 'oku 'omai ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Mou kātaki tau ki'i mālōlō ai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō mālō.

(Na'e mālōlō e Fale.)

<002>

Taimi: 2130 – 2135

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuiní kae 'uma'a e Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele mo Hou'eiki. Fakatapu atu ki he 'Eiki

Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā Kapinetí. Fakatapu atu ki he Kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie. Mou me'a mai pē ki he'etau 'asenita ka tau hoko atu. 'A ia ko 'etau lave eni fekau'aki fekau'aki pea mo e fokotu'u ko eni kuo 'omi mei he Kōmiti Filí. Mou me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu'a ko e ki'i kole atu pē. Tapu mo e feitu'u na,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Kole tukuange ki he uike kaha'u taimi ke ngāue Pule'anga ki he fokotu'u Kōmiti

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e ki'i kole atu pē Sea nau fakalea ki he Sea 'o e Kōmiti *Transportation* pē 'e lava mu'a ke nau loto lelei ke 'omai ke mau ki'i sio mu'a ki ai na'a lava ke fai ha ki'i ngāue ki ai kae toki fai atu ha fetu'utaki mahalo ki he uike kaha'ú. Ko e ki'i kole pē ia pē 'e lava ke tuku mai ha ki'i faingamālie na'a lava pē ke fakahoko e fakakaukau. Ko e me'a 'oku fai ki ai e hoha'á na'a tau faka'ofisiale tautolu heni pea tali pea mau ō atu mautolu 'o fiu feinga'i. Ka ko u, tau faka'amu pē 'e lava ka ko e kole ha ki'i faingamālie pē 'e loto lelei pē Sea mo e Kōmiti ke tuku mai ha ki'i faingamālie Pule'angá ke fai ha ki'i ngāue ki ai. Pea foki mai pē ha tali vave 'aupito ki he uike kaha'ú pē mālō. Ki'i kole pē ia kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Fokotu'u ki he Kōmiti ko 'enau lipooti hoko ke faka'asi mai ola 'enau ngaahi fakataha

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a kae 'atu ai leva e ki'i me'a ko eni ke tali fakakakato mai ai pē. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea kole pē 'aku ki he Sea, ke tali, kapau 'e tali 'a e fokotu'u ko ē, pea 'oku 'i ai e kaveinga hē 'e 9. Ko e 'uhinga ke, ko u sio hifo 'oku lahi e ngaahi fakatahá. Ke lipoooti mai pē mu'a e ola hē, ha taimi ko ē 'e foki mai aí. Tau pehē, ko e kavá, pa'anga 'e 20 hangē ko e me'a ko ē. Ko e paasí, pa'anga 'e fiha ko e hā ē. 'A ia ko 'eku kolé he ko 'eku lave'i 'e au ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha ola ia hē 'o e fo'i kaveinga ko ē 'e 9 ko ē. 'A ia ko e olá eni ia 'a eni ko ē 'oku lipooti mai he Minisitā, ke tukuange ke nau fakakaukau'í. Pea ko u tui ki ai. 'A ia ko e ola ia. 'A ia ko 'eku kole pē 'aku 'e Sea. Ko ho'omou me'a mai ko ē he'etau foki maí, ha'u pē koe 'o fakahā mai e olá he fo'i me'a 'e 10 ko ē pea nounou pea vave. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga. Ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki aí ko e kole ko eni ko ē ke *waiver* 'a e vaka mulí te ne fetuku 'a e utá. 'A ia ko e me'a ia 'oku lave. Ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki aí, 'oku kei fai e tatali ia ki he me'a ko ena, na'e fai e talanoa ki ai pea mo e Palēmia ke 'omi e ngaahi..

Mo'ale Finau: Sea, ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia Sea he ko e fo'i fakataha eni ia'e 10 'oku 'osí. 'A ia na'e Kōmiti. Pea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o faka'ikai'i 'a e fakatahá pē 'oku fu'u lahi pē 'oku si'isi'i. Ka kiate au ko e fakataha 'e 10 ko ení na'e tonu ke 'asi mai ha fo'i ola 'e taha hē.

'Akosita Lavulavu: 'Eiki Sea kātaki ka u tokoni pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pehē foki 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō. Ka ko u faka'amu pē Sea ke u tali 'a e fehu'i pē ko e me'a ko eni ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga pea mei Ha'apai. 'Eiki Sea ko e ngaahi fakataha ko eni na'e 'ikai ko ha fakataha maumautaimi eni. Ko e ngaahi fakataha ko eni Sea mahu'inga 'aupito. Ko e ngaahi *issues* ko ē na'e 'ohaké. Pea mo e 'uhinga ko ē na'e fokotu'u ai 'a e Kōmiti ko eni Sea. Fiema'u ke fakama'ala'ala 'aupito 'a e ngaahi *issues* ko eni he 'oku ki'i lahilahi, hē Sea.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu pē au. Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 16.

Mo'ale Finau: Na'e te'eki ai ke u pu'aki ...

<001>

Taimi 2135-2140

Mo'ale Finau: ...fakataha ta'emahu'inga, pea tau nofo pē 'i he poini. Ko 'eku kole atu 'aku ia kamou ka foki mai 'i he kaha'u, pea mou ha'u pē he ola.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē ki he Fakafofonga fika 12, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ki he feitu'u na'e 'uhinga ia mahalo ki he malanga 'a e motu'a ni 'anenai 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga pē 'eku lave ki ai ke ke mea'i Sea 'o e Kōmiti fili fakataimi ki he fefolau 'aki ho'omou fakataha 'a moutolu tā ko e kī 'oku me'a ia hē pea mo e Minisitā. Na'e mei fakanounou ange ke fai mone me'a mai ko e totongi 'o eni 20 ko e vaka utá ki fē fakahoko, pea tau fakanounou ai. Ko e 'uhinga ia ko au na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea, kā 'oku ou kole fakamolemole atu, tu'o ua 'eku kole fakamolemole ki he Feitu'u na, ke ke laumālie lelei pē koe'uhí ka tau ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke u ki'i tokoni atu mu'a 'Eiki Sea. Ko ia 'oku ou faka'amu pē au ia ke ke u 'oatu 'eku poupu kakato ki he Kōmiti ko eni he 'oku 'ikai ko ha me'a ko e *issue* eni ia ki he *public transportation*, ke solova fakalukufua, pea 'oku tu'o fiha pē 'eku toutou mea'i kole atu ki he Sea manatu'i fakakau atu au he 'oku 'i ai 'a e ki'i ivi 'iate au ke u ta'ota'ofi 'a e ngaahi me'a, ka 'oku ou kole atu ke 'oku 'i ai 'a e *issue* 'oku nau tokanga mai ki ai koe'uhí ko e vaka muli, ke tukumai mu'a ha ki'i faingamālie ka 'oku ou kole atu ke hoko atu 'a e ngāue mahu'inga ko eni he ko e solova'anga eni ia 'o e palopalema fakalukufua 'i tahi 'alu ki he vakapuna, ke solova 'a e palopalema ko ia, 'a ia ko 'eku ki'i kole atu pē Sea 'o e Kōmiti *transportation* ke ke ki'i tuku mai mu'a ha ki'i faingamālie ki he uike kaha'u, kae 'oatu ha ki'i fai ha ngāue ki ai, kātaki fakamolemole, kole atu pē.

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, pehē mo e fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō heni ki he Pule’anga, pea mo e faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he Pule’anga, pea ‘oku ou tui ko e fa’ahinga laumālie ia ‘oku fiema’u ke tau ma’u Sea, ‘a e fa’ahinga laumālie fengāue’aki vāofi ‘aupito ke solova ‘a e ngaahi *issues* ‘oku ‘omai pea mei he kāinga. Kā ‘oku ou faka’amu pē Sea ke u tuhu’i ‘a e fo’i poini ‘oku mahu’inga ‘aupito ke mea’i ‘e he Pule’anga pea pehē ki he hou’eiki ‘o e Fale ni.

‘Eiki Sea ko e poini mahu’inga heni ‘i he fokotu’u ko eni ko e poini ko eni ko ē fekau ‘aki koē pea mo e ngaahi kiki ‘aisi. Ke mea’i Sea ko e kiki ‘aisi ‘i he lolotonga ni ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e vaka ia ‘a e Pule’anga ‘o fa’o ‘i he ‘aisi ‘o ‘ave atu ‘o fakafolau atu ki Ha’apai pea mo Vava’u, ka ‘i he taimi tataua Sea, taha ‘i he ngaahi fakataha ko eni ko ē na’e fakahoko ‘e he Kōmiti ko eni na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fehu’i na’e ‘ave ki he Potungāue Ngoue, kae toki tokoni mai pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he tafa’aki ko eni. Pea na’e fakahoko mai mei ai Sea ‘a e malava ke uesia lahi ‘aupito ‘a e mo’ui ‘a e kakai ‘i he taimi ko ē ‘oku *frozen* ai ‘a e kiki pē ‘oku ‘aisi ai ‘a e kiki pea to’o pea mei he ‘aisi, pea ko e taimi leva ko ē ‘oku *defrost* pē vaia ai ‘a e hūfanga ‘i he fakatapu ‘a e kiki ko eni. Uesia lahi ‘aupito ‘a e mo’ui ‘a e kakai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea pea ‘oku ou ki’i kātaki pē ki’i tokoni atu pē, ‘a ia ko e makatu’unga ia taha ia ‘a e ngaahi makatu’unga mālohi ke fakangofua mu’a ‘a e vaka muli. Ko e ki’i fo’i poini ia ko ē ‘oku feinga ke pea ‘oku kā ‘oku ou kole atu ko u ke tuku mai ia ke mau ma’u ‘a e fakakaukau ko ia kae tuku mai mu’a ki he uike kaha’u ke fai ha ki’i sio mu’a ki ai kātaki fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai 16.

Siaosi Sovaleni: Sea, kātaki mu’a pē ‘e lava kole pē ke talanoa ke ‘i ai ha tokoni atu ki ai. Kapau ‘oku fai ha felotoi ia ‘a e ‘Eiki Sea ko eni ‘o e Kōmiti pea mo e Pule’anga, ko e fokotu’u atu pē eni ia ‘Eiki Sea ke ke liliu pē ā ke ‘ave ‘a e Lipooti ke vakai’i, he ko ena ‘oku ‘osi me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā te nau fai ‘a e ngāue. Ka ko e ‘uhinga ka ‘oku kae ‘oua ‘e to’o ‘a e Lipooti, ko e ‘uhinga kae kei tuku pē kae liliu pē ā kapau ‘oku ‘ikai ke ‘oku mou ‘osi felotoi moutolu ke ‘oua ‘e ‘ai ‘a e Lipooti. Ko e ‘uhinga pē ia ko ē ‘a e fokotu’u ke liliu pē kae ‘ai ‘a e Lipooti ko e ‘uhingá ke fai ha lipooti mai ai. Mālō.

‘Akosita Lavulavu: Fakamālō heni Sea ki he Fakafofonga Tongatapu he tokoni ko eni. Kā ‘oku ou faka’amu pē Sea ke u ki’i fakamā’ala’ala pē eni mei ‘osi ‘eku fakamalanga ia ‘aku Sea katau ‘unu tautolu. Ko e puha moa ko eni koē ‘i tongatapu ni Sea ‘oku ‘i he pa’anga ‘e 23 nai ki he puha moa ‘e taha, pa’anga ‘e 22, pa’anga ‘e 23, taimi ko ē ‘oku a’u ai ki Vava’u ‘i he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai, pa’anga ia ‘e 45, pa’anga ‘e 48. Uesia lahi ‘aupito ‘a e mo’ui ia ‘a e kakai Sea heni, ‘ai ai ‘ene mamafa mo ‘ene to e kovi.

Fiema’u ha taimi pau ke kakato ki ai ngāue Pule’anga

Ko ia ai Sea ‘oku ou faka’amu pē ...

<005>

Taimi: 2140-2145

'Akosita Lavulavu : Sea, ke mea'i pē 'e he Hou'eikí, pea pehē ki he Pule'angá 'a e mafatukituki 'a e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai pea mei he Kōmiti. 'Oku ou tui Sea, 'oku tali lelei pē 'e he finemotu'a ni pea pehē ki he .. 'oku ou tui pē 'oku tali lelei 'e he Kōmiti Fili ko eni Sea, 'a e fokotu'u mai ko ia pea mei he Pule'angá, ke nau ngāue ki ai, fakataha ki ai. Ka ko u kole pē heni Sea, ke nau fakamahino mai angé ha 'aho, he 'oku fakaongoongo mai 'a e kakai ko eni ko ē pea mei motú Sea, ki he taimi ko ia 'e 'omai ai ha tali fakafiemālie ki he kakai.

Tu'apulelulu kaha'u ke maau ki ai ngāue Pule'anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kapau ko e Tu'apulelulu kaha'ú pē, lava 'o 'omai, ka 'oku ou 'oatu pē, ko e *issue* ko ia ko ē ki he puhamoá, ko e me'a ko ia 'oku fiema'u ke fai ha ki'i *study*. Ko e me'a ia 'oku ou mahu'inga'ia ai ho'o Kōmití. He 'oku ke manatu'i 'oku 'i ai 'a e taimi ni'ihi ia 'oku hanga 'e he 'ū vaká ia 'o 'ai pē 'a e pa'anga 'e 2 ki he puha moa, kae hiki ia 'e he tama kehe, ka 'oku fiema'u ke tau siofi ke a'u. Kae kole atu mu'a kapau ko e Tu'apulelulú ke tau me'á ke fai mai ha ki'i tali ki he Kōmiti.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Vātau Hui : Sea ka u ki'i lave atu mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 17.

Vātau Hui : Tapu mo e Seá, tapu mo e fakataha faka'eiki 'o e Kōmiti Kakató. Sea, 'oku pou pou atu 'a e motu'á ni ia ki he fokotu'u ko eni 'a 'emau Seá, ko e Sea foki eni 'emau Kōmití, pea 'oku kau atu ai 'a e motu'a ko eni. 'Oku 'i ai 'a e ngāue pea mo e nga'unu ia 'a e Kōmiti ko eni, 'oku ou fakame'apango'ia foki he fehu'i ko ē 'oku fakahoko 'e Ha'apai 12, Ka ko 'eku fakatātā ko ē 'ene nga'unu 'a e ngāue ko eni, 'oku mau 'osi hanga 'o ui mai 'a e vakapuná 'a e kautahá 'o mau fakataha. Ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni, kuo 'osi hokohoko 'a e puná, Ko e me'a ko ia 'oku fiema'u 'e Niuá, te'eki ai ke nau tokanga ke tokanga ki he totongi. Ko e me'a eni ia 'oku nau 'osi fiefia aí, he 'oku hokohoko e puná. Hoko pē ki he Pulelulu, hoko...

Mō'ale Fīnau : Fakatonutonu Sea.

Mō'ale Fīnau : Sea, 'oku ou fiema'u pē ke tonu 'a e lēkooti. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku fehu'i, ko 'eku kole ke nau kia foki mai he kaha'u, pea nau ha'u 'o talamai e ola. Ko ia pē. 'Oku 'ikai ko ha'aku fehu'i 'aku ia, 'oku ou tui ko e me'a ko eni, ko e fu'u fo'i kole fakamāmani lahi. Ko e kole eni ia 'oku fai 'e māmani.

Sea Kōmiti Kakato : Mou ki'i me'a tahataha pē, kau ki'i fakahoko atu eni Fakafofonga Niuu. Ko e .. na'e 'ikai ha me'a 'a 12 'oku maumautaimi e fakataha. Mahalo ko e me'a ia na'a mou to'ó ko e toutou fakataha.

Vātau Hui : 'Ikai, 'oku 'ikai ke u lave atu au 'oku maumautaimi, he na'e 'ikai ke ne me'a'aki 'e ia, Ka koe'uhi foki ko 'ene fehu'i foki ko ē. 'omai e olá.

Mō'ale Fīnau : Sea, 'oku 'ikai ko ha fehu'i ia. Ko 'eku kole, kapau na'a ko e fehu'i, te u pehē: ko e hā 'a e olá ko e fē e olá ko e fehu'i ia. Ko 'eku pehē atu, 'omai mu'a si'i ola ke mau si'i me'a ki ai he kaha'ú? Ko ia pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 17.

Vātau Hui : Mālō mālō 'aupito Sea, mo'oni pē 'a 12 'oku 'ikai ko e fehu'i, ka koe'uhi ko 'ene hanga 'o 'eke'i 'a e ngaahi fakataha ko ia 'oku mau fa'a fakahoko. Pea 'oku 'ikai ko e fehu'i ia ko e 'eke'i pē Sea. Ko ia Sea 'oku ou hanga 'e au 'o 'oatú...

Tēvita Lavemaau : Tapu mo e Seá, mālie 'aupito 'a e alea 'a e ongo faiakó ni, 'oku mālie 'aupito.

Vātau Hui : Ka koe'uhi Sea ko 'eku tokangá pē 'aku Sea, kuo hā sino 'a e nga'unu ia 'a e ngāue 'a e Kōmiti ko eni. Ko e vakapuná, 'osi hokohoko 'ene puna. Neongo na'e 'ikai toki puna he 'alu ange ke 'omai mautolú, ka koe'uhí, ko e maumau pē ia 'a e vakapuna. Ka ko e me'a ko ia 'oku ou fiefia au aí, he 'oku tokanga mai 'a e kāinga ia, 'oku tau ange 'a e vakapuná ia. Ko e mamafá mau nga'unu eni ko e sitepu fika 2, kia mautolú ke mau nga'unu ki he totongí, ka kuo 'osi hokohoko atu. Vaka tahí, hokohoko mo e vaka tahí ia. Uike pē 'e 3 tau atu, uike pē 'e 3 tau atu, 'oku pehē. Pea 'oku fiefia 'a e kāingá ia Sea. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia 'eku talanoá, ko eni 'oku ou pou pou au eni ki he Sea ko ia 'emau Kōmití, he 'oku malavalava 'emau ngāue. Pea ko ia ai 'oku ou fakamolemole atu pē Hou'eiki, 'oku ou tui ko e kaha'u vave maí, kuo 'omai 'e he 'emau sekelitalí mo e Kalaké 'emau Lipootí, pea ko 'ene .. mālō .

'Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu'u na Sea ka u ki'i faka'osi atu ai leva Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

'Akosita Lavulavu : "Eiki Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he me'a ko eni na'e hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai 13 Sea....

<008>

Taimi: 2145-2150

'Akosita Lavulavu: mo e fakamālō lahi 'aupito ki ai Sea, ko e kōmiti Sea mau tali lelei e ngaahi ...

Sea Kōmiti Kakato: Ha'apai 13 ... 12

'Akosita Lavulavu: 12. 12 Sea. Ko ia ai Sea ko e 'uhinga pē na'e 'ikai ke 'omai ai ha ola he līpooti ko eni ia 'oku 'ikai ke loto e kōmiti ia Sea ke 'omai ha līpooti 'oku 'ikai ke kakato ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Akosita Lavulavu: Fiema'u ke 'omai ha līpooti 'oku mā'opo'opo mo lelei 'aupito ki he taimi ko ē 'oku tu'o taha ai e līpooti 'e tu'o taha pē. Ko ia ai Sea ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke 'omai ai

‘a e ola ‘a e ngaahi ngāue ko eni kae fokotu’u mai ‘a e me’a ko eni. Kai kehe Sea ko u, ‘oku mau tali lelei fakataha mo e Hou’eiki ‘o e kōmiti Sea ‘a e fokotu’u mai ko ē pea mei he Pule’anga ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Akosita Lavulavu: Pea te mau fakaongoongo Sea ki he tali mei he Pule’anga ‘i he Tu’apulelulu uike kaha’u.

Siaosi Sovaleni: Sea ki’i fehu’i pē Sea ki mu’a pea toki me’a ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: ‘E Sea fakamālō he ma’u e faingamālie tapu mo e Feitu’u na. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘A ia na’e me’a foki e ‘Eiki Minisitā ‘oku, ‘e toki ‘omai e tali ‘i he Tu’apulelulu ‘a ia ko e ‘omai pē ia ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ui pē Sea, ke fakahoko ki ai.

Siaosi Sovaleni: Kōmiti pē ia?

'Akosita Lavulavu: ‘Eiki Sea ...

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai ke mai ia ki he kōmiti ko eni ē?

'Akosita Lavulavu: ‘Eiki Sea tatau ai pē pē ‘e fai ha Fale pē ‘ikai ‘oku ‘i ai e fengāue’aki vāofi ‘aupito ‘i he kōmiti ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Akosita Lavulavu: Pea mo e Pule’anga.

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai ko e ‘uhinga ia ‘e Fakafofonga ko e ‘uhinga ko e kōmiti ‘oku ‘omai ki ai ‘a e līpooti. Kōmiti ko ‘eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ...

'Akosita Lavulavu: Ko ia Sea.

Siaosi Sovaleni: Pea ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ia ke mau ‘ilo ‘a e tali he ko e fokotu’u mai ia ‘i he taimi ni ke ‘omai e tali ‘i he Tu’apulelulu. ‘O kapau he ‘ikai ke to e fai ha lele ‘a e Fale he Tu’apulelulu ‘a ia ko e mahino ia ‘ikai ke mau ‘ilo ‘e mautolu e tali ...

'Akosita Lavulavu: ‘Eiki Sea, ko u tui ‘e ‘omai e tali ki he kōmiti pea ko u tui pē ‘e ngāue ‘a e Pule’anga ke tuku atu ki he kakai ‘i he *media* ke nau mea’i ‘enau tali. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea kātaki mu’a Sea ke u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ...

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ki’i fie lave atu pē ‘a’aku ia ki he fanga ki’i me’a ko eni ‘i heni ‘oku ou, ‘oku tu’u foki heni hangē ko ‘ene tu’u heni na’e fai e fakataha ‘e 10. Fakataha ‘e 10 ‘a e kōmiti. Sai pē na’e ta’evahe. Ka ko e me’a ko u tokanga ki ai fakataha ‘e 10 pea me’a mai e Sea ‘oku te’eki ai ke mā’opo’opo e me’a ia. Ka ko ‘eku tui ko ē ‘a’aku na’e tonu ke, he na’e kamata e me’a ko eni hono ‘omai ki he Fale ni ko e lāunga mai ‘a e kakai e fonua fekau’aki pea mo e vaka ko eni ko ē ‘a e poate.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he to e fakafoki ki he Pule’anga launga fekau’aki mo e fefolau’aki

Lord Nuku: ‘A ia ko e vaka ‘a e poate ko e vaka ‘a e Pule’anga. Pea ko e me’a ko ē ‘oku ou hoha’a ki ai Sea lāunga mai e kakai ki he me’a ‘a e Pule’anga to e ‘ave pē ki he Pule’anga mei he kōmiti ke nau hanga ‘o vakai’i. Ka ko ‘eku tui na’e fokotu’u e me’a ko eni ki he Fale Alea ke vakai’i ‘e he kōmiti pea ui mai mo kinautolu ko ē fekau’aki ke nau sio ki he me’a ko eni pē ko e hā e tu’unga lelei ko ē ko ē ki he fonua. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a atu ‘Eiki Sea koe’uhī ‘oku ‘ikai ke u ongo’i na’e lāunga mai e me’a ki he Pule’anga pea ‘osi ko ia pea mai ki he Fale Alea pea pehē ‘e hanga ‘e he Fale Alea ‘o solova he na’e ui e kōmiti pea ui mai mo e ngaahi Mēmipa mei he ngaahi sino ko eni ‘Eiki Sea ke nau, ke fai hono vakai’i pea mo e kōmiti pē ko fē tu’unga totonu, he ‘oku lahi e ngaahi me’a ia heni ‘Eiki Sea hangē ko e vakapuna ‘oku ‘asi mai ia heni ‘oku ai e vakapuna ‘oku ‘ai ke ‘omai he Pule’anga ka ko e ...

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i tokoni atu ka tau nounou.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

‘Eiki Palēmia: Fakamolemole Hou’eiki, ko ‘etau feinga ko eni ke tali e me’a ko eni ‘a e kōmiti pea na’e ‘osi ‘ohake. Pea ko eni ‘oku to e ‘ohake tu’o ua eni. Ko e fokotu’u mai ke mau ngāue mautolu pea ko mautolu ‘oku mau lolotonga ngāue ki ai he taimi ni. Ko u kole atu fakamolemole atu tuku mai mu’a e faingamālie ke mau ngāue ki ai ‘oku ‘osi mahino ka mautolu ia e me’a ko ena ‘oku mou fiema’u. ‘Osi mahino ia. Ka neongo ha’atau to e talanoa lōloa ka te tau foki mai pē ki he me’a tatau ko e ‘omai ke mau ‘oatu ha tali. Ko u kole atu Sea mou kātaki ka tau hoko atu ā ki ha me’a kehe.

Lord Nuku: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele.

Lord Nuku: Ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Palēmia, ko e me’a ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko e poini ‘uluaki nau ‘oatu ko hono to e fakafoki atu e ‘ū me’a ko eni ‘a e Pule’anga na’e ‘i he poate mo hono ngaahi totongi mo e ngaahi fakakaukau ke nau to e hanga pē ‘o ‘omai e me’a tatau. Ko e ua Sea ko e 2.1 ko e ngaahi koloa hū mei tu’apule’anga ‘Eiki Sea. ‘A eni ko ē ‘oku ke pehē ki Vava’u ka ko u lave’i ‘Eiki Sea ko u fie fehu’i pē au ia ki he Pule’anga pē, ki he anga ko ē tu’u ‘a e Poate Taulanga, Poate Taulanga foki ...

Taimi: 2150 – 2155

Lord Nuku: ... ‘a Tonga ni. ‘Ikai ke Poate Taulanga ‘a Vava’u. ‘Ikai foki ke kau ‘a Ha’apai ia ‘i he fokotu’u mai ko ení ka ‘oku ‘ikai ke, ‘a ia ko Ha’apai mo ‘Eua pea mo Vava’u ‘oku ‘ikai ke nau Poate Taulanga. Ka koe’uhí ko e anga ko eni ko ē, ko e fo’i fehu’i pē ‘aku ia ki he Pule’angá pē ‘oku anga fēfē ‘a e fengaue’aki ko eni ko e ‘i he fo’i founa ko iá, ‘uhí ko e fekau’aki foki eni pea mo e koloá. He ko ‘ene, ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘asi mai he fakamatala ko ē ‘a e Seá he me’a ‘a e Seá, ko e koloa ia ‘oku, ‘oku ‘ikai ko e vaká ‘oku koví, ko e ‘aisí.

‘Eiki Palēmia: ... atu e tali kātaki mu’a ka u tali he na’e ‘ikai ke ‘i heni ‘a e me’á. Ka u hanga ‘o tali atu ē kae nounou.

Sea Kōmiti Kakato: Tali eni Nōpele.

‘Eiki Palēmia: Ko e palopalemá ko e ‘omai e koniteiná mei hē ‘o veteki e sipí ‘i Tonga ni. Kātaki ka u hanga ‘o fakamatala. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku palopalema aí. Veteki ko ē ‘o hū e sipí, ‘a e moá kitu’á kamata ai ‘ene palopalemá. Ko hono ‘uhingá ko e ‘omai ko ē ‘a e koniteiná ‘o to e veteki ‘i Tonga ní. Kātaki ‘oku mau lolotonga ngāue ki ai. ‘E ha’u e ngaahi me’a pehē ‘o ha’u hangatonu pē ki Vava’u ‘oua to e ‘omai ‘o veteki ‘i Tonga ni. Mahalo ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’a ki ai. Mo’oni ko e *issue* mo’oni ia. Pea ‘e puke kakai ‘o Vava’ú he me’a ko iá. ‘Osi mahino pē kia tautolu. Ko ‘ene veteki pē ‘i Tonga ni ‘o tuku e moá ‘i tu’á pea ‘ave ki Vava’u, ‘osi mahino ia ‘e palopalema ia, ‘osi mahino ia kia mautolu. Mou kātaki ka mau feinga angé ha fa’ahinga founa ke ‘a’au pē, ‘oua to e ‘omai ‘o veteki ‘i Tonga ní kae hangatonu pē ki hē. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e ‘ū founa kehe. Ka ke kātaki mu’a ‘oku mau ‘osi kole atu ke tuku mai ā. Neongo ha’atau to e fakamatala, ‘e foki mai pē kia mautolu.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele.

Lord Nuku: Ko e me’a ko ē ‘oku hoko mai ki he taimi ni ko ē ki he fakakaukau ‘a e motu’a ni ko e me’a ko ē ‘oku talamai mei mu’á. ‘Ikai ke taliui mai e Pule’angá ia ki he Fale Alea. Ko e kōmiti eni na’e fili ‘e he Fale Alea ke fai e ngāue ‘omai ki he Fale Alea pea fakahoko mei ai ki he Pule’angá. Ka ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní,

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i tokoni atu mu’a ki he ..

Lord Nuku: ‘Ave me’á ki hē, ka tau taliui atu kitautolu mei heni.

Sea Kōmiti Kakato: Ke tali e tokoni ko ení Nōpele. Tali e tokoní.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i tokoni atu pē mu’a kātaki. Ko ‘etau feinga foki ko ení ke solova e palopalema kuo ‘osi ‘omai mei hotau kāingá. Pea ‘oku ‘ikai ke u ‘iloi pē ko e to e ‘ái ke, taumaiā ‘e lava ha to e kautaha kehe pē ko ha to e pule’anga kehe ‘o fai e fakangofua ko

eni 'o e vaka koniteiná. Ka ko e kole atú, ko e to e 'ai ke tau to e 'alu ki fē. Ko e Pule'angá te ne vete palopalemá. He'ikai lava ia 'e ha to e kautaha vaka pē ko ha to e kautaha vaka muli. Ko e neongo 'etau toutou talanoa ki he *issue* ko ení pea tau tou feme'a'aki. He'ikai to e liliu, kuo pau ke hanga 'e he Pule'angá 'o 'omai ha solova'anga. Pea ko e kole atú, pea kuo tali 'e he Kōmití. Tuku mai mu'a ha ki'i faingamālie ke mau 'oatu 'a e solova'angá he 'oku 'ikai ko e 'avé pea ta'epehē ko e 'ave pē ki he Kōmití, hanga 'e he Kōmití 'o fakamā'opo'opo 'i he'ene lipootí 'o fakahū mai ki heni 'o tau hoko atu 'etau feme'a'aki.

Ko e kolé pē 'oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ke 'ilo pē ko e hā e to e me'a 'e faí kuo tau 'osi kole atu pea tali 'e he Sea 'o e Kōmiti ko iá. Pea ko eni te mau fai e solova'anga ko iá pea ka lava pea 'oatu, fai 'ene fakamā'opo'opo 'ene lipooti ko iá 'o to e 'o hake pē ki heni pea tau hoko atu 'etau feme'a'aki. Kātaki pē Hou'eiki ko e anga pē ia e tokoni atu ki he'etau ngāue. Kātaki.

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea. Ko e faka'osi ko ē me'a ko ē nau fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea, koe'uhí ko 'ene kei movetevete ko ē 'a e tu'u 'a e Poate Taulangá. Ko e fo'i tolu ko ē 'oku nau nofo nautolu ia 'i he malumalu 'o e Maliní. Ko Tonga ni, 'oku nofo ia, ka ko e 'uhinga pē 'oku, ko e 'uhinga 'eku 'oatú 'e 'Eiki Minisitā, ke 'uhí ke, na'a lava ke fai ha fokotu'utu'u ke taha pē anga ko ē 'o e founghá he 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele.

'Eiki Palēmia: Kātaki fakamolemole Nōpele. Ko e issue kehe ia. Kapau ko ho'o feinga'í ke fai e me'a tatau he poate hení pehē mo Vava'u. *Issue* kehe ia ke tau talanoa ki ai. 'Oku tau talanoa he palopalema ko eni hangē ko ia na'e 'o hake mei hē. Hono 'omai e me'á 'o 'ave 'a e moá ki Vava'u kuo kovi e moá. Ko e *issue* ia 'oku tau fiema'u ko ē ke tuku mai ke mau veté. Ko e me'a ko ena 'oku ke fokotu'u maí, ko e me'a kehe ia. Toki 'omai 'e koe ha'o fokotu'u ke tau lau ki ai 'amui.

Lord Nuku: 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u fokotu'u atu 'e au ha me'a fo'ou. Ko e tu'utu'uni lolotonga ki he ngaahi uta hū mai mei tu'apule'angá. Ka ko e 'uhinga 'eku lave ki aí, pē 'e malava ke tukuange ke 'atā pē 'a Vava'u ke hangatonu pē vaká ki Vava'u.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u 'oatu e ki'i tali ko iá.

Lord Nuku: Pea hangē ko ení pea kapau 'e ha'u ki Tonga ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni ē Nōpele.

Lord Nuku: Ko 'eku 'uhingá ia. Kapau

<001>

Taimi: 2155-2200

Lord Nuku: ... ko e me'a ia pea fakamatala'i mai pē ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io Sea.

Lord Nuku: Ko ‘emau fie ‘oatu pē ‘emautolu eni ko e tokoni atu pē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Lord Nuku: Pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou tali ‘emoutolu ia e tokoni pea ‘oku sai pē ia. Ka ko e ‘uhinga hono ‘oatu he ko e me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Na’e ‘i ai e ‘ū kau Fakafofonga na’a nau feinga ke fokotu’u vaka ki Vava’u pea na’e ‘i ai hono ngaahi palopalema. Ko ‘eku ‘uhinga ia na’a lava ke solova fakataha ‘a e anga ko ē ‘o e fehū’aki e koloa ‘Eiki Sea. Pea na’e toki ‘osi ni hono tali ‘e he Fale ni ke ‘uhí ke taulanga mavahe ‘a Neiafu. Mahalo ke mea’i pē na’e tali he Fale ko eni e fokotu’u tu’utu’uni ke ‘i ai ha fo’i *trade* mavahe ma’a Neiafu pē. Pea ko ‘eku ‘uhinga atu na’a lava ke alea’i fakataha pea kapau ‘oku pehē he Pule’anga ke tuku ke u alea’i kehekehe ka ko e anga pē ia e tokoni atu na’a fai fakataha ke fai mo fakangofua ‘a Vava’u ia ke hangatonu pē koloa ia ke fai ‘enau fēfakatau’aki tau’atāina.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō.

Lord Nuku: Ko e anga pē ia ko e fie tokoni atu pē ia Hou’eiki Pule’anga.

+

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai, sai Hou’eiki kuo mou ...

Siaosi Sovaleni: Fehu’i faka’osi pē Sea ki’i me’a fo’ou ‘aupito Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Ko e fehu’i pē ki he Sea ko eni e kōmiti. ‘Oku kau foki ‘a e palopalema ko eni ‘o e fētuku holo e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai tonu ke fētuku holo ‘i he palopalema lahi e ngaahi ‘aho ni. Pea ko e ‘eke pē ia pe na’e kau mo ia he me’a na’e fai ha sio ki ai ‘a e kōmiti he ko e ‘uhinga foki ke ‘i ai ha *capacity* ‘i Vava’u mo e ngaahi fonua pehē ki hono ‘oatu e uta ki hono sivi’i lelei mo e alā me’a pehē. Ko e anga pē fie’ilo ko e ‘uhinga pē ko e *safety issue*. Mālō.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pehē ‘eku fakatapu ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 16.

‘Akosita Lavulavu: Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Akosita Lavulavu: Pea toki līpooti mai pē he taimi ‘e fakahū mai ai e līpooti mālō.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i ...

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ko e ‘uhinga ia Sea ko e ‘ai pē ke tali mai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki’i me’a ‘oku ...

Siaosi Sovaleni: ‘Io mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ‘etau talanoa eni ki he fakaa’u ha koniteina ‘oku ‘i he *local* ke ‘ave ki, ko e ‘alu ko ē ki, ha’u mei muli ‘oku ‘i ai pē vaka ia mei muli ke ‘alu ki Vava’u. Ka ko ‘eku ‘uhinga hangē ‘oku mou to’o ...

Sāmiu Vaipulu: Sea ke u ki’i fakahoha’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 15.

Tokanga kau mo e mamafa e feleti ‘o e uta he palopalema he fefolau’aki

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ‘oku ikai ko e palopalema pē ia ‘a e moa mo e uta ko ē ‘oku ‘omai ke vēteki ‘i Nuku’alofa ni pea toki ‘ave. ‘Oku kau mo e fēleti ‘o e ‘ū uta ‘i he palopalema ko eni ‘oku fu’u mamafa ko e me’a ia ‘oku fai ai e hanu ko ē ‘a e kakai he ko ‘ene ‘omai ko ē koloa ki heni kuo pau ke totongi hono *CT*. Tau ko e fakatātā eni ‘e Sea. Ko e taimi ko ē ‘e to e ‘ave ai ‘i Vava’u ko e to e *CT* ia ‘e taha. Ko e fakatau atu ko ē he falekoloa ko e to e *CT* ia. Ko e ‘ū *CT* ko ia ‘oku toko, ki he mamafa ‘a e koloa ‘Eiki Sea pea mo e fēleti. Ko e me’a ia ‘oku fiema’u ke fai e sio ki ai. Ko e me’a ia ‘oku hanu ai e kakai e fonua mo ko, fai ai e kole ko eni ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai e ...

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’u na Sea. ‘Oku mo’oni ‘aupito. Ko u pou pou atu au ki Vava’u ‘i he fokotu’u ko ia. Ko e totongi ‘oku, ko e palopalema ia ‘oku mafasia ai e kāinga ‘amautolu pē foki ia mei motu he ‘ikai lave’i ia pē mea’i ‘e he ni’ihi ‘oku nofo pē ia ‘i Tonga ni. Ka ko e ‘uhinga ‘oku kau mo e ngaahi me’a ko ia ‘i he ngaahi me’a ‘oku ne hanga ‘o tukuhifo ai e, ko e ‘uhinga ko e mamafa e totongi. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki fokotu’u mai eni ke tau ...

Vātau Hui: Fokotu’u atu Sea.

Lord Nuku: Sea ko e fehu’i atu pē. Ko e hā hono taimi ‘oku ‘i ai ha ki’i taimi pē ke, he ‘oku hangē ko e me’a ko eni na’a ‘ilo ange kuo tāpuni e Fale ia koe’uhí ki he ngāue ko eni ko ē ki he fakaongoongo atu ki he kōmiti. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko e taimi ‘oku tuku mai ko e ‘aho Tu’apulelulu.

Lord Nuku: He ko e me’a ko u vakai atu ‘oku hangē ‘oku fakafehu’ia he ‘e Sea ko ē ka ko e ‘uhinga hono fehu’i atu ko e taimi tāpuni e Fale Alea he ‘oku hangē kiate au na’e meimei ko e ‘osi

pē he pooni pea ‘osi. Ka koe’uhí ko e taimi ko ē ke ‘omai ai e tali ko ē fakafou mai ki he Fale pē ‘e lava ke fai ki ai ha fēme’a’aki pē ko ‘ene ‘omai pē ‘a’ana ki he kōmiti pea hoko atu ai pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku tāpuni e Fale Alea ka ‘oku lele pē ngaahi kōmiti. Pea ‘e līpooti mai ki ai pea ‘e toki līpooti mai leva e Sea ki Fale ni. ‘A ia ko e nātula ia ‘etau ngāue. ‘E Hou’eiki ‘oku ...

<002>

Taimi: 2200-2205

Sea Kōmiti Kakato: ... Kalake tau pālōti ke tau tali e, ‘a e Līpooti Fika 6 pōini 1 kae ‘ave atu ki he Pule’anga ke nau ngāue ki ai pea līpooti mai. Ko kimoutolu ‘oku laumālie ki ai ...

‘Akosita Lavulavu: ‘Eiki Sea fakamolemole ko e 1 pōini ...

Sea Kōmiti Kakato: 6 pōini ‘e ...

‘Akosita Lavulavu: Uehe ‘io. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mou laumālie ki ai hiki hake homou nima.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti Kōmiti Fili ki he Fefola’aki Fakalotofonua

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngōue, *Lord* Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 16.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko ia ‘oku ‘ikai laumālie ki he fokotu’u ko eni pea fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Līpooti ‘Atita Makehe Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki mālō. Mou me’a ā ki he hoko atu ‘etau līpooti. Ko e 5.1 Līpooti ‘Atita Makehe Fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018. Mou me’a mai.

Siaso Sovaleni: Ko e ki’i fakama’ala’ala pē Sea pē ‘oku tau lele aipē ke ‘osi he pooni pē ‘oku tau to e hoko atu ‘i he uike kaha’u ‘uhinga pē ‘oku ngali lōloa e pooni ko e ‘eke mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea na’a lava pē ke tau ki’i lele taimi si’i atu pē he ‘Atita ko e me’a mahu’inga ke tau ki’i lele atu ai leva.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 3 ‘oku tau lele

‘oku uehe ‘oku mou me’a ki he’etau ‘asenita. ‘Oku, ko ‘etau faka’a’aulolongo pē eni ki he 2.30 ka ‘e tīpeni pē mei ho’omou ivi mo e me’a ko ē ‘oku ala malava. Ka mou me’a mai ‘i he 5.1. Ko ho’omou ongo’i pē kuo mou ongosia pea mou me’a mai.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Ko e fakamatala ‘atita ko eni ‘oku tau hoko atu ki ai ?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e fakamatala ‘atita ko eni ‘oku ‘osi ‘omai pea mo ‘ene fale’i mo ‘ene ‘omai mo e ola ko ē ‘ene, ko e me’a ko ē me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ia e motu’a ni ‘Eiki Sea te tau hanga ‘o alea’i ‘a e me’a ko eni ‘oku te’eki ai ke a’usia e taumu’a ko eni ko ē ke tau hanga ‘o fai, ke tau hanga ‘etautolu ‘o tuku atu e, ‘a e fakamatala ‘atita ko eni ki tu’a ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ki’i mahalo na’e ‘ikai ...

Lord Nuku: ‘Ika ko e ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Fakatonutonu atu pē kātaki Sea ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mahalo pē na’e ‘ikai ke me’a heni e Hou’eiki ka na’e ‘osi lau ‘a e ‘atita ia ‘a e līpooti kakato ia ko eni ki he, ‘i he Fale Alea pea ko e, na’e kole pē ke tukuhifo ke tau ki’i fēme’a’aki ki ai ‘i he kōmiti ko eni. Pea ko e faingamālie eni ke tau fēme’a’aki ki ai ka ko e ‘ai ko ē pehē ‘e te tau uēsia koe’uhí he te tau to e lave ki he ‘Atita heni ko e me’a ia na’e fai atu ki ai e kole ke tuku. Ka ko eni kuo tau tali pea ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a ‘e fai ko ‘etau me’a ‘oku fai ko ‘etau ki’i, mahalo ko e fēme’a’aki ki ai.

Tokanga ki he kupu 16 Lipooti ‘Atita ‘ikai faipau Pule’anga ki he Tu’utu’uni Fakapa’anga

Lord Nuku: ‘Io pē ‘i sai pē ia kapau ko e me’a ia ke tau fēme’a’aki ki ai pea tau hoko atu ka ‘oku hangē ko e me’a ko eni ko ē ‘a ē ko ē kapau ‘e fai ha fēme’a’aki ki ai he taimi ni ‘Eiki Sea. 2.1.1.1 ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai ko ē he ‘atita’i ‘ikai ke fai pau ki he kupu 16 pōini 5 mo e kupu 17 19 ki he ngaahi Tu’utu’uni Fakapa’anga ‘a e Pule’anga. Ko e fakamatala ia ‘a e ‘Atita.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea fakatonutonu atu kātaki Sea.

Lord Nuku: Ko e hā leva e me’a te tau to e hanga ‘o vēteki ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki fakatonutonu atu kātaki e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: He ‘oku mahu’inga ange pē ‘etau, ki’i fakatonutonu atu pē ko e 2.1.1.1 ‘a ia ‘oku pehē ‘oku lave ai ‘o fekau’aki mo e maumau’i ‘o e me’a ko iá ko e me’a ia ‘a e tohi tangi. Ko e me’a ia na’e to’o mei he tohi tangi ‘o ‘omai he ‘Atita ke fai ki ai ‘ene fakamatala. Ko e ki’i fakatonutonu atu pē ia Sea ke tau fēme’a’aki ki ai.

Lord Nuku: ‘Ikai ‘oku mo’oni pē ia ‘Eiki Sea ka ko e ‘Atita na’a ne ‘atita’i ‘o fakatatau ki he tohi tangi pea ko e me’a eni ko ē na’e, ‘oku ‘omai ‘e he ‘Atita ‘o fakatatau mo ia ‘a eni ko ē ko u ‘uhinga atu ko ē ki ai. ‘Oku ne hanga ‘o fokotu’u mai he’ene fokotu’u fika ‘uluaki na’e ‘ikai ke fai pau. Fika ua ko e ola mo e fokotu’u mo e ngaahi ngāue ko iá ko e me’a tatau pē ‘oku ‘ikai ke taliui ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ...

<002>

Taimi 2205-2210

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu atu ‘a e ...

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku ‘eku fo’i talaatu pē tetau hanga ‘o veteki fēfēe’i ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘e Sea ko e ‘oku fakamatala foki ‘a e ki’i tēpile ‘oku kolomu 3 ē ‘a e ki’i tēpile, pea ‘oku pehē mai fika ‘o e Tohi Tangi ko e tēpile ‘uluaki eni, 2.1.1.1 ko e ngaahi ‘elia na’e to’o mei he Tohi Tangi, ko e fo’i kolomu ko ia Tohi Tangi ‘ata’atā, fo’i kolomu ko ia, pea toki talamai leva ‘e he fo’i kolomu hono tolu pehē mai, ko e ngaahi fakamo’oni faka’atita, ‘a ia ko e fo’i kolomu ko ē hono tolu ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘a e ‘atita, kā ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua ‘a ia ko e fika 1 ia ko ē ‘i he ngaahi ‘elia ‘e to’o mei he Tohi Tangi. ‘Oku pehē mai, “ ‘ikai ke fai pau ki he kupu 16 (5) ‘o e kupu 17 ki he 19 ‘i he ngaahi Tu’utu’uni ki he Pa’anga ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga. Ko e anga foki ia ‘a e tukuaki’i ka ‘oku te’eki ai ke ‘ilo’i ‘eha taha pē ko e mo’oni ia, pē na’e fai pau pē ia ki ai, pea ko ‘etau toki laulau leva ē ‘i he tafa’aki ko ia ‘o e fo’i kolomu koē hono tolu, ko e anga ia ‘a e me’a na’e ‘ilo ‘e he ‘atita, pea kapau te tau hanga ‘o tipeiti’i heni te tau tui ki hē pē ‘ikai, pē te tau hanga ‘o to e fai hano ngaahi ‘anolaiso. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ka u ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: ...ki’i lave atu koe’uhi kae toki me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua. ‘Eiki Sea ‘oku ou ko e me’a ko ē ha’atau hanga ‘o veteveteki ‘a e m e’a na’e ‘omai ‘e he ‘Atita ‘o fakahoa pea mo e Tangi ‘a e kakai ‘i he fonua ni, fakakonisitūtone, tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone ki ha taha ke tangi mai ki he Fale ni, pea ‘oku ‘omai leva ha’anau tali ‘Eiki Sea ‘o hangē ko e me’a na’a nau Tangi mai ki ai, felāve’i pea mo e ni’ihi he kau Minisitā ‘i he ko eni ‘oku nau me’a mai ko ē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu pē au ‘Eiki Palēmia ho’o me’a mai mo ho’o ‘ū tali ‘omai mo e tali mei Ha’amoā kau kia Pīveni. Kā ‘oku ke mea’i ‘Eiki Palēmia ‘a e tali kia Pīveni, ‘asi pē ‘i he ngaahi fakamatala hokohokó, ‘Eiki Sea, ko e ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘i māmani ‘i he taimi ni ‘oku tau pehē ko e vanila kuo ‘osi ngaahi ‘e māmani ‘a e vanila mo’oni pea mo e vanila ‘oku loi, ‘osi ngaahi ‘e māmani ‘a e paka ko e paka mo’oni mo e paka ‘oku loi ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Leipa: Sea ko fē kongā ‘o e ‘ai mai me’a ko ē fē kongā ē Līpooti he ‘oku ou ki’i hē kou aofangatuku ki he ‘ū sitepu.

Lord Tu’ilakepa: Sai kau foki mai leva ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni. ‘Eiki Sea ko e takatakai pē...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *sample* pē ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ‘io kātaki.

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘e he ‘Eiki Palēmia kau ko e *software* ‘Eiki Sea, ‘oku tau fiu hono fifili pē ‘e anga fēfē hono hanga ‘e he fa’ahinga me’a ngāue ko eni ‘o leva’i ha fa’ahinga silapa ‘i ha fonua ‘Eiki Sea. Hangē ko eni ‘Eiki Sea ko e me’a fakatātā ko eni, ‘asi ‘i he fakamatala ‘i he ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia ko e *software* ko eni ‘oku ne hanga ‘o fakamatala’i mai ‘a e laukonga ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea fakatonutonu atu mu’a Sea kātaki.

Lord Tu’ilakepa: ...pea mo e fika ‘a e ki’i tamasi’i ta’u tahaua.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu...

‘Eiki Minisitā Leipa: Sea ki’i fakatonutonu atú ko ‘etau ko e ‘āsenita ‘o e taimi ni ko e ‘āsenita ‘o e Tohi Tangi, ko e *issue* ko e tukuaki’i ‘o pehē ‘a e aleapau ‘a Piveni Piukala pea mo e Potungāue Ako, ‘o ngāue ‘aki ‘i he Nōvema 2015. ‘I he pa’anga ‘e uakilu tu’uaki ia na’e fai mai ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tatali ke ‘osi mu’a ‘eku fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: ...tuku ā ho’o fakatonutonu kae ‘ai ha me’a mai ‘a e Sea ko fē me’a te tau kamata mai mei ai, tau feme’a’aki fakalukufua he ko e me’a koē ‘oku me’a ki ai ‘i he ‘atita pea mo e ‘ū tali ‘a e kau Minisitā felāve’i pē mo e Tohi Tangi pē taha ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe ‘Eiki Nōpele. Mou me’a fakalukufua mai pē

Lord Tu’ilakepa: Pe’i ta’ofi atu ho’o ‘Eiki Minisitā ke ‘oua ‘e to e me’a ki ‘olunga ‘Eiki Palēmia, ka mau hoko atu’a e malanga, mālō.

‘Eiki Sea, ‘oku ke me’a ‘Eiki Sea ki he me’a ko ení ‘Eiki Sea, te u lave ki he me’a ko eni a eni ko ē ‘oku ke me’a mai ko e tali mei Ha’amoá, tē’eki ai pē ketau fakapapau ko e mo’oni ‘oku ‘i ai ‘a e kupu ‘i he ki’i fakamatala falala’anga ‘e toki hā ...

<005>

Taimi: 2210-2215

Lord Tu'ilakepa : *photocopy* atu pea ‘e toki ‘oatu ‘amui. Kei talí ni ‘a Ha’amoá ki he ngaahi fakakaukau ..

'Eiki Palēmia : Sea, ‘oku ou kole atu ke ..

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni ?

'Eiki Palēmia : ‘A ia ‘oku ne talamai ‘oku loi ‘a e tohí, ko ‘ene fakamatalá ia. Ko ia?

Lord Tu'ilakepa : Sea,

'Eiki Palēmia : ‘Ikai, hangē kia au ko ho’o fakamatalá ia.

Lord Tu'ilakepa : Me’a pē ‘a e Feitu'u na ki he’eku fakamatalá, pea ke ma’u ai ‘a e mo’oní mo e loí. Fakamolemole ki he Feitu'u na.

'Eiki Palēmia : ‘Oleva kau tali atu ‘e au ia ...fakamatala atu au ia ka ke toki hoko atu. ‘Ai pē ke mahino.

Lord Tu'ilakepa : Ka ke me’a mai ke u faka..Sea, ko e hā koā ‘a e me’a ke tau faí. Me’a mai ke u fakamatala mālie, pea ‘oatu ‘a e fakamatalá ‘oku ne me’a mai ke tuku au.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia : Ko ‘eku ‘uhingá atu ke fakamolemole atu

Lord Tu'ilakepa: Pe’i me’a mai a e Feitu’u na.

'Eiki Palēmia: ka u to e hanga ‘o fakamatala’i atu pē ke mahino. Ko e me’a ko eni mei Ha’amoá, na’e ‘ikai ke nofonofo ‘a Ha’amoá ia pea nau loto ke ‘omai ha me’a, koe’uhí ko ho’omou Tohi Tangi. Ko ho’omou Tohi Tangí, pea mou fekumi leva pē ‘oku mo’oni ...

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko e Tohi Tangi ‘a e kakai. Fakamolemole 'Eiki Palēmia. Ko hai na’a ne ‘omai ‘a e tohi ko ení. Minisitā Ako? Pē ko e *media* pē ia na’a ne hanga ‘o ‘omai ‘a e tohi ko eni ?

'Eiki Palēmia : Ko e me’a ko ení ko e ‘eke ‘e Fale Pa’anga ko ‘enau loto ke ‘omai ‘a e totongi ko ia ‘a Ha’amoá ke fakafehoanaki.

Lord Tu'ilakepa : Ko hai 'i Fale Pa'anga na'a ne 'eke eni, he 'oku 'osi talamai 'e Fale Pa'anga na'e 'ikai ke nau 'eke 'e nautolu ha me'a pehé ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kātaki mu'a ka u ki'i fakatonutonu atu e ..

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa : 'Oleva ho'omou fakatonutonu ka mau fakamatala atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'etau 'asenita he taimi ni, ko 'etau talanoa 'oku 'ikai ko 'etau talanoa ki he tali 'o e Tohi Tangi, ko 'etau talanoa ki he 'asenita 'o e 'Atitā, pea 'oku 'i ai 'a e tukuaki pau ai, aofangatuku 'a e 'Atitā,

Lord Tu'ilakepa : Ki'i fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oleva mu'a ke 'osi 'eku ki'i fakatonutonu kātaki.

Lord Tu'ilakepa : Ko e hā koā 'oku ke ta'ota'ofi ai kimautolu ke mau malanga ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku fakatonutonu 'oku te'eki ai ke 'osi.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamahino 'a e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito Sea. 'A ia ko e tukuaki'i, tau pehē ko e tukuaki'i 'uluaki eni 'oku 'omai 'e he 'Atitā, 'a ia ko e aleapau 'a Pīveni. Pea ne talamai leva 'a e ngaahi Lao na'e totonu ko e ngaahi Tu'utu'uni ke fou ai, pea ne hanga leva 'o 'omai 'a e ngaahi makatu'unga 'o 'ene fakatotolō, pea ne aofangatuku mai leva ai. Ko fē 'a e konga 'oku tau talanoa ki ai he taimi ni, ke tau nofo mai mu'a ki he 'Atitā, he ko e poini ia 'oku tau talanoa ki ai. Ki'i fakatonutonu pē ia Sea kātaki.

Lord Tu'ilakepa : Ka u afe mai ki he 'Atita kae nounou ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'e ..

Tēvita Lavemaau : Ke u tokoni atu mu'a ki he 'Eiki Nōpele fakamolemole, ki'i miniti pē 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni mai.

Tēvita Lavemaau : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e 'asenitā ena 'oku tuku mai, pea 'oku 'osi fakafika mai pē ia. 'Oku ou tui ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé, 'oku mahu'inga ke tau fakapapau'i pea tau toki fononga. He 'oku ou tui ko e taimi pea mo e mahu'inga 'o e 'u me'a ko eni, kuo pau ke fai 'a e fakafehoanaki mo e tali 'a e Hou'eiki Minisitā. Ko e 'uhingá ia ke tau talanoa fakalukufua..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea k au ki'i Fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'etau 'asenitā mo ki'i kātaki 'o me'a hifo. Mou kātaki 'o me'a ki he 'etau 'asenitā. 'Asenita 5.1 Lipooti 'Atita makehe, fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 1. Te tau toki hoko kitautolu ki he talí he 5.2, .3, .4, .5 ka mou me'a mai he 'Atita.

Tēvita Lavemaau : Sea mālō ka u ki'i faka'osi atu ai pē. Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki. Sea, 'oku ou lave'i pē 'e au 'a e 'asenitā, ka ko e 'uhinga pē 'a e fokotu'u fakakaukau atu ko ení 'Eiki Sea, ke lava 'o maau 'a e talamoá pea mo e tipeiti. He ko e 'ū me'a ko ení kuo pau pē ke nau felālāve'i kātoa. Kapau 'e loto lelei ki ai 'a e 'Eiki Sea, ka 'oku ou kole atu au, 'oange 'a e 'uluaki faingamālie ki he 'Eiki Palēmia, 'oange ha'ane miniti 'e 30, ke fai ha'ane tali ki he 'u me'a ko ē, pea mo 'ene me'a, pea hokohoko ai pē o e Hou'eiki Minisitā. 'Oange ha'anau taki... ko 'enau lavá pē pea tuku. 'Oua 'e to e fai ha fakatonutonu. Tau fai 'a e tipeiti ko ia 'a e Uesilianá. Ka 'oku 'i ai ha fakatonutonu nouti pē, nouti pē. Ko e taimi pē ko ia 'e 'oatu ai 'a e me'á pea ke toki fakatonutonu pea ke malanga ai koe ka mau fano.. ke mā'opo'opo 'Eiki Sea. Ko e fua ko ia he taimí ni, te'eki ke lava ha fo'i setesi 'e 2 kuo Fakatonutonu, kuo to e ngalo 'a e me'a ke tau malanga'aki. Ko e anga pē 'o e fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tokoni pē ki he fakalele ko ia ho Falé, pea mahino ki he Hou'eiki 'o e fonua, 'enau me'a mai ki he feme'a'aki ho Fale. Ko ia pē 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, Ko e fokotu'u eni 'a Niua. Me'a mai Fika 2 'o Vava'u.

Tokanga ki he maumau 'a e Lao he aleapau Pule'anga mo Piveni Piukala

Lord Tu'i'āfitu: Mālō 'aupito Sea, tapu mo e Feitu'u na...

<008>

Taimi: 2215-2220

Lord Tu'i'āfitu: kau fakaofiofi atu ki ho'o 'asenita fekau'aki pea mo e tali 'a e 'Atita. Ko e Tohi Tangi ko e 2.1 'oku ne fokotu'u mai 'o pehē 'i he peesi 4 'o e Tohi Tangi na'e fakahū mai ki ho Fale ko e maumau'i 'a e ngaahi Lao mo e ngaahi Tu'utu'uni faka-Fale Alea mo e pa'anga tukuhau 'a ia 'oku fokotu'u ai he 'asenita 'a e 2.1.1. 'Oku 'i ai mo hono ngaahi kupu 'oku maumau'i ko e Kupu 16 Kupu si'i (15) mo e Kupu 17, 19 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'o e Fonua 2010. 'Oku fokotu'u ki ai mo e hingoa Sea 'o e tokotaha ko eni fekau'aki mo e Potungāue Ako. 'Oku tali leva e 2.1.1 fakamolemole kapau 'oku hala 'eku fakahoha'a 'oku ne fokotu'u mai leva 'a e ngaahi 'ēlia ko eni to'o mei he Tohi Tangi, aleapau ngāue 'a (x) mo e Potungāue Ako Ngāue, Nōvema 2015. 'Epeleli 2016, māhina 'e 5 pa'anga 'e ua kilu. Ko e fokotu'u mai eni 'a e 'Atita 'i he'ene tali fakafehoanaki mo e Tohi Tangi. 'Oku fokotu'u fakatapau 'i he Tohi Tangi na'e 'ikai faipau 'eni ki he founga ngāue faka-Fale Pa'anga. Ko 'ene fokotu'u mai ia Sea. Pea 'oku toki hoko atu leva 'a e tali ia 'a e Kapineti.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ka u ki'i fakatonutonu atu. 'Oku hala 'aupito 'aupito

...

Lord Tu'i'āfitu: Ka u toki hoko atu, 'ikai ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: ... mei he 'Atita ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: Ho 'asenita mo e Tohi Tangi 'oku na fenāpasi ai, ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki fakamolemole. Ko e aofangatuku 'o e *issue* ko eni ko eni ko eni kia Pīveni, kapau te mou me'a hifo ka tau ki'i talanoa pē mu'a ki he Tohi Tangi. Ki he tohi, ki he me'a. Sai ko e (a) pē ko e (a). Manatu'i kuo nau hanga 'o talamai 'oku maumau'i e lao. 'A ia 'oku maumau'i, na'a ke pehē na'e 'ikai ke faipau 'a e aleapau ko eni 'i he tohi *Finance Treasury Instruction*, 'e ma'u pē ia kapau 'e 'oatu ke mou me'a ki ai ka na'e tonu ke 'omai 'e he 'atita ka 'oku sai pē. Ko e fo'i lao ia 'oku talamai na'e maumau'i ko e me'a ia mei he Tohi Tangi 'oku 'ikai ko e, pea hoko atu leva 'a e 'Atita. 'Alu hifo ki he (e) 'o ne fakamatala ai ki he fakamatala Kapineti. 'Alu hifo ai ki he aleapau ko e (h) ko e patiseti mo e sino'i pa'anga ke totongi ai. Hoko hifo ki he palani fakaangaanga fakata'u mo e founa 'o e *procurement*. Hoko hifo ai ki hono fili 'a e ma'u'anga ke fakahoko *single source*. Hoko hifo ai ki he (i) ko e, na'e vakai 'a e kōmiti ki he *procurement* 'o e me'a ko eni. 'Alu hifo ai ki he, 'alu 'o a'u ki he 'osi 'ene 'analaiso pea ko e aofangatuku eni ka u lau atu.

Taukave'i loi e tukuaki'i tohi tangi fakatatau ki he aofangatuku Lipooti 'atita

Fo'i aofangatuku eni ki he *issue* ko eni 'osi hono fai e 'analaiso ko ia 'o e lao. *Compliance*. Ko e fo'i aofangatuku eni 'a e 'Atita. Ka u lau atu. "Na'e fakafiēmālie 'a e faipau hono fakahoko 'o e tu'utu'uni ko 'eni 'a e Kapineti 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakata'u faka-Pule'anga 2015 *Procurement Regulation* 2015. Ko e aofangatuku ia Sea. 'A ia ko e hā e me'a 'oku hoko? Loi 'a e Tohi Tangi. Te tau to e 'ai fēfee'i? Loi.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ta ko ē na'e fakalao pē me'a ia ko ia?

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni pē fakatonutonu?

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku hoko atu pē eni 'eku fakahoha'a ko ē na'e hū mai ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Taukave na'e maumau'i e Lao ki he Pule'i Pa'anga Pule'anga

Lord Tu'i'āfitu: Ka ko hono fakakakato eni 'eku tali 'aaku ko ena kuo ke a'u koe ki he *full stop*.

Ko e fakakakato eni ‘eku tali ‘a’aku he aofangatuku ki he mahu’inga ko ē ne fokotu’u mai ko eni manatu’i kuo fai e aleapau ia ki he Lao ki hono Pule’i e Pule’anga ‘o Tonga. ‘E hao nai eni, ‘i he aofangatuku ‘oku pehē mai ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha?

Lord Tu'i'āfitu: Peesi 4 eni ko ē he Tohi Tangi Sea. Ka te u ‘alu ki he fakamā’opo’opo kuo me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā ka ko e aofangatuku eni ka u ‘oange ki he Minisitā. Ko e fehalaaki pē ‘i hono fika’i mo e to’o e tukuhau, ‘e tonu nai ia? ‘E tonuhia? Fekau’aki pea mo e Lao hono Pule’i e Pa’anga ke ma’u ha aleapau pea ma’u mo ha’ane vahe ‘ikai ai ha tukuhau?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia te u ki’i tali atu ...

Lord Tu'i'āfitu: Maumau lao. Maumau lao ia ‘Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki fakamolemole ka u ki’i tali atu he ē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e aofangatuku ...

Lord Tu'i'āfitu: Foki mai ki mu’a ke ta kamata atu mei ai.

Fehalaaki hono fika’i e tukuhau taha ia ngaahi me’a ‘ohake Lipooti ‘Atita

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io, ‘io te ta, ko eni te tau, tau ‘alu atu pē he me’a ko eni na’a ke toki lau mai. Sai ko e fo’i fehalaaki eni na’e talamai ‘e he ‘analaiso ko ia ‘a e ‘Atita Seniale, ‘o ne talamai e fo’i me’a ko eni. Fo’i fehalaaki ‘eni, ‘a e founa na’e fika’i ai hono to’o e tukuhau totonu.

<009>

Taimi: 2220 – 2225

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Ko hai na’a ne fai e fika’i, ko Piveni? ‘ikai. Fika’i ia he ‘e kau ngāue ‘i loto he Pule'angá. Ko e fehalaaki ia ‘a e Palēmia na’e tukuaki’i ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na’e kau he *issue* ko iá. Mole ke mama’o.

Lord Tu'ilakepa: Ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e *tax* eni. Ke ke fakatonutonu mai he mata’ifiká mo e *tax*.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i me'a hifo ke fakatonutonu. Mo e fakahela mo e to e fakapiko ho'o me'á.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu atu e Feitu'u na, pea kapau na ke 'ilo 'oku ke halaia 'oku 'ikai ke to'o ho'o tukuhaú, 'oku ke kaiha'a koe mei he fonuá 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u fakatonutonu atu na'e 'ikai ke kau ia he Tohi Tangí. Ko 'etau fekau'aki mo e Tohi Tangi na'e fai mai ki he Fale Alea.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'e 'ikai ke 'i ai ha Tohi Tangi pehē. Pea 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he Tohi Tangí. Pea 'oku 'ikai ke 'asi ia he 'atitá ko ha Tohi Tangi ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'Aho ni, mahino Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'Eiki Minisitā pē ko e hā e me'a 'oku ke 'oho pehē ai 'i he feme'a'aki fekau'aki mo e lipootí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e 'alu atu pē eni 'i he tohi 'a e 'atita.

Lord Tu'ilakepa: Ko eni 'oku mau 'alu atu pē 'i he me'a ko eni e 'atita.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Atita pē eni 'oku tau 'alu atu aí.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Nōpele kae,

Taukave 'ikai ha ola he ngāue 'a Piveni ki he fonua

Lord Tu'ilakepa: Ko eni 'oku mau fononga atu pē he me'a 'a e 'atita ke ke mea'i. Me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ko eni mei he, Fakafofonga Fika 2 'o Vava'ú 'Eiki Sea. 'Oku mo'oni ia. Pea ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā. Ko e aofangatuku faka'osí 'oku 'ikai ke tohi'i hē. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha ola e ngāue 'a Piveni he fonua ko eni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fihá.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke 'asi hē he 'oku 'ikai ke 'omai ha lipooti, 'o fekau'aki mo 'ene ngāue na'e fai 'i he fonua ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, fakatonutonu atu. Ko 'etau 'i hení ke tau alea'i 'a e Lipooti e 'Atitá 'oku 'ikai ko 'ene fakakaukaú.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'etau alea'i eni 'a e Lipooti e 'Atita 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko 'etau alea'i ko ē 'a e tohi e 'atitá, ko 'etau tali mai 'o fakatatau ki he me'a 'oku ne tohi'i mai Sea.

Lord Tu'ilakepa: Kole kia Piveni ke fakafoki e tukuhaú.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ha'u he tohí.

Sea Kōmiti Kakato: Mo kātaki 'o me'a ki lalo Ongo Mēmipa, fakamokomoko.

Lord Tu'ilakepa: Kole ki ai ke fakafoki e tukuhaú e fonuá 'oua 'e kaiha'a mei he fonuá.

Sea Kōmiti Kakato: Tuku ange faingamālie kia 'Eua 11.

Peesi 5 Lipooti 'Atita hā ai 'ikai ha ola ngāue Piveni ki he fonua

Tevita Lavemaau: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Hou'eikí. Ko 'eku tu'u hake pē au Sea ke u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele, 'a e, ko e peesi 5 ia tali ko ē 'a e 'atita. 'A ia 'oku fakamā'opo'opo mai ai ko hono aofangatukú ia na'e 'ikai ke 'i ai ha ola ia e ngāue ko ení. 'A ia ko hono fo'i fakalea ko ē 'e tahá, ko e fo'i maumautaimi pē mo e maumau pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhinga ki he peesi 5, lau mai angé ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakatonutonu atú, 'oku hala.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea.

Lord Tu'ilakepa: Na'e 'ikai ha lēkooti fe'unga mo taau 'o e ola na'e ma'u mei he ngāue na'e totongi ki ai 'a e fakamole ko e 2 kilu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E Sea, ko 'eku fakatonutonú. 'Oku 'uhinga eni ia na'e 'ikai ke 'i ai ha lipooti. Ka 'oku 'i ai e sisitemi ia 'oku lolotonga fai'aki e ngāue 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Kole 'Atita ke tali fehu'i ki he'ene lipooti 'i Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Sea. Ko u kole ki he Feitu'u na. Fēfē ke 'omai mu'a e 'atita ke me'a he tafa'aki

e Sea. 'Oku 'ikai ke mau to e fie fehu'i mautolu ki he Pule'angá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Poupou atu ke ke 'omai e 'atitá.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole pē ki he Feitu'u na. Mai mu'a e 'atita.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Poupou lahi atu ke 'omai e 'atita.

Sea Kōmiti Kakato: Mo ki'i me'a hifo Ongo Nōpele mo Minisitā kae me'a mai e, 'a e fakatonutonu 'a e Minisitā Pa'anga kae toki fakahoko ho'omo fiema'ú ki he 'atita.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō, mālō Sea. Ko e fo'i me'a pē 'oku pehē mai, na'e 'ikai ke 'i ai ha lipooti. Ko e, 'e hangē pē ia ko e, ko ha, 'oleva 'ikai ke u kei, mahalo pē 'e ma'u mai ha fo'i fakatātā 'anai ange.

Tevita Lavemaau: Sea ka u fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko 'eku, ka ko e 'uhingá.

Tevita Lavemaau: Ka u fakatonutonu e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu 'e Minisitā kātaki.

Tevita Lavemaau: Tapu mo e 'Eiki Sea, 'ange ha ki'i taimi ke ki'i, he 'oku ha'u pē motu'á pea kuo vālena e pō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Ke fakakaukau mu'a ke 'i Fale Alea 'Atita Seniale ke fakamaama 'ene lipooti

Tevita Lavemaau: Pea ko e me'a 'e tahá 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu ke fakakaukau'i mu'a. 'Oku tonu ke 'i heni e 'Atita Senialé ke tokoni ki he Sea hono fakamaama e 'ū me'a ko ení he te tau longoa'a. Te tau takitaha fai 'ene faka'uhinga. Pea 'e tonu pē ho'o 'uhingá 'au kiate koe. Ka ko u tui ko e 'uhinga ko ē 'e 'omai 'e he tokotaha ko ē 'a'ana e lipootí, ko e 'uhinga ia te tau fai ki aí.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki.

Tevita Lavemaau: Ka u foki mai au 'Eiki Sea ki he fakatonutonú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e kole eni 'oku fakahoko mai.

Tevita Lavemaau: Ko e fakatonutonu ko ē ki he, na'e 'osi lau e lipooti, kongá e lipooti 'a e 'Eiki Palēmia 'anenai pea mou me'a ki ai.

'Eiki Minisitā Lao: Sea, ka u ki'i tokoni nounou atu mu'a.

Tevita Lavemaau: Na'e talamai, 'oku te'eki ai ke 'i ai ha ola, 'oku kei fai e ngāue ki ai. Ko e fakatonutonú ia. Ko e fatongia ia 'o hai. 'Osi eni e ta'u 'e 4 fai e ngāue ko ení. 'Oku te'eki ke fai ha lipooti ha ola e ngāue ki aí.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Tokanga ki he 'ohake hingoa kakai 'ikai Mēmipa he Fale Alea

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku fakatonutonu pē mo e tokoni. Mou kātaki ...

<001>

Taimi: 2225-2230

'Eiki Minisitā Lao: ... fu'u lahi e, hono takua e hingoa ko eni. Ko e taha ia 'i he me'a, na'a ma me'a atu pea mo e Sea mālōlō 'i he ako ko ē 'a Pilitānia na'a na ōmai ki heni ki hetau Fale Alea. Ka mou hanga leva 'o *mention* ha hingoa 'oua, 'ai pē ko e mātaotao he 'oku totonu ia ke ha'u 'o *defend* ia. Ko ia ko u kole atu ko e ki'i motu'a ko eni 'ia 'amautolu 'oku mou hanga 'o hiki ha'aki 'ene ngāue kātaki Hou'eiki tukunoa'i ia. 'Oku 'ikai ke 'i heni 'ikai ke mou hanga 'o 'oange ha faingamālie ke si'i ha'u ai 'o *defend* ia. Ko ia ko u kole atu Hou'eiki tukunoa'i e me'a mu'a ka tau hiki. Ko ena 'osi lave pē 'a e Palēmia ki ai pea ko u pehē 'oua to e lave ki ai ka ko u kole atu tuku he kuo fe'unga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u kole atu ha ki'i miniti 'e, ha ki'i miniti ke fai atu ha ki'i fakahoha'a kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u 1.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou tapu pē pea mo e Feitu'u na ko e me'a ia na'e kole atu ko ē ke mou me'a ki he kōmiti. Mo'oni 'aupito 'aupito e Minisitā Lao. 'Oku ke mea'i Sea ko e lahi pē 'etau takuanoa e huafa e 'Eiki 'ikai pē fanongo mai e 'Eiki ia ki he'etau me'a 'oku fai. Koe'uhí 'oku toutou 'ohake hingoa 'a e tokotaha ko eni ke mo'oni 'Eiki Minisitā Lao ka na'e 'osi kole atu. Hangē pē 'oku fo'ou pea hangē pē 'oku tau tukunoa'i ka 'oku 'ikai ke tau mateuteu ko e lahi pē 'etau ngāue'aki e hingoa ha tokotaha 'i he Fale ni tuputāmaki e tokotaha ia ko ia. Ka koe'uhí 'oku tuhu'i hangatonu mai pea ngāue'aki he tohi tangi pea to e ngāue mai 'aki he tali 'a e 'Eiki Palēmia pea to e ngāue'aki ke tali 'a e Minisitā ki he ngaahi ako. 'I ai mo e ngaahi hingoa 'o e ni'ihi he Fale ni kau ai 'a e Minisitā Mālōlō ka ko e Fakafofonga 'Eua fika 11 hono toutou 'ohake hono hingoa. Kapau 'oku pehē 'ē, mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e Minisitā Lao fēfē si'i ni'ihi 'oku uesia. Fēfē 'a e CEO? Fēfē hingoa 'o e fefine 'oku pehē na'e 'i ai e lau 'a e CEO. Ko e me'a ia

na'e kole atu ai Minisitā Leipa ke mou me'a ki he kōmiti fakapotopoto e kōmiti he 'oku fakatupu'ita e me'a ko ia. Kapau 'oku tuputāmaki e Minisitā Lao he taimi ni 'oku ne ongo'i ko e tokotaha 'i honau kupu honau sino he kolo fēfē fāmili 'o Pīveni tapu mo ia. Kae 'ai atu me'a mai pē ko e ngaahi me'a fakatekinikale me'a faka-*professional* tuku e fakapoto he 'oku tau hē he fonua ni ko ho'omou ngāue'aki homou poto. Mou falala ki he 'Eiki kae 'uhi kae taki tonu e fonua ni 'Eiki Sea. Pea 'oku fu'u toko ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea 'oku mālō mahalo 'oku māhino 'ene poini ka u ki'i fai atu ha ki'i malanga 'a'aku kātaki Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, 'oleva ho'o malanga.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ki he 'Ateni he ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ki he 'Atita.

Lord Tu'ilakepa: He koe'uhí te ke fakaava e matapā Sea ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Līpooti e 'Atita 'oku ou fie malanga atu ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho fakatonutonu ? Ki'i me'a hifo pē Minisitā kae ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: ... Sea ko 'ete toutou me'a 'aki pē foki ha me'a kuo 'osi māhino e poini kae tukuange ā ke faingamālie ha ni'ihī kehe.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Oku ou ki'i fie malanga atu au he līpooti.

Sea Kōmiti Kakato: Mo ki'i me'a hifo pē Minisitā ka tau, mou ki'i me'a lelei pē. Na'e kole mai 'e Tonga, 'e 'Eua 11...

Lord Tu'ilakepa: Ko e poini ia Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Pea ko u tui 'oku fakapotopoto.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou lolotonga, ko e poini ia Sea 'oku ou 'ohake 'oku ou poupu ki he Minisitā Lao 'Eiki Sea. Hā e me'a te tau fai te tau to e mālōlō ka tau foki 'o to'o 'a e ngaahi hingoa ko eni 'Eiki Sea 'e he ngaahi kōmiti 'a e me'a na'e 'osi kole atu me'a atu he 'e Sea 'o e Kōmiti ke to'o e ngaahi lea fakatupu'ita 'Eiki Sea. Ko e hokohoko ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u ki'i malanga atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: 'Oleva. Hā me'a 'oku ke vivili hangē ko ē 'oku 'ikai ke ke fiemālie.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Ikai ko u fiemālie au Sea.

Lord Tu'ilakepa: Pē 'i ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko u fie talanoa au ki he Līpooti e 'Atita. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito, 'aupito.

Lord Tu'ilakepa: Sea, sai tau hoko atu ki he Līpooti e 'Atita.

Sea Kōmiti Kakato: Sai ko e fokotu'u atu eni ko e kole mei he 'Eua 11 pē 'oku mou laumālie ki ai pea to e kole mei he Minisitā ke tau ta'ofi mu'a eni kae tuku ke me'a mai e 'Atita Seniale 'o fai ha'ane tali fekau'aki mo ho'omou ngaahi me'a pē 'oku mou laumālie ki ai pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u ki'i, tapu mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e Fale 'eiki ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i tamate'i e maama 'a e Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u kole atu ke mou to e fakakaukau lelei pē pe 'oku totonu ke mou to e ō ke tau to e hanga 'o to e ui mai 'a e 'Atita. Tuku mu'a e 'Atita ke ma'u hono ngeia hangē pē ko e lave ko eni ki he tangata'eiki ko eni 'e taha ko hono hinga 'oku toutou 'asi hake. Ka 'omi ki heni e 'Atita kuo 'osi 'alu 'etau me'a. Ko e me'a ia na'e kole atu ai ke 'oua 'e lau e lipooti ...

<002>

Taimi: 2230 – 2235

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pootí. 'Oua e lau e Lipooti 'a e 'Atita.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: He kapau ko e, kapau te tau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā. Fakamolemole 'oku 'ikai 'ata kitu'a 'etau ngāue he founa ko iá. Fēfē ke tuku ā e Lipooti e 'Atitá ka tau hanga atu ki he lipooti mo ho'omou talí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia. Me'a kehe 'a e 'ata ia kitu'á. Ko e tau'atāina 'a e 'atita pea mo 'etau hanga 'o fulifulihi fakapolitikale ia heni he taimi 'e me'a mai ai ki heni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu, fakatonutonu ena 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Falé 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonú ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Oku tau'atāina e 'atitā, tau'atāina pea na'e 'osi fai 'a e tipeiti ki ai. Pea ko e fatongia ia 'oku malumalu 'i he Sea 'o e Falé. Ke 'i ai ha me'a 'oku fiema'u 'e he Seá ke tokoni ki ai pea 'oku ... 'Ikai ke 'uhinga ia ke tau 'eke ki he 'atitā. Ka 'oku fiema'u ia ke 'i ai me'a 'oku fiema'u 'e he Falé ke fakama'ala'ala pea 'oku fakafou mai he Seá ke fakahoko mai ki he Falé kae faingofua e aleá mo e pō talanoá. Ko e anga ia e fokotu'ú Sea. Ko e 'uhingá pē ke tau laka kimu'a. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Sea, Sea kole atu mu'a ha ki'i faingamālie ke u ki'i.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u poupu lahi ki he me'a na'e me'a ki ai e Minisitā Pa'anga. Na'a toutou fai atu 'a e kole ka kuo tau a'u mai, ka 'oku ou fie 'oatu 'a e ki'i fakakaukau ko eni 'o fekau'aki mo e 'atita. Ko e 'atita ko eni 'oku ne talamai hangatonu ko e me'a 'eni na'e to'o mai mei he Tohi Tangi 'o to'o mai ia 'o hoko ia ko 'eku taumu'a ngāue. Pea u 'alu leva 'o vakai ki he ngaahi palani, vakai ki he ngaahi kupu'i laó, 'alu mo fai hifo 'a e ngaahi vakaí pea fai leva 'ene faka, aofangatuku. Sai. Ko u 'oatu 'a e ki'i fakakaukau ko eni Sea. Ko e hā e fo'i mo'oni kapau 'e 'alu e 'atita, 'oua 'e 'alu 'o kumi 'a e tokotaha ko eni tapu ange mo ia, he 'oku hoko ia ko e fo'i *star* he 'aho ni. Ko Pīveni Piukala, ka tau 'alu 'o kumi ko e talaange he 'e Tohi Tangi 'o pehē ange. 'Oku ou tukuaki'i e Palēmia koe'uhí na'a ne hanga 'o 'oange konituleki 'a Pīveni, ke ne fai 'a e ngāue fakakomipiuta ko eni. Pea te u 'oatu leva e fakakaukau ko eni, sio ka u 'alu angé ki he fokotu'utu'u ko ē ka 'alu ha tau'atāina, ha 'atita tau'atāina.

Samiu Vaipulu: Sea kātaki mu'a pē 'ai atu 'eku ki'i fakatonutonu ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Tokanga ke foki feme'a'aki ki he kaveinga tohi tangi

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Kōmiti. Ko 'eku fakatonutonú Sea, 'oku tau mavahe kitautolu ia 'o lau ki he ngaahi sino. Ko e kaveinga ko ē 'o e Tohi Tangi, ko e founa na'e fakahoko'aki 'a e ngāue. Tau mavahe tautolu ia mei ai. Tau foki mai ko e hā e founa na'e faí, na'e fakalao pē 'ikai. Na'e muimui ki he tu'utu'uni ngāue pē 'ikai. Ko e me'a ia ke tau foki mai ki ai. Ka 'oku tau 'alu atu tautolu ia he taimi ni 'o lave ki he ngaahi hingoa tapu mo kinautolu, 'oku 'ikai ke nau 'i heni ke nau tali fehu'i kia kitautolu. Ko u kole atu Sea, foki mai, tau foki mai ki he kaveinga 'o e Tohi Tangi ko eni 'a e kakai na'e fakahū maí. Ko e founa na'e ngāue'aki 'i he 'ū me'a ko eni. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Kātaki mu'a ka u 'oatu e ki'i lao ko eni 'o e *Educatona Act 2016* paaki 14 'a ia 'oku 'asi ai ko e *information management system cap 3002* Kupu 57 (2) pea to e Kupu 1 mo e 2. Ko e tu'utu'uni eni 'a e...

Tevita Lavemaau: Ki'i fakatontonu atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Tevita Lavemaau: Ki he *point of order*, ko e hā e *issue*. Tohi Tali 'a e 'atita, Lipooti 'a e 'Atita.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'eku 'alu atu eni he lipooti 'a e 'atita kātaki Sea.

Tevita Lavemaau: Foki mai pē ki he lipooti 'a e 'atita peesi 1 – 12. Ko e lao ko ena 'oku 'ikai ke kau ia he Lipooti 'a e 'Atita.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e 'uhinga 'eku lave atu ki hení, he ko e 'atita, 'i he taimi 'oku tau'atāina aí, 'oku tu'utu'uni 'e he Lao 'o e *Educationa Act*, 'oku 'i ai 'a e polokalama 'oku ui ko e *EMIS* kuo pau ke ne hanga 'o fatu ke faklele'aki 'a e Potungāue ko e Lao ia ko e ola ia kuo pau ke 'i ai.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, Sea ki'i fakatonutonu mu'a ki he,

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Taukave'i 'i ai ngāue ne hala he founga Pule'anga ki he aleapau ngāue mo Pīveni

Lord Tu'i'āfitu: Ko e fakatonutonú Sea 'oku makatu'unga pē ia 'i he fika ko ia na'e fokotu'u mai he 'asenita.

<001>

Taimi: 2235-2240

Lord Tu'i'āfitu: ... 2.1.1. mei he Tohi Tangi mo e tali 'a e 'Atita 'a ia ko e *scope and limitation* ko ē na'e 'uhinga ki ai 'a e fakangatangata ko ē 'a e Lipooti 'a e 'Atita 'oku fokotu'u mai ia 'i he peesi 3 ko ena 'a e 'Atita 'oku pehē. "Ko e ngaahi aleapau ngāue mo e Pule'angá 'oku 'atita'i makehe ko 'eni, 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi *policy* ia mo e me'a ko ē 'oku me'a mai ai 'a e Minisitā" kā 'oku ne fokotu'u mai ai, ka ko e ongo lao 'e ua ko ení, ko e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga Ngāue 'a e Pule'anga, pea mo e Lao ki he Ngāue fakapule'angá Sea. Kapau 'eku fakatonutonu ko ení Sea, kapau te u fakamā'opo'opo ke vave kae toki me'a mai 'a e Minisitā 'i he 'ene ngaahi kupu'i lao ko ē, na'a 'i ai ha aleapau ngāue? 'Io, 'i he hā? 'i he Lao ki he Ngāue Fakapule'anga, ko e *single selection* hā, na'e fai pē ia 'e he Kāpineti 'o tali. Pea 'i ai hono 'ū vāhenga, 'io fokotu'u 'i he māhina 'e nima pa'anga 'e uakilu, 'alu hifo 'alu hifo ko ene faka'osi'osí eni, 'oku 'i ai ha ngāue 'oku hala? 'Io, na'e 'ikai totongi 'a e tukuhau ia. 'Oku 'i ai ha ngāue ha Pule'anga ke tau'atāina ha taha ke ne ma'u ha vahe ta'etukuhau? Ko e Konisitūtone ko eni 'a e Pule'anga Tonga ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ka u ki'i fakatonutonu atu mua.

Lord Tu'i'āfitu:kau pē ia 'i he fo'i me'a 'e taha 'oku 'i he Fale 'o e feitu'u ni, 'oku fakapaasi ai 'a e Lao 'o e Patiseti ke 'oua 'e to e fakalaka ha taha ai

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele.

Lord Tu’i’āfitu: ..ke tau’atāina Sea.

Taukave Pule’anga ne ‘ikai ha me’a ‘e maumau he’enu fakangāue’i Piveni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i fakatonutonu atu. Ko e *special compliance auditor report* ko eni ‘oku ‘oange ‘a e fo’i tefito’i fakakaukau na’e to’o mei he Tohi Tangi, ko e founa na’e haea ai ‘a Piveni Piukala. Ko e tali ‘a e ‘atita ki ai ‘i he’ene aofangatuku na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a na’e maumau. Hāla ha me’a na’e maumau, sai ko e fakamatala ...

Lorfd Tu’i’āfitu: Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ko ē ‘a e ‘atita ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu.

Taukave ne ‘i ai fehalaaki Pule’anga he fakangāue’i Piveni

Lord Tu’i’āfitu: Fakatonutonu Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e aofangatuku ‘a e ‘atita heni ‘oku ua, ‘a e fakafiemālie ‘a e fai pau ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni ko eni ‘i he Kāpineti fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni fakatapau fakapule’anga ‘i he ‘ū hoko atu ko ia, kae fehalaaki ‘i he tukuhau na’e toe ‘a e pa’anga ‘e uafe tupu, pea ‘alu hifo leva ‘a e aofangatuku, na’e ‘i ai ha lēkooti na’e ‘omai ki he ngāue ko eni? ‘Ikai, na’e ‘ikai ha ola e ngāue? ‘Ikai, ko ia pē Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea mālō ‘aupito. ‘Oku ou to e ki’i fakamanatu atu ‘a e makatu’unga ‘uluaki ...

Lord Tu’i’āfitu: Kole pē ki he Minisitā ke foki pē kimui ‘oua ‘e fu’u fa’a vave kimu’a ka tau *process by process*.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kātaki ‘o me’a ā ki lalo.

Fehu’ia Pule’anga faka’asi ‘atita kongia ki he ta’etotongi tukuhau Piveni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, mālō Sea. Ko e fo’i kupu ko eni ko ē ‘oku tau lave ki ai ko ene tukuaki’i ‘e he Tohi Tangi na’e ‘ikai ke haea pea ‘ikai ke fai pau ‘a e Pule’anga pē ko e Palēmia ki hono haea ‘o Piveni. Ko e fo’i tukuaki’i ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’uaki ia mei he Tohi Tangi na’e ‘ikai totongi ‘a e tukuhau ‘a Piveni. Mou fakatokanga’i ange me’a ko ia, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha Tohi Tangi ki ai, ka ‘oku ou fehu’ia ‘a e ‘atita pē ko e hā na’e ‘alu ai ki he lēvolo ko ia na’e ‘ikai ke ‘omai ‘i he ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e hanga ai ‘e he ‘atita ‘o ‘ohake ‘a e ko ia ko ia ...

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu ...

‘Eiki Minisitā Leipa: ...Sea kātaki ko e ...

Lord Tu'ilakepa: Minisitā Minisitā fanongo fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele me'a mai kia au 'o fakahoko mai ki ai, fakatonutonu eni 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a he 'oku 'alu pē 'ene me'a 'oku hikihiki hono le'o Sea ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Leipa: 'Ikai ke hiki hoku le'o 'oku ia 'oku *normal* pē ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko ē kuo heke ia ki lalo. 'Ikai ke mahino pē 'oku mahino pē 'oku tu'u 'i fē 'ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'oku ou ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu atu'a e Feitu'u na ke ke fakamolemole ka 'oatu ha taha 'i he kau polisi ki ho 'api ko e kumi 'o ma'u ai mo e me'a kehe, kuo pau ke 'omai 'a e Feitu'u na 'o 'ave 'o fakahū. Tatau tofu pē mo e me'a ko eni. 'Oatu 'a e fakamatala 'i he Tohi Tangi 'o ma'u ai mo 'ene ta'etukuhau ko e hā leva ia...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu mu'a ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Nōpele. Tamate'i atu angé maama 'a e ...

Fakatonutonu Pule'anga 'ikai tukuhau mo e tukuaki'i kau tohi tangi

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e me'a ko eni felāve'i mo e tukuhau. 'Oku 'ikai ke fu'u 'ilo 'e he motu'a ni pē ko e hā hono 'aonga ia ki he Tohi Tangi 'e me'a pē ia 'e 'ai pē ia ke totongi.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku tohi'i tangi'i foki 'a e fanga ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni ka ke toki faka'osi mai ho'o me'a.

Lord Tu'ilakepa: Kae toki hoko atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ...

Lord Tu'ilakepa: Kapau 'oku 'ikai ke 'aonga ki he Feitu'u na pē 'aonga ki he Tohi Tangi 'oku

‘aonga ki he kakai ‘o e fonua pea mo e Fale Alea ko ha ni’ihi pehē ni ‘oku nau ‘ikai ke nau tukupau, kae hili ko ia ‘oku nau ma’u ha pa’anga lahi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. ‘E kei lele pē ‘uhinga ia ‘a e tokotaha ko eni, kā ko e tuku mu’a ke u ki’i fakamatala atu he ‘e mahino ange ‘i he anga ‘ene tu’u.

Lord Tu’ilakepa: Sea ko e fakatonutonu ‘e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni ‘e ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu’ilakepa: Ke mea’i ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘ikai ko ha fale hopo eni ke ke tau faka’uhinga ke tau nofo pehē ‘i he ‘uhinga ko e Tohi Tangi na’e makatu’unga ki hē ...

<005>

Taimi: 2240 – 2245

Lord Tu’ilakepa: ... ‘Ikai, tau feme’a’aki he me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘atitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, Minisitā, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E, ‘io, ko e, kaekehe, ko ‘eku ‘uhingá ia. Koe’uhi foki he ‘ikai ke, ‘oku ou kau foki he, ‘i he Tohi Tangi. ‘Oku ‘ikai ke u sio au pē ko e hā e me’a ‘e tautea’i ai au ‘i he me’a ko iá, ‘i he fo’i.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko hono mo’oní Minisitā ‘e toki fai ia he *revenue* hano ‘omai ha’o mo’ua.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Me’a kehe ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ka mou, ko ia, ’amui ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka ‘oku hangē eni ia ke tau hanga ‘etautolu, mole ai hotau taimí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fakahā Minisita Pa’anga ‘ikai kakato ‘atita na’e fai

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke tukuaki’i’aki ha taha ‘ia kimautolu na’e tukuaki’i. ‘Ikai, ‘ikai ke kau ha taha ia. ‘Oku ‘i ai e kalake ia mahalo na’a ne fai, na’e hala pē ‘ene ‘ai ‘ana ia e me’a ko iá, ‘i he kongá ko iá. ‘O kapau ko e, ko e taimi ko ē ‘oku tau lele hifo ai ki he olá. Ko e ‘uluaki pē te u fehu’i atu, Ko e hā e me’a ‘oku te talanoa ola ai kapau na’a te *compliance audit*. Ko e *performance* ia. Na’e tonú ke ‘omai ‘a e ‘atita ke *complete*. ‘Omai e *performance*, ‘omai pea mo e *compliance*. Lolotonga ‘ete hanga ‘o ...

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki’i fakatonutonu eni Minisitā. Meimei mahino mai ho’o me’á ka ko

e to e fo'i fakatonutonu.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu. Tapu pea mo e 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 11.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. Ko u faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisitā he ko e Seniale mālōlō. Ko e efiāfi ni, ko e lipooti na'e 'omai 'e he 'atitā. Na'a ne 'osi fakahā mai pē founa ngāue mo e founa 'atita mo e fakangatangata. 'Oku 'ikai ke ta'ofi e 'atita ke ne vakai ha 'ū me'a kehe.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu ki he,

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uhinga ia nau kamata fakamatala atu á.

Tevita Lavemaau: 'E anga fēfē 'ene fakatonutonu 'oku ou lolotonga fakatonutonu atu iá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'a ne 'osi, ko 'ene toki pehē mai ē na'e fakangatangata pē ki he *compliance*, ko e 'uhinga ia 'eku fakamatala.

Sea Kōmiti Kakato: Mo ki'i me'a hifo, mo ki'i me'a hifo, mo fakamokomoko nau 'ave 'e au e faingamālie ki ha taha. Mo me'a hifo ongo Hou'eiki. Ko e ua foki e founa na'e 'omai 'e he Minisitā Pa'anga. Ko e founa pē 'e taha na'e 'omai ko ē 'e he 'atita ko 'ene fai pau. Ka ko u tui 'oku ne to e 'omai mo e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e me'a ko eni 'oku ou tala atu ke 'oua te tau to e talanoa ki ai ki he tukuhau ko eni 'a e motu'a ko eni. Ka tau, mou me'a mai pē 'i he'etau lipooti. Pea ko e me'a ko ē 'oku mahinó mou 'ofa mai 'o tuku ā ke mahino. Me'a mai 11.

Fatongia 'atita ke vakai'i e ola & iku'anga ngāue 'atita 'oku fai

Tevita Lavemaau: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea mo e Fale 'eiki ni. Sea, ko e *scope* pē ko e ngaahi 'ēlia pē ko ē 'e ngata ai, ngāue ki ai e 'atitā. Na'e 'osi fakahā mahino mai pē ia he 'e 'atitā. Hangē ko ia na'e fai ki ai e me'a 'a e Falé 'oku 'i ai, ko e *compliance audit*. Pea 'oku 'osi fakahā mai mo 'ene fakakaukaú. 'Oku 'a e Fale ni ia ke fēhu'ia pē na'e kakato e ngāue ko iá. 'Oku tau'atāina ki ai e Fale ni. Na'a ne to e fakahā lelei mai pē 'i he'ene aofangatukú, ko e fatongia 'oku 'oange ki ai ko e vakai'i 'a e, 'ikai ke ngata pē 'i he *compliance audit*. Ko e fatongia 'oku 'oangé ia he 'e Laó ke ne to e vakai'i ko e hā koā e ola mo e mo e iku'anga 'o e ngāue ko iá. Pea ko e *value for money audit*. 'A ia 'oku talanoa leva ia ai ki he ngaahi 'elemēniti mahu'inga pē na'e 'aonga 'o lava e taumu'a na'e fakamoleki ki ai 'e he Pule'angá e pa'anga ko iá pē ko e *output*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 11.

Tevita Lavemaau: Pea kuo ne fakamā'opo'opo mai pea 'oku mahino pē 'Eiki Sea. Ko u fakamalo pē au me'a pē ia kuo 'omai 'e he 'atita. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Minisitā *Finance*.

Ngaahi makatu'unga fakahoko 'atita ke fakapapau'i faipau ki he lao & tu'utu'uni ngāue

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e mahalo ko 'eku ki'i hoko atu mu'a kātaki. Ke u ki'i hoko atu mu'a. Ko e peesi 3 kapau te mou me'a ki ai. Ko e peesi 3 'oku 'asi ai 'a e ngaahi makatu'unga anga maheni hono fakahoko ha *compliance auditor*.

Sea Kōmiti Kakato: Palakalafi fiha Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia ko e peesi 3 ko e palakalafi hono, 'a ē ko ē 'oku maaka'i.

Sea Kōmiti Kakato: 4.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia 'oku *tick*, ko e fo'i me'a hono 4 ē. Kapau te mou me'a hifo ki he *compliance*. Ko e *compliance auditor* 'e fakataua ia ki he laó, ki he ngaahi *policy*, kau ai 'a e 'ū *instruction*. 'A ia ko e anga maheni 'o e 'atita *compliance* ko e *comply* ki he lao...

<008>

Taimi: 2245-2250

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: pea ko u fie vahevahe atu Sea 'a e 'uhinga na'a ku lau atu ai he ko e 'uhinga na'e haea ai 'a e tokotaha mataotao ko eni ki he komipiuta koe'uhī 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Lao 'o e *Educational Act*, pē ko e Ako 'a ia 'oku ne tu'utu'uni mai ai kuo pau ke 'i ai 'i he *Part 14* 'a e *information management system*. To e *detail* mai ia 'i he Kupu 57 Kupu si'i (1) mo e (2). Lao ia kuo pau ke 'i ai 'a e me'a ko eni. Sai, makatu'unga mei he tu'utu'uni ko ia 'a e Lao ke 'i ai 'a e fo'i *information management system* ko eni na'e 'uhinga ia na'e hanga ai 'e he Potungāue Ako 'o fakahū eni 'i he'enau *corporate plan*. Pea te u fie vahevahe atu mo kimoutolu 'a e *corporate plan* ko ia.

Tēvita Lavemaau: 'Eiki Sea, kole pē mu'a ke u ki'i fakatonutonu e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Tēvita Lavemaau: Ko u kole atu mu'a 'Eiki Minisitā ke ke fakamolemole, me'a mai pē koe ki he tukuaki'i na'e fai he Tohi Tangi. Na'e fou e ngāue ko ia, 'oua te ke to e fakamatala mai koe 'ū me'a ko ena he 'oku mea'i pē ia he Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku fakatonutonu ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e me'a 'oku kamata foki ke fakamatala atu 'e he Minisitā ko e faipau ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki he lao pea 'oku 'i ai e lao ko e 'uhinga ia na'e fai ai e fo'i ngāue ko eni he na'e 'i ai e Lao Ako. Pea 'e fiema'u he Lao Ako ke 'i ai e fo'i *information system* ko e anga ia 'enau, mahalo ko e fo'i konga ko ia ki he me'a ko ia ki he sivi ko ia 'a e ngaahi ako. Sai, pea ka 'alu atu leva 'a e 'Atita 'o fai 'e kamata, 'e kamata mei ai ke sio pē ko e me'a ko ē na'e tu'u ko ē he *corporate plan* na'e 'alu hake ia mei he lao pē 'ikai? Pea nau tu'utu'uni ai ke haea. Ke haea ha mataotao. 'Oku kei *follow* pē he fo'i, 'oku kei me'a pē, kei 'alu pē ta ko e 'alu pē 'o a'u kimui, ko e me'a na'e ai hono lao. Pea 'oku 'alu e ngāue 'o a'u kimui ko e me'a ia 'oku ui ko e *compliance*. Pea ko u pehē 'oku, tuku mu'a ke fakamatala 'a e Minisitā, mālō Sea.

Tēvita Lavemaau: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe ...

Tēvita Lavemaau: Tapu mo e 'Eiki Sea pea mo e Fale. Sea, 'e faifai pea hoko e Fale ni ko ha *kindergarten* ke fai ai e 'ū me'a ko ia. Ko e me'a na'e fai ki ai e Tohi Tangi ia mo e tali 'a e 'Atita ko hono fakahoko ko ē fo'i me'a ko ia, sisitemi ko ia ko e hā e founga ngāue ko ē na'e fai? Na'e muimui ki he lao mo e me'a, ko ia pē. 'Osi.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku fanongo mai pē 'oku lolotonga feinga pē na'e fai ha muimui koā he lao pē 'ikai?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku mahino ki he motu'a ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka 'oku fiema'u 'e 11 ke 'oua 'e fai ha lea ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e 'uhinga 'a e fo'i lea ko e *audit compliance* 'oku tuhu'i mai 'e he Lao 'o e 'Atita Seniale ko ho'o muimui ke ke 'ātita'i pē 'oku muimui 'a e Pule'anga 'i he lao? Sai tau 'alu angē ko e me'a ko ia na'e fa'u he tokotaha ko eni ko e mataotao. Ko e hā e 'uhinga na'e 'ai ai ke 'i ai ha palani pē ko ha silini patiseti kae haea ha taha pehē? Koe'uhī he na'e 'asi ia he'enau Patiseti Fakata'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e sai pē ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e hā e 'uhinga na'e 'asi ai he Patiseti Fakata'u?

Lord Tu'ilakepa: Ki'i, ki'i fakalongolongo hifo Minisitā ka mau ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko ha fakatonutonu ko e fehu'i he lolotonga ho'o me'a ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ki'i fehu'i atu pē ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko moutolu na'a mou tali e aleapau ko eni he Kapineti?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke to e 'i ai ha founa, tali pē he Kapineti, 'i ai pē ha mafai e Kapineti ke ne, ke ne tali 'a e aleapau ko eni?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko e fakamatala ia 'a e 'Atita na'e tali 'e he Kapineti. Ko e fakamatala ia 'a e 'Atita. 'Ikai ke 'i ai ha'aku tali 'a'aku ia ka ko e fakamatala ia 'a e 'Atita.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku fehu'i. 'Oleva Sea, Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'etau founa ko e fehu'i 'a e Nōpele pea 'osi 'ene me'a pea ke toki me'a mai Minisitā 'o tali.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, *ok*, sai.

Sea Kōmiti Kakato: Hangē eni ia ha'amo ki'i pōtalanoa pē 'a moua ia ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'O kātaki, kātaki Sea ko e fehalaaki 'a'aku ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai koe Nōpele.

Fehu'ia hā na'e 'ikai fakafou ai aleapau Piveni Piukala he Komisiona kau Ngāue Fakapule'anga

Lord Tu'ilakepa: 'Ai mu'a ka u ki'i tokoni atu ki he palakalafi ko ē 'oku ke me'a ki ai. Kapau na'e tali 'e he Kapineti 'Eiki Sea, 'oku maumau lao e Kapineti 'Eiki Sea. Ko hono maumau lao eni 'Eiki Sea ka u lau atu e kupu ko eni mo e palakalafi na'a ke me'a mai ki ai. "Ko e ngaahi aleapau ngāue 'a e Pule'anga 'oku 'atita'i makehe ko eni 'a ia 'oku totongi mei he pa'anga faka-Pule'anga. Ko hono ngaahi tu'utu'uni mo 'ene ngaahi founa ngāue 'o hangē ko e me'a na'a ke me'a ki ai *regulation* ...

<009>

Taimi: 2250 – 2255

Lord Tu'ilakepa: ... *policy* mo e *instructions*. 'Oku 'i he ongo lao ko ení. Lao ki he Ngāue Fakapule'anga 2002 pea ki he Kupu si'i 2 e Lao Fakapule'anga ki he Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá 2002 'oku mahino lelei ai 'a e kehekehe 'a e aleapau ngāue, kuo pau ke fakafou 'i he Komisiona Kau Ngāue faka-Pule'angá. Ha me'a na'e 'ikai ke mou fakafou ai 'i he lao ko ía.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia ko e anga ia Sea e,

Lord Tu'ilakepa: Ka mou fai tu'utu'uni ta'efakalao 'ikai ke mou fou he founa *process* ko ē founa 'i he, fakamolemole, 'i he founa 'oku ngāue'aki 'e he kau ngāue faka-Pule'angá kātoa 'a Tonga ní.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ka mou tu'utu'uni pē moutolu ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke u hoko atu mu'a Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, tali mai e fehu'i 'a e Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Maumau e laó ho'omou ngāue.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kae mālō 'aupito Sea ka u ki'i hoko atu mu'a kātaki fakamolemole Sea.

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki'i fehu'i mu'a ki he 'Eiki Minisitā kae fakama'ala'ala fakataha mai ai pē.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā to e kātaki 'e to e 'oatu mo e fehu'i 'a 11 ke ke toki me'a fakataha mai ai.

Fehu'ia 'uhinga kamata ngāue & totongi Pīveni 'i Fepueli 2015 kae toki fakakakato ngāue 'i Nōvema

Tevita Lavemaau: Mālō 'aupito. Kole ke u ki'i 'eke ange mu'a ki he Tokoni Minisitā Akó, ke tokoni mai angé. Ko e, mahu'inga 'aupito e fo'i ngāue ko ení. Ko e fehu'í, ko e hā e me'a na'e kamata ai e ngāue ia 'i Fepueli e 2015 kae toki fai e aleapau ngāue ia ko ení 'i Nōvema. Kapau na'e mahu'inga, ko e hā e me'a, mai angé tali 'oku fakafiemālie mo totongi kae toki fakakakato e ngāue ko ení 'i Nōvema 15. Kamata e ngāue 'i Fepueli. Mai angé ha ki'i tali 'oku fakafiemālie.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito 'a e fehu'i pea ma'u koloa. 'E Sea ka u ki'i 'oatu mu'a e ki'i tali ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku mahu'inga ha me'a ia koe'uhí ko e tuhu'i mai 'e he laó. 'E 'i ai pē fakakaukau ia 'a e motu'a ni 'oku totonu ke tau 'ai ha me'a pehē pea 'ai ha me'a pehē. Ko e me'a ia ko ení ko e lao. 'Oku tu'utu'uni 'e he Lao 'o e Potungāue Akó Kupu 57, kuo pau ke 'i ai

‘a e fo’i sisitemi pehē ni, fo’i tu’utu’uni fakalao ia. Pē ‘oku ou sa’ia ai pē ‘oku ou ta’esa’ia ai ka ko e....

Tevita Lavemaau: Tali mai mu’a e fehu’i ‘Eiki Sea fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko e lao. Ka u tali atu mu’a ke ‘osi e talí kātaki ‘e Sea kae,

Sea Kōmiti Kakato: ‘E, ko e feinga eni e Minisitā ke tali mai he ‘oku tatau pē mo e Feitu'u na pea mo e motu’a ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: He ‘oku ke fehu’i mai ka u si’i feinga atu. Ko hoku ngata’angá pē ka te u feifeinga pē.

Tevita Lavemaau: Pe’i ‘ofa ‘o ki’i, kae ‘oange ki he Palēmia he ko ia na’e Minisitā Akó na’e te’eki ke ke Minisitā he taimi ko iá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, ‘io kātaki. Kātaki Sea ‘o si’i me’a atu ki hená ka u me’a mai aú.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Ikai ke u kau he me’a ko iá. Kaekehe, ko e me’a ko ení ‘e Sea ‘oku ou tokangá, he ‘ikai ke tau talanoa’i e sino ‘o ha tokotaha mataotao ko Piveni. Na’e ‘i ai e makatu’unga na’e haea mai e tokotaha ko ení he na’e ‘i ai hono patiseti. He ‘ikai ke lava ‘i ai hano patiseti kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano palani fakata’u. He ‘ikai ke ‘i ai hano palani fakata’u ‘o kapau ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano palani fakata’u 3. Pea he ‘ikai ke lava e me’a ko iá,

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: .. ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao te ne tu’utu’uni ki he me’a ko iá.

Lord Tu'ilakepa: ‘E Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki’i tatali mu’a ka u ‘osi ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku ki’i talí Sea kātaki.

Lord Tu'ilakepa: ‘Ai pē koe’uhí ke mau tokoni atu, ke mau tokoni atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘E ‘ikai ke lava ke kakato atu ‘eku talí.

Lord Tu'ilakepa: Tuku ki he Sea ke ne fai mai mu’a ‘etau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele. Ko e kei feinga eni ke tali ho’o fehu’i mo e fehu’i ‘a 11 ka ke toki me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia, kātaki ko u kei feifeinga atu pē ke ...

Lord Tu'ilakepa: Te ke tali pē ke u to e ‘oatu mo ha k’i fehu’i ‘e taha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io kapau, ko e ma'u koloa ia kae,

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku sai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fehu'i atu ki he Feitu'u na. Ki he 'ū fakamatala mo ke vikia e sino mataotao ko ení. Ka 'oku ke mea'i 'oku si'i faingata'a'ia e fānaú 'oku 'ikai ke tali ia he 'univēsítí 'e ni'ihi. Pea 'oku palopalema e Akó he taimi ní. A'u eni 'oku 'ave 'emau, ko 'emau fehu'i atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mai angé 'a e fehu'í 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'emau fehu'i atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia ko u 'osi ma'u e fehu'í Sea kātaki ka u 'oatu e, kae hoko atu mu'a 'eku talí.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ola kovi e akó pea 'oku faingata'a'ia e Potungāue Akó.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'i he palani ngāue 'a e Potungāue Akó makatu'unga 'i he tu'utu'uni 'a e laó kuo pau ke 'i ai ha sisitemi 'oku ui ko e *information system*. 'I ai leva 'a e potungāue 'oku 'i ai 'i he'enu *Corporate Plan* Fika 3 'i he *CSD* pē ko e *Corporate Services* 'a e akó. 'I he fo'i kulupu ko iá, pē ko e kupu ngāue ko ia 'oku 'i ai 'a e Kupu 3, 'a ia te u lau atu mei he *Corporate Plan* ko ia. *Number 3. To establish an effective monitoring evaluation system. With a support.*

Lord Nuku: Sea, ko e fakatonutonu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i me'a faka-Tonga mai pē.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú 'Eiki Sea 'oku mahino e me'a ko ia 'oku me'a mai'akí ko e *Education Act* ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē 'oku fai ai e 'atitá ko e lao pē 2, Ngāue fakapule'anga mo e Pule'i e Pa'anga 'a e Pule'angá. Ko e me'a ia na'e fai ai e 'atitá. Ko e me'a ko ē hono haea ko ē he *Education Act*. 'Oku 'i he Potungāue Akó ia. Ka ko e 'atita na'e fai 'i, ko 'eku fakatonutonu atú, me'a mai pē 'oku fakalao 'o kapau na'e fakalao hono haea 'i he *Act* ko ē 'a e akó.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea ko u

Taimi: 2255-2300

Lord Nuku: ... ka ko 'eku 'uhinga atu ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko u ma'u e fehu'i.

Lord Nuku: Foki mai ki he me'a ko eni ko ē na'e fai ai e 'atita makehe.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Lord Nuku: He fo'i lao pē ko iá 'e ua.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō. 'Io mālō Sea.

Lord Nuku: Ko e me'a 'e taha Sea ke u fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ka u feinga atu pē mu'a he 'oku fu'u lahi e fehu'i ka 'oku sai pē 'oku 'ikai ke ...

Lord Nuku: 'Ikai 'oku 'ikai, 'oku 'ikai ko e, fo'i fehu'i 'oku ua pē.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io.

Lord Nuku: Ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā ko e fehu'i eni 'oku ou 'oatu pea ko e me'a pē ia na'a ke kamata tali mai heni pē 'oku fakalao.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku fiema'u ia he 'e fehu'i.

Lord Nuku: 'Oku lele ia 'i he fakalao 'i he Lao 'o e Ako.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e fehu'i ia ka u 'alu atu. Ko ia, sai. 'E Sea ka u ...

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai 'eku tokanga 'a'aku 'Eiki Sea he 'ikai ke tau to e fētautolu kitautolu 'i he fo'i halanga ko eni 'e ua 'oku tau fou ai. Pea ko e me'a ko ē 'e taha 'Eiki Sea 'oku tau hanga 'o vēteki 'a e līpooti ko eni 'i he'etau ngaahi 'uhinga kehekehe. Ko e me'a ko ē ko u kole atu 'Eiki Sea fakafoki ki Fale Alea;. He 'ikai ke tau lava tautolu 'o faka'osi e me'a ko eni he 'ikai ke lava 'o fētaulaki e ongo lao ko eni tukukehe kapau 'e 'omai ha fakamaau ke ne hanga 'o fakamaau'i e me'a ko eni ke ne hanga 'omai e 'uhinga totonu.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea tuku pē mu'a ke fai atu 'etau takitaha laku 'etau 'uhinga.

Lord Nuku: He ko ‘etau ngāue heni mo fa’u lao pau ke ‘i ai e tokotaha ke ne hanga ‘o faka’uhinga’i. He ‘ikai ke tau fa’u pē pea tau to e hanga ‘o faka’uhinga’i e lao Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki mu’a fakafoki mai hoku taimi he ‘oku, kae toki ‘ai ha’ane taimi ‘a’ana ki ha’ane ...

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku kole atu ‘Eiki Sea ke tuku e me’a ko eni he ‘oku mole taimi he ‘ikai ke tau fētaulaki tautolu ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kuo māhino e fehu’i kiate au. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tali mai e fehu’i.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e māhino kiate au ko e fehu’i pē ‘oku fakalao. Me’a ange ke tau pehē ko e *Corporate Plan* ‘a e Ako ‘i he kupu tolu ‘oku ‘asi mai ai ko e fo’i lea ko e *EMIS*. ‘A ia ko e fo’i polokalama ia na’e fa’ufa’u.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ‘eni te u ‘alu atu ki he tali.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke ne tali mai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu he ko e Lao Pa’anga mo e Ngāue Fakapule’anga ‘oku tau talanoa ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia Sea.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke tau talanoa hono, ‘i he Potungāue Ako.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko u lave’i pē ka u ‘alu mu’a ke u a’u ‘eku tali.

Lord Nuku: Ko e me’a ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Te’eki ke ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka tau talanoa pehē.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: *Sorry.*

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku lō tolu atu e fehu’i ‘oku te’eki ke māhino mai e fehu’i ko ē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku sai pē ‘e Sea ‘oku sai ‘aupito pē ka u ka tuku ke u ki’i tali.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sai ko e fehu’i ko ē ‘oku ‘omai ‘oua te ke lave mai ki he Lao ko eni ko ē ‘o e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘A e ako.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘O e tu’utu’uni ‘o e Ako ke ‘i ai ha *EMIS* ka ke lea mai fo’i lao ‘e ua. ‘Uluaki ko e *procurement* ua ko e *PSC* ko u ma’u lelei e fo’i, ‘a e fo’i me’a ka u ‘oatu mu’a ‘eku tali.

Sai koe’uhí ko e tu’utu’uni ‘a e lao pea fa’u ia he *corporate plan* pea ‘oku ‘i loto ia ‘i he Va’a Sēvesi ko eni ko ē ‘a e Potungāue Ako pea koe’uhí ko ‘enau fa’u ‘enau patiseti ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Te u a’u atu ki he fo’i lao. Ko eni te u a’u atu ki he lao ke tuku mai ha faingamālie.

Lord Nuku: Te u fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io. ‘Oku te’eki ... fakatonutonu te’eki ke ‘oatu e tali.

Lord Nuku: ‘Oku pau ke fou e fo’i me’a ko ē ki he ongo fo’i lao ko ē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ne hanga ‘o fakangofua ‘a e lao ko ē ke ngāue.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia. ‘A ia ‘oku ou ‘ai atu pē ke fakamāhino atu Sea ...

Lord Nuku: Kapau he ‘ikai tau fakangofua he lao he lao ko eni ‘a e *hire* ko ē ta’efakalao ia Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ai pē mu’a ka u fakalave atu pē ke māhino ‘oku ou a’usia pē ‘a e me’a ‘oku hoha’a mai ki ai. Māhino kiate au ‘oku ‘ikai ke ne ‘uhinga mai ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga atu ‘oku ne ta’ea’usia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u fakamatala atu pē ‘oku tonu pē pe ‘oku hala.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ‘o e lao mo ‘ene fēngāue’aki ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e tokanga ke tau fētaulaki ai Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā ki he fehu’i.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A ia ko e fo’i me’a ‘e ua ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua. Taha ko e *hire* ha taha ‘a ia ‘oku ‘i he *PSC* taha ko e *procurement* ‘a ia ko hono totongi ki tu’a pē ko ha *contract* fo’i laine ia ‘e ua ka ko u ‘oatu eni sai. Ko e taimi ko ē ‘oku tu’u ai ‘i he *corporate plan* ko ‘eni ‘a ia ‘oku nau ui ko e *EMIS* ko e fo’i sisitemi ke *hire* ha taha pea *procure* ha taha koe’uhí he ‘oku ‘i ai hono patiseti. Sai toki taimi ia ‘oku tau talanoa ai ki ha sino ‘o ha taha ‘o hangē ko Pīveni. Sai te u fehu’i leva e fehu’i ko eni Sea.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u fehu’i e fehu’i ko eni he ‘oku, ke tau ‘alu ke a’u.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu e Feitu’u na, ‘Eiki Minisitā ‘e ‘Eiki Palēmia. Na’e ‘ikai ‘i ai ha patiseti e me’a ko eni ‘oku ke ‘osi mea’i lelei pē he Feitu’u na. Ko e ‘ū fakataha ko ē na’ a mou fai ko ē mo e ‘Initia na’a folau mai na’e ‘i ai pē ‘a Pīveni na’e fakangalingali pē ‘ū fakataha ko ia ‘Eiki Sea he na’e ‘osi teuteu’i pē ia ke ma’u ‘e Pīveni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e me’a fē ia kuo to e, ‘a e ‘Atita ‘oku lolotonga lele ai e ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku ‘ai atu ‘Eiki Sea he ko u lave’i kotoa e halanga ‘o Pīveni ‘oku mea’i lelei he ‘e ‘Eiki Palēmia ko ena.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sio ki hē ‘oku to e poto ange ia he ‘Atita.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Lolotonga ko ia ‘oku ou tui au ko u ki’i poto ange au ai he ‘atita.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io ‘oku mo’oni e Feitu’u na ‘oku poto e Feitu’u na ka ‘oku ‘ikai tatau ho, ‘a e me’a ‘oku ke me’a mai ‘aki mo e me’a ko ē na’a ke ‘atita’i.

Siaosi Sovaleni: Talamai ‘oku hala e ‘atita.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Eiki Sea ka u hoko atu kātaki. Ko u ma’u au ‘ene poini fakamālō he fakatonutonu ‘oku ne fai ka u ki’i hoko atu mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pea ‘osi ko ia pea ne kole ‘e ia ha’ane ki’i ...

Lord Tu’ilakepa: Tā ko e me’a, ko e me’a ia ko u ‘ai atu ko e Feitu’u na ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau ki’i hihiki hake pē pea tau ki’i me’a hifo pē ki lalo.

Lord Tu’ilakepa: Tuku ho’o me’a ki he lao pehē na’e fakalao, ‘Eiki Palēmia ena ‘oku malimali ko ena ko ia pē na’a ne fai e fo’i me’a ko ena.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io, *ok* pē ‘i sai mu’a ka u hoko atu kātaki Sea ... ki’i, kātaki kae ‘oatu e ki’i tali kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele ki’i me’a hifo kae ‘omai e tali.

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘oua te tau ‘ai tali he ‘oku fu’u fakaoli ‘aupito ‘ene tali he ‘oku ‘ikai ke ne mea’i na’e toki fili pē he Palēmia ke me’a mai ki he Fale ni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sai ‘e ‘Eiki Sea, ‘e ‘Eiki Sea ...

<002>

Taimi: 2300-2305

Sea Kōmiti Kakato: ... Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki.

Lord Tu’ilakepa: Fuoloa ‘emau lave’i he motu’a ni mo e Hou’eiki ‘a e ‘ū fakataha mo e ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki mu’a ka u fai atu mu’a ‘eku ki’i tali kuo lava ‘ene fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele kuo ‘osi ho’o fakatonutonu kae me’a mai e ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea ka u hoko atu mu’a. Ko e fo’i polokalama

ko eni ko e *EMIS* ‘oku mahu’inga ko e hā hono ‘uhinga he kuo pau ke *hire* ha taha ke ne fakahoko ka ko u foki ki he poini ko eni.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Tau tuku ange ‘a Pīveni ki he tafa’aki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu atu e Feitu’u na Minisitā. Fakamolemole ki he Feitu’u na na’e ‘ikai loto ‘a e ni’ihi he ‘ofisi ako ke *hire* e tokotaha ko eni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai ko e poini ia.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu ia.

‘Eiki Palēmia: Tuku mu’a ke u hanga ‘o ‘oatu ha tali he ko mautolu ‘oku tukuaki’i.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Pē ‘i tali mai kae ‘oua te ke fa’a katakata tapu ange mo e Feitu’u na.

‘Eiki Palēmia: Na’a faifai pea māhino.

Lord Tu’ilakepa: Hangē ko ē ha’o faka’ai’ai e Minisitā Leipa ke toki va’iva’inga holo heni.

‘Eiki Palēmia: Tatali he ko mautolu ‘oku fai ki ai e tukuaki’i.

Lord Tu’ilakepa: Ko tautolu na’a tau ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele kātaki fakamolemole me’a ki lalo.

‘Eiki Palēmia: Kātaki ‘oku ‘ikai te ke Pule’anga ko mautolu toko fitu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Sea te u ‘oatu e ki’i fakamatala ko ē na’a faifai ‘oku tokoni. Ko e *SPBEA* ko e Va’a ia ‘o e Pasifiki ‘oku ne Tokanga’i e Ako kātoa ‘a e ngaahi fonua ‘e 11. Na’a nau *hire* e tokotaha ko eni tokotaha ko eni ko Pīveni Piukala ke ‘alu ange ‘o fai e fo’i ngāue ‘i he loto kautaha ko ē ‘oku ne tokanga’i e ako fakalukufua. Mou vakai ange ki he mahu’inga e tokotaha ko eni. Lahi pē kakai he Pasifiki ka ko e hā na’e hanga ai he fo’i va’a ko eni ‘o tuhu’i ‘o ‘oatu e tokotaha ko ē ke ne fai. Ko e me’a ia ‘oku ou talaatu tau faka’apa’apa ki he tokotaha ko eni ‘oua te tau ‘ai noa’ia.

Lord Tu’ivakanō: Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke ‘osi ‘eku fakamatala.

Lord Tu’ivakanō: Ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, ke fiema’u e, fakatonutonu eni Palēmia.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Palēmia. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e fēme’a’aki hono ‘uhinga na’a ke fakangāue’i ai e tokotaha ko ena pea ke to e fakamatala mai ‘a e mahu’inga ... na’e *hire*.

‘Eiki Palēmia: Ko eni ‘oku ou ‘ai ke u ...

Lord Tu’ivakanō: Me’a hifo ki lalo te’eki ke u ‘osi.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a hifo Palēmia ki lalo kae ‘oatu e fakatonutonu.

Lord Tu’ivakanō: Ka ko u fokotu’u atu Sea he fēme’a’aki ko eni. Ko u kole atu ke fokotu’u pea ‘ave ki he Fakamaau’anga e me’a ko eni pea fakahoko ki he kau tangi ko ena he ‘oku nau lava pē ke fakahoko e me’a ko eni ki he Fakamaau’anga. He ‘ikai, ‘e ‘osi pē pōoni ia ‘oku tau fiemohea kitautolu pea he ‘ikai ke lava ke fai ha fēmāhino’aki he ‘oku fai pē ‘a e fakafēkihi. He ko e me’a ko eni na’e tonu ke fakatonutonu he ‘Eiki Palēmia he ko ia na’a ne *hire* e tokotaha ko eni.

‘Eiki Palēmia: Sea ko eni kuo ‘osi ‘omai e ...

Lord Tu’ivakanō: ‘Oku ‘ikai ke kau ai ‘a e *PSC* ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele. Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko u kole atu ‘Eiki Nōpele ke tuku mai hamau faingamālie he ko mautolu ‘oku tukuaki’i. Tuku mai hamau faingamālie ke ‘oatu ha’amau tali. Kapau ko homou loto ia pea tau tuku ā ai. Tuku ā na’e ‘osi lau ‘a e Līpooti e ‘Atita pea lau ‘emau tangi, fe’unga. Tuku ki he kakai ke nau fakamaau’i e me’a ko eni. Kapau ko e me’a ia ‘oku mou holi ki ai.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole atu ki he ‘Eiki Palēmia. ‘Oua te ke fai e founa ko ia pē ke tau fēme’a’aki. Ka ‘oku ‘i ai pē ha ni’ihi ia ‘oku hoha’a heni. ‘Ai ke hoha’a ke fai mo pākalava pea pekia he Fale ni kae hoko atu pē ho faitu’utu’uni ‘a’au he Fale ni. ‘Oua te ke fu’u tu’utu’uni pēhē ki he Fale ke tau, pea ko ena ‘oku ke me’a pea ka ‘oku ‘ikai pea tau tuku pea ‘e fēfē ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ‘e lava ke hoko atu ‘eku ki’i malanga kātaki. Kātaki mu’a Sea ke ki’i ‘omai ha’aku faingamālie.

Lord Tu'ilakepa: Pea mo e taha Minisitā ko u kole atu ki he Feitu'u na ki'i māmālie hifo he 'oku 'osi ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'E Sea kātaki mu'a ko u kole atu ke 'omai mu'a ke fai 'eku fakamatala.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i māmālie hifo.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Oku takitaha mo'ona pē hono faingamālie.

Lord Tu'ilakepa: *Conflict* e me'a ni he 'oku mo fu'u vāofi 'aupito 'aupito mo e tokotaha ko eni.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ke ke hanga 'o fakamatala.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele 'oua mu'a te ke to e fakakau atu e motu'a ni he ko u fokoutua atu he, ka mou fēme'a'aki pē fakamokomoko pē.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kole atu mu'a ke u hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: Ko e hā 'Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea 'oku ou talaatu pē 'eku sio 'a'aku Sea .

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole pē Sea 'eku fa'a fakahoha'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā.

Lord Tu'i'āfitu: Ka u ki'i, ka u fehu'i mu'a ki he Minisitā Ako Mālōlō ko e 'uhinga ia e ki'i faingamālie na'e me'a ai 'anenai. Pē na'e 'i ai ha'ane patiseti ki ha lakanga tau'atāina pē 'i hono mafai ke ne fili 'a e tokotaha ko eni ke ngāue 'o makatu'unga he Tu'utu'uni 16 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ke Fakatau Fakapule'anga 2015. Kapau ko ia ko e hā leva e tu'utu'uni aleapau fekau'aki mo e fakakakato e ngāue ni fekau'aki pea mo e Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga 'o e 2002.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ko e fehu'i ē ia 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ia Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai ko e ki'i fehu'i.

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku fehu'i 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā Ako Mālōlō 'uhinga ko e tohi tangi mai eni ki ai fekau'aki mo e tokotaha ko eni 'a x...

<002>

Taimi: 2305-2310

Lord Tu’i’āfitu: ... mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ia ko u ‘uhinga atu ko ē ke tuku mai ha faingamālie ke u fakamatala atu. Na’e pau ke muimui ‘a Tonga ni ki he me’a na’e tu’utu’uni mei Fisi. Ko Tonga ni pē ‘e taha na’e ‘ikai ke tau kau ai. Ko ia na’a nau tu’utu’uni mai.

Lord Tu’i’āfitu: Ka ko e fehu’i Sea ki he ‘Eiki Minisitā Ako Mālōlō ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke ‘oatu ‘eku tali.

Lord Tu’i’āfitu: Pē na’e ‘i ai ha’ane patiseti fakatatau ki he Tu’utu’uni 16 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ke Fakatau Fakapule’anga 2015.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oleva.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e fehu’i ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia. Ko e fehu’i eni ‘a e Nōpele fika ua.

‘Eiki Palēmia: Ko u kole atu mu’a ke tukuange ke u fakamatala atu ke ‘osi.

Sea Kōmiti Kakato: Pē na’e ‘i ai ha patiseti ki he fo’i *project* ko eni.

‘Eiki Palēmia: Na’e ‘i ai e patiseti.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e hā ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke u fakamatala na’e ‘i ai e patiseti.

Lord Tu’i’āfitu: Sea.

‘Eiki Palēmia: Ka ko e pehē na’e vahe masi’i mei fē ?

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele kātaki ke ...

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku fehu’i eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘Eiki Nōpele ...

Lord Tu’i’āfitu: He ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e ngāue ta’etotongi fakatatau ki he Konisitūtone ‘oku ‘ikai ke ngāue fakatamaio’eiki ha taha ki ha taha.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele mou ...

‘Eiki Palēmia: Ko u talaatu hangē ko e lau ...

Lord Tu’i’āfitu: Pea kapau ko ia na’e ‘i ai ha’o patiseti fakatatau ki he Tu’utu’uni 16 ?

‘Eiki Palēmia: Kuo laka ange ke te ... ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me’a hifo ki lalo Hou’eiki.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e fakatau pule’anga.

‘Eiki Palēmia: ‘Ofa me’a hifo ki lalo ka u ‘oatu ha tali.

Sea Kōmiti Kakato: Palēmia.

Siaosi Sovaleni: Kole atu Sea ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo ki’i me’a fakalōua hifo ki lalo Palēmia kātaki ka tau ki’i mānava.

Siaosi Sovaleni: Kole atu pē Sea ke, na’a ku fakakaukau lelei pē na’a ‘oku taimi ke tau ki’i mālōlō Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu tolu.

Siaosi Sovaleni: Ke tau ma’u ha *weekend* lelei pea tau toki pōtalanoa. Kole pē ke toki fakahoko atu ki he ‘Eiki Sea e Fale Alea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: To e ki’i me’a mai ange Tongatapu tolu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u faka’osi atu mu’a au pea u, ka u ...

Siaosi Sovaleni: Sea ko u tui au mahalo ko e miniti eni ‘e 50 eni ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i ai pē ‘etau *time limit* ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo au pē ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘osi ai ‘ene taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe kia au.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io ko e mahalo ko au ia ko e toutou lahi e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kātaki ‘o me’a hifo ki lalo kae fakahoko mai e fiema’u ‘a 3.

Siaosi Sovaleni: Ko ‘eku kole atu ‘a’aku ia ‘e Sea, ko u kole atu ‘a’aku ia Sea na’a kuo taimi pē ke vakai’i na’a ‘oku taimi ke tau ki’i mālōlō teuteu atu e *weekend* eni na’a toki ‘i ai ha taimi lelei ki he kaha’u.

Lord Tu’i’āfitu: Sea kole mu’a ki he Fakafofonga faka, kae tali mai ‘eku fehu’i mei he Minisitā Ako Mālōlō.

Siaosi Sovaleni: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘E Sea kātaki mu’a ka u tali atu he ko e patiseti kuo ‘i ai, pau ke ‘i ai hano patiseti.

Lord Tu’i’āfitu: ‘E, ‘oku ‘ikai ke u fehu’i au ki ai Sea ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u tali atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mou kātaki mu’a ‘o, ko e me’a ‘oku fie ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ‘eku lau atu eni mei he *corporate plan* ‘a e Potungāue Ako.

Tēvita Lavemaau: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *corporate plan* ‘e ta’e’iai hano patiseti.

Tēvita Lavemaau: Sea tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e *corporate plan* eni ‘oku ou lau atu.

Tēvita Lavemaau: Me’a fa’iteliha pē ‘Eiki Minisitā ia ?

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe, kātaki Minisitā kae me’a mai ...

Tēvita Lavemaau: Fai ha’o tu’utu’uni ‘a’au ‘Eiki Sea he ‘oku mau fakaongoongo atu. Ko e ‘Eiki Nōpele ē na’e tuku ‘ene fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Mālōlō ‘oku me’a hake ia ‘o kaaimumu’a mai.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘Eua fakamolemole ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Tēvita Lavemaau: Fakamolemole atu ‘Eiki Sea māfana pē kuo fuoloa e po’uli ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oua ‘e kokono ha’u pē he laini he ‘oku ifo ‘etau ki’i ‘ai ko eni.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i Sea ki he Minisitā Ako Mālōlō kae maama mai ‘a e ‘uhinga ‘o e founa ‘o e fili ‘o ha ma’u’anga ‘e taha pē ko e *single source selection*.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ena ‘e Nōpele ?

Lord Tu’i’āfitu: ‘Ofa mai mu’a Fakafofonga ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fā ?

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e Sea. Mou ‘ofa mai ‘o me’a hifo kau Fakafofonga ki homou pepa e ‘Atita. Peesi fā Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fā.

Lord Tu’i’āfitu: Peesi fā Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 4 12.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i e tu’utu’uni ko eni Sea ‘e ‘i ai ai patiseti ai ‘e lava ai ki ha tu’utu’uni ha ‘a Minisitā pē ko ha Palēmia ki ha taha pē ‘oku ne pehē ‘e tokoni ki ha’ane ngāue kae *direction* ‘a e polisī. Pea kapau ko ia ko e fehu’i hoko ki he ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ‘ai pē mu’a ha ki’i fo’i fehu’i ‘e taha kae ...

Lord Tu’i’āfitu: Ko e ‘uhinga kae tonu ‘a e ngāue fakapule’anga ‘o e pa’anga mo e pule’i ‘o e kau ngāue ‘i he Lao hono Pule’i ‘o e Pa’anga e Pule’anga 2002 ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele.

Lord Tu’i’āfitu: Ka u toki hoko atu Sea kae tali e fehu’i.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ‘oatu mu’a ‘a e tali mei he *document* ‘a e *corporate plan* ‘a e Ako.

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu. Na’a ke toki me’a mai pē eni ke me’a mai mu’a ‘a e tali e fehu’i ko ē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ko ‘etau faka’amu ke tau tali e fehu’i.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku Minisitā Ako e ‘Eiki Minisitā ko eni ? Ko e ‘eke pē ia. ‘Oku ke Minisitā Ako Le’ole’o ‘Eiki Minisitā?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘E Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ka mou fehu’i pea tali mai e Hou’eiki Pule’anga.

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai. Mo’oni pē Sea kapau te u ‘eke atu ki he Fakafofonga Nōpele fika 1 pea tali mai he 2 ‘e tali pē ?

Lord Tu’i’āfitu: ‘Eiki Sea ko u kole ki he Minisitā ke fakamokomoko ka u fehu’i ki ai ka ma ki’i talanoa ‘i he *public policy*. Sio ‘oku ‘ikai ke ne tali ‘e ia ha me’a ‘e taha ai ‘uhinga ko u fehu’i ai ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai.

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva.

Sea Kōmiti Kakato: Pea tau toki ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke tali ai leva.

(Na’e mālōlō ‘a e Fale.)

<002>

Taimi: 2330-2335

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato. (Veivosa Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, fakatapu ki he Ta’ahine Kuiní kae’uma’āā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele, kae ‘uma’āā ‘a e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minsitā ‘o e Kāpineti. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki mālō mo’oni mou kei fakalaumālie pea ‘oku fiema’u pē ke tau fiefia ‘i he taimi ‘oku mou feme’a’aki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e fetu’utaki mai ki he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke lava ‘o pule’i lelei hotau Fale. Kā ‘oku ou fakahoko ange pē ki ai ‘e pule pē lao ‘o e Fale Alea he ‘ikai ke pule hake ha taha ‘i he fakatonutonu. Ko ‘ene fakatonutonu kuo pau ke me’a ki lalo kae fakahoko ‘a e fakatonutonu, pea ‘oku ou tui mou me’a mai Hou’eiki.

Ko ‘etau ‘āsenita ko ‘etau feme’a’aki pē eni ki he ma’a ‘a e ‘aho, he ‘ikai ke to e tuku ha ivi ke tau pea ‘oku ou tui mou me’a mai pea tuku ke mou fiefia ‘e lava ke fakahoko lelei hotau fatongia. 5.1 me’a mai. Me’a mai Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu mo e ‘Eiki Palēmia pea tapu mo e Hou’eiki. Mālō mu’a ho’omou kei laumālie lelei ke hoko atu ‘etau ngāue he pōó ni. Pea ko ena ‘oku ke me’a mai ke tau lele pē ki he ‘aho. Fiefia ‘aupito ko e taha eni ‘i he kaveinga mamafa ‘aupito ‘etau talanoa ki he ‘atita ‘i he pōó ni pea ‘oku ou tui ‘api’api ‘a e taimi pea tau lele ke mahino ha me’a kia kitautolu.

Tui ne faingata'a'ia 'atita he na'e fekau'i ia ke fai e 'atita

Sea, 'i ai foki 'a e ngaahi femalanga'aki hangē ko ia ko e aofangatukú, pea mo e tali ko ia 'a e 'atita 'oku pehē na'e 'ikai na'e fakafiēmālie pē fai pau ki he lao, pea 'i ai 'ene lave 'i mui 'oku 'ikai ke ne ma'u ha lēkooti fe'unga mo taau 'o e ola. Te u ki'i kamata pē 'i he, na'a ku fakahoko atu foki 'i he taimi na'a tau tipeiti ai 'i he tau'atāina 'a e 'atita ko e anga 'eku fakafuofua e sio ki he Līpooti ko eni 'a e 'atita peesi 12, 'oku faingata'a'ia, koe'uhí ko hono fekau'i atu, pea 'oku 'alu pē 'etau tipeiti mo 'eku ongo'i 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku ou ...

Fakatonutonu na'a 'oku loi 'a e tohi tali 'atita 'oku tau'atāina

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'i he 'eku tui 'e he motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā kātaki ko e fakatonutonu eni.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e hā 'a e me'a 'oku fakatonutonu?

Siaosi Sovaleni: Ko e me'a ko ena na'a ke toki me'a mai ki ai 'Eiki Minisitā, tuku pē ke 'oatu 'a e fakatonutonu pē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ou kei fakamatala atu pē me'a na'a ku lea 'aki.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā fakamolemole ... ko e fakatonutonu ko ho'o me'a mai fekau'aki pea na'e fekau'i 'a e 'atita.

Siaosi Sovaleni: Ko ia, ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Palakalafi ua 'i he tali 'i he tohi mai 'a e 'Atita Seniale, 'oku pehē, "kae kimui ia 'oku ou to e fakamālō lahi atu ki he Feitu'u na, ko e 'uhinga eni ki he Sea, mo e Fale Alea 'i hono fakatokanga'i 'a e tau'atāina kakato 'a e motu'a 'Atita ...

<005>

Taimi: 2335-2340

Siaosi Sovaleni : ... Seniale, ki hono fakahoko 'o e fatongia mafatukituki, mo matu'aki mahu'inga ni." Ko e me'a tohi mai eni 'a e 'Atita Seniale.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ko 'eku fehu'i ki ai pē na'e faka-tokanga'i fēfee'i 'a e tau'atāina ko iá ? Ko hai na'a ne fakatokanga'i?

Siaosi Sovaleni : Te ke hanga ‘e koe ‘o liliu ‘a e lea ‘a e 'Atita Seniale ?

'Eiki Minisitā Pa'anga : ‘Oku ke talamai, ‘oku ou toe fehui’i atu kia koe. Ko hai na’a ne fakatokanga’i?

Siaosi Sovaleni : Pea te ke ‘ilo fēfē koe ‘a e ‘uhinga ‘a e 'Atita Seniale? Ko ‘ene tohi pē eni na’e ‘omai.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Minisitā pea mo e Fakafofonga, mo kātaki ‘oua ‘e ai ke tau ki’i tō atu ki he moana pea tau toki.. Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea. Te u hoko atu pē he me’a ‘oku ne fakatonutonu. Ko ‘ene tohi mai foki ki he Sea. Pea ko ‘eku fehu’i, te ne fakamaau’i fefee’i ‘a e tau'atāina? Ko e tau'atāina ‘oku fili’aki ia ‘a e fo’i me’a ‘e 8. Pea na’a ku kamata ke u talaatu, kapau ‘e kau mai ha taha ki he *topic* ko ia te te ‘atita’i, ‘oku ta’emahino leva ‘a e me’á.

Tēvita Lavemaau : Fakatonutonu eni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hā ‘a e fakatonutonu ?

Tēvita Lavemaau : Ki he tau'atāina.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Tēvita Lavemaau : Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea, takitaha fai pē ‘ene faka’uhinga ‘a’ana ki he tau'atāina, ka ko e 'Atitá eni kuo me’a mai. ‘Oku me’a mai ‘a e 'Atitá ‘oku tau'atāina. Kapau ‘oku to e fie fehu’i ia ...

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, ko e ‘uhinga pē ia ‘a ‘au, ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu ia.

Siaosi Sovaleni : Ko e fakatonutonu ia Sea, ‘oku me’a mai ‘a e 'Atita ‘oku tau'atāina. Te ke talamai ‘e koe ‘oku loi ‘a e 'Atita ia 'Eiki Minisitā ?

'Eiki Minisitā Pa'anga : ‘Io me’a pē koe ho’o me’á ka u tali atu ‘e au.

Siaosi Sovaleni : Ko ‘eku fakatonutonu pē ‘e au ho’o me’a.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e me’a ia ‘oku ui ko ē ‘oku te pehē pē ‘e kita ‘oku te tau'atāina. Ko e me’a ia ‘oku ui ‘i he lea faka-Pilitāniá ko e *independence in fact*. Ko e anga pē ia ‘eku fakakaukau. Ka ko e *independence in appearance* ko e *perception* ia ‘a e kakaí. He koe’uhí na’e tohi mai ‘a e Seá ia, ki he 'Atita, ko e me’a ‘i he Tohi Tangi, kamata ke uesia leva. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku fai’aki ‘a e fakakaukau’i. Na’e ‘ikai ke mei kau ‘a e 'Atitá ia 'atita’i ‘e he 'Atitá ia ha me’a pehē ni, ka ko hono fekau’i atu.

Siaosi Sovaleni : Ko ‘eku fehu’i Sea kātaki. ‘A ia ko ho’o ‘uhingá ‘oku ke tukuaki’i ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea na’e hala ‘ene faifatongia ? Ho’o me’a ko ena na’a ke toki ‘osi me’a mai ‘aki ?

Tui Pule’anga hala tu’utu’uni Sea ke fekau’i ‘atita ke fakahoko ‘atita’i kole mei he tohi tangi

'Eiki Minisitā Pa'anga : Me’a hifo ki lalo kau tali.

Siaosi Sovaleni : Ko eni te u me’a ki lalo ka ke me’a.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Te u lava pē ‘e au ‘o pehē ‘oku hala, he ko ‘eku tui ia ‘a’akú. ‘Oku tau’atāina pē ‘a e Seá ia, kae tukumu’a ke u hoko atu au ‘eku...

Tēvita Lavemaau : Ke u ki’i tokoni atu Sea ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato : Ke tali ‘a e tokoni Minisitā ?

'Eiki Minisitā Pa'anga : ‘Ikai.

Ta’efaka’apa’apa lahi tala mahalo hala faitu’utu’uni Sea Fale Alea ke fai ‘atita

Tēvita Lavemaau : Ta’efaka’apa’apa lahi ‘aupito eni 'Eiki Sea ki he 'Eiki Sea ‘o e Fale.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e me’a kehe ‘a e faka’apa’apa ia mo e tau tipeiti. He na’e fehu’i mai kiate au.

Taukave Pule’anga ta’ekakato ‘elia na’e fai ki ai ‘atita

Sai, ka u to e hoko atu heni. Talamai ‘e he 'Atita ko e founga ko ena ‘oku fai’aki ‘a e ngāue ko e *Compliance*. Sai, talamai pē ‘e ia ‘a e fo’i Lao ‘e 2 ko e *Procurement* mo e *Public Service*. Ka kuo hā ‘a e *Education Act* ? Ko e me’a ia ko ē te u fehu’i, hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke ke *cover* kotoa ai ‘a e ngaahi Laó ? Koe’uhi ko e Tohi Tangi, na’e ngata pē ia ‘i he fo’i me’a ko ia. Ko e poini ia.

Tēvita Lavemaau : Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni. Minisitā kātaki, me’a mai ‘Eua 11.

Kole ke faka’apa’apa’i ngāue na’e fakahoko ‘Atita Seniale

Tēvita Lavemaau : Sea, tapu pea mo e Feitu'u na mo e Fale ‘eiki ni Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa lahi ki he 'Atita Seniale Mālōlō ka ko e Minisitā Pa'anga. ‘Oku ou kole atu, tau faka’apa’apa’i mu’a ‘a e ngāue kuo fai ‘e he 'Atita Senialé, pea ‘oku ne ‘osi fakahā mai pē ‘ene ngāue mo e ‘elia na’a ne fai, ‘osi.

Taukave Pule'anga faka'apa'apa'i lahi Lipooti 'Atita Seniale

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko u faka'apa'apa'i lahi 'aupito 'a e 'Atita Seniale lolotonga. Ko e me'a ia na'a ku 'uluaki kole ai pē ke 'oua 'e folahi 'a e me'á ke tau tipeiti aí. He ko e me'a eni ia te tau hoko atu ki ai. Te tau hanga 'o 'analaiso pē na'e fēfē. Ka kapau foki na'e 'ikai ke kamata ke tau hanga 'e tautolu ia 'o 'oange ki ai, ke ne fai 'a e fo'i ngāue, kae tuku pē ia ke fai pē 'ene ngāue. He 'ikai ke ma'u ha faingamālie ke tau tipeiti peheni.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, 'ai mu'a mo 'ai mu'a ha fakatonutonu, ke 'i ai ha fakatonutonu...

<008>

Taimi: 2340-2345

'Eiki Minisitā Pa'anga: Noa'ia.

Tēvita Lavemaau: Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea me'a ki lalo 'Eiki Ministā he ko e Sea 'oku pule.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai, me'a mai koe ka au.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonu atu 'Eiki Sea ko e *issue* ko eni na'e 'osi fakama'ala'ala 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea he ngaahi 'aho kimui ni. Pea ko u pehē kuo tau hiki, tau hiki mei ai. Ko eni te tau to e takai tu'o ua atu pē tu'o tolu he me'a tatai ai pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'UHINGA Pule'anga ki he fakangāue'i Piveni ko e tu'utu'uni lao mo e palani ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ka te u fakamatala au e *compliance*. Ko 'eku poini, 'oku 'ikai ke kakato e *compliance* he 'oku 'ikai ke kamata ia mei he'ene kakato. Ko e hā hono 'uhinga ka nofo ai 'a e Potungāue pea nau fai ha 'ai ke haea? Koe'uhī talamai ia 'e he lao pea mo e *corporate plan* ke fokotu'u ha sisitemi he 'oku 'osi tali he Pasifiki 'oku toe pē 'a Tonga ni. Sai, pea talamai leva fo'i *KPI* 'oku tolu. 'Ai ha me'a 'oku pau ke ne tānaki e *information* pea vave pea *train* mo e kau ngāue, tolu pea mahino 'oku *functional* 'a e fo'i sisitemi ko ia p ea fai leva 'a e ngāue. Ko e me'a ia na'e totonu ke te 'alu 'o kamata mei ai kae 'oua te te ha'u 'o kamata 'i loto. He 'ikai te te ma'u e *perspective*. Pea 'ikai ke te ma'u e sio fakalukufua. Hā hono 'uhinga, ko e hā hono 'uhinga na'a mou nofonofō ai pea mou haea e tokotaha ko eni? Te te 'alu 'o kamata mei mu'a. Ka koe'uhī ko e ki'i me'a pē eni ia na'e tohi he me'a, he Tohi Tangi. Kuo kamata ke tau fehu'ia 'a e kakato. Pea 'oku to e 'i ai manatu'i 'oku 'i ai hoto fatongia ko e ola, ko e *performance* pē ko e *value for money audit* ia na'e lave ki ai 'a e Fika 11, kā talamai ia ke tuku.

Siaosi Sovaleni: Sea, ko e ki'i *point of order* pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Tokanga ki he tukuhifo ngeia ‘Atita Seniale

Siaosi Sovaleni: Ko u tui pē na’e ‘osi fai e feme’a’aki heni mo e ‘Eiki Minisitā pē, ‘Ateni Seniale Mālōlō ki he’etau nofo ko eni ‘o tukuaki’i mo lau’i ha taha ‘oku ‘ikai ke ‘i heni. Kuo ‘osi mea’i pē he ‘Eiki Minisitā. Na’a tau kole ke ‘omai e ‘Ateni Seniale ko e ‘uhinga he ko e me’a ‘oku ke lolotonga fai ‘e koe ko ho’o hanga ‘e koe ‘o lau’i ‘a e faifatongia ‘a e ‘Ateni Seniale, ‘a e ‘Atita Seniale. Ko e anga pē fakamanatu pē pea mo fakatonutonu atu ‘a e founga ngāue.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito ‘oku ou tali lelei pē au ia ‘a e fakatokanga. Kā ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘uhinga eni au ko ‘eku hanga ‘o lau’i ko e lau’i kovi. Ko ‘eku hanga pē ‘e au ia ‘o fakahoko atu na’e, ‘oku sio pē au ki hē ‘oku uēsia koe’uhī ko ‘etau kau. Ko e Tohi Tangi ko ‘etau ‘oatu ki ai. Pea ‘ikai ke, ko e me’a pē foki ia na’e tu’u atu ia ‘i he Tohi Tangi. ‘A eni. Pea tala atu mo e taimi ke ‘omai ai kae ki’i peesi pē ‘e 12, ‘ikai ke tuku ke fa’iteliha ke nofo ke pau ‘ene fakakaukau. Ko ‘ene a’u mai ko ē ki hē kuo tau sio tautolu ko e me’a ko ē kuo ‘i ai hono anga ‘o’ona he ‘oku nounou ‘ikai ke ‘ai mai e, ‘ikai ke ‘ai mai ‘a e *performance audit* kae mahalo pē na’e ki’i sio hifo pē ia ‘oku, pē na’a ne ‘eke lelei ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai e, mahalo foki ko e kau ngāue kehe na’e o ‘o fai. Ka ‘oku vavevave ngāue ...

Lord Nuku: Sea kātaki pē mu’a ‘Eiki ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ko ‘ene pehē mai pē ...

Lord Nuku: ‘Eiki Minisitā ‘a ia ko ‘eku, ‘ikai ko ‘eku ki’i fehu’i atu pē ‘a’aku ia ‘a ia ‘oku ke pehē ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele, ko ho’o fehu’i?

Lord Nuku: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ...

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i fehu’i atu pē ‘a’aku ‘a ia ko ho’o me’a ‘oku ‘ikai sai e ‘Atita ko eni ‘a e pepa, he anga hono founga hono ngāue’aki mo ‘ene, ko e ‘uhinga pē ‘a’aku ia kapau ‘oku pehē pea to e fai ā ha ngāue fo’ou Sea he ko e tu’u ko ē he taimi ni kuo tau hanga ‘o tukuaki’i ‘a e ‘Atita hangē ko e feme’a’aki ‘oku fai. Ka ko e anga pē ‘uhinga ki ai kapau leva ‘oku ke me’a koe ‘oku hala pea ‘oku ‘ikai ke kakato ko u tui au tā ‘oku ta’e’aonga, fakata’e’aonga’i ko eni Sea ko u tui au ‘oku tonu ke to e fai hano fakakaukau’i fakalelei. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito Sea pea ko u faka’apa’apa ‘aupito ki he me’a ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Nōpele Niua, ka ko e me’a foki ia ‘e hoko te tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ‘Eua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A e 'Eiki Nōpele 'Eua. Fakamolemole, ka kuo pau pē ke fai e fo'i fatongia ia ko eni he ko e tokotaha eni 'oku faka'ilo 'a eni 'oku lea atu. 'Oku tukuaki'i he Tohi Tangi.

Lord Nuku: Sea ko 'eku fakatonutonu atu 'oku te'eki ai ke fai ha faka'ilo.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ko e ...

<009>

Taimi: 2345 – 2350

Lord Nuku: Tali mai 'ana eni ia ke 'oua 'e faka'ilo, 'oku te'eki ke fai ha faka'ilo 'oku 'ikai ke fai ha hopo ia ko 'etau me'a pē 'atautolu 'oku faí ko 'etau ōmai 'o alea he fu'u me'a 'oku ne me'a mai'aki 'e ia 'oku hala.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tukuaki'i.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e tukuaki'i.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Me'a mai Minisitā.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia hono fakahoko atú Sea.

Fakamahino e me'afua kakato ke fakahoko'aki e ngāue 'atita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka na'e to e 'asi pē mo ia he faka'iló ke 'ave ki he me'á, ki fale Fakamaau'anga, 'i he anga 'o e tipeití. Tau tau'atāina pē. Ka ko 'eku tipeití, kuo pau ke hoko e me'a ko eni. Kuo pau ke tau hanga 'analaiso 'a e anga e lipootí pē 'oku kakato pē 'ikai. Ke tonu, ko e me'a ia, ko e me'afua kakato ia ke fua'aki 'a e ngāue na'e faí. Pea ko eni 'ikai ke 'i ai ha lave ia ke, ko e hā e makatu'ungá kamatá ki he Lao Akó, lave pē ia ki he Lao Pa'angá mo e Lao *PSC*. Lave pē ia ki ai. Pea a'u ko ē ki he olá.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea talamai leva.

Lord Tu'ilakepa: 'E sai pē ke u tokoni ange ki he.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e kole tokoni eni Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Faka'ofu'ofa 'aupito pē. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku kole atu pē ke ke me'a mai angé he Feitu'u na. Koe'uhí 'oku ke me'a mai, nofo pē 'a e 'atita ia he ongo fo'i lao 'e ua 'ikai ke a'u ki he Lao e Akó. 'Oku ke mea'i hono tukuaki'i 'a hai *Claude* Tupou, ha me'a na'e tuai ai ke fakamo'oni he *contract* ko ení. Ko e 'uhingá pē, 'ikai 'oku 'atu pē ko e 'uhingá ki he Feitu'u na. 'Ia au ko ē he'eku vakaí fakafo'ituituí, ko e ho'ata ia 'oku mea'i ange 'e *Claude* Tupou 'a e Lao 'i he Akó, 'i he me'a ko ena 'oku me'a mai'akí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Te u talitali atu pē ko e 'uhinga ke,

Lord Tu'ilakepa: Ko ia, ko e 'uhingá pē ka ke, ko e taha e fakatātā 'e taha. Ko au ko u hanga 'o 'ilo lelei he nau muimui'i e me'a ko ení. Pea ko u faka'amu ma'u pē 'Eiki Palēmia ke ke tokoni he vave tahá he koe'uhí, ki he'emau ma'ú 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē 'Eiki Minisitā Pa'anga ka ko e me'a na'e laumālie ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ní pea ko ia na'e Minisitā he Akó he 'aho ko iá. Sio ko hono fakamo'oní eni 'e taha ka u 'atu pē 'i he lipootí. Tokotaha ko ē ko Lopeti Senituli. Ngāue ta'evahe talu eni mei 'Epeleli. Na'e 'ikai ke 'i ai ha patiseti pehē ia.

'Eiki Palēmia: Sea, tau nofo mu'a 'ia Piveni ka ..

Lord Tu'ilakepa: Tatau tofu pē eni mo Piveni. Ko Pivení 'i fē, 'Epeleli koā pē ko Ma'asi.

Sea Kōmiti Kakato: 'E,

Lord Tu'ilakepa: 'Oleva Sea mu'a ka ke me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, 'e Palēmia, 'e Nōpele kātaki pē 'o me'a mai pē he ngaahi hingoa ko ia 'oku tau,

Lord Tu'ilakepa: Sea, tuku ange mu'a 'emau tipeití he ko e me'a ko ení 'oku 'osi 'ohake he Fale ní. Na'e toki tali e me'a 'a Pivení ki Nōvema.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke u ki'i fakatonutonu atu Sea kātaki. Ke u ki'i fakatonutonu atu Sea kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Me'a ko ena 'a Lōpetí.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Kātaki Sea ke ke Sea pē ā mu'a kae,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku kole atu pē he 'oku 'ikai ke 'asi 'a Lopeti ia 'i he'etau,

Lord Tu'ilakepa: Me'a hifo ki he peesi 10.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 10.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu kātaki. Sea ke u ki'i fakatonutonu atu.

Lord Tu'ilakepa: Me'a ki he peesi 10 'oku 'asi ai 'a Lopeti Senituli.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai, fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Nōpele 'o,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu ki he Feitu'u na pea tapu mo 'etau feme'a'akí mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko 'etau faka'amú foki ke tau felingiaki pē ke tau ma'u ha to e lelei ange. Ko e ki'i fakatonutonu atú. Ko e lau ko ē fekau'aki mo Lopeti pea 'ikai ke 'i ai ha'ane patisetí. Na'a mou hanga 'o 'ikai ke mou fehu'ia hono hanga 'e Feleti Sevele 'o haea ko e Palēmia, 'a Lopeti Senituli ko 'ene *adviser*. Ko e hā e 'uhinga 'oku tau fehu'ia ai e *issue* ko ia he 'aho ní.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ko hono fakatu'utāmaki ia ho ngutú 'Eiki Minisitā 'oku ke ngāue'akí. Ko 'ene 'omi pē ha me'a kuo ke afe koe.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko e mo'oní foki ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Eke ki he 'Eiki Palēmia ko e hā e me'a na'e 'ikai ke ne 'eke aí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā. Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku tonu pē me'a 'a e, me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā ko ení.

Lord Tu'ilakepa: Minisitā Pa'anga, 'oku 'ikai ke u fie fakafekiki au ki he Feitu'u na. 'Eke atu ki he 'Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Ha e me'a na'e 'ikai ke ne 'eke ai he 'aho ko íá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'io, ko u fakatonutonu pē ai, na'e haea 'e Feleti Sevele 'a Lopeti Senituli. Pea na'e totongi pea ne manatu'i ko e me'a eni na'e kau ko ē he'eku lipooti ko ē 'o e 'ikai ko ē ke maau e lēkootí, 'a ē ko ē 'oku kei hopo pē 'o a'u mai, 'ikai ke u to e hoko atu ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai koe Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e fakamolemole ki he Feitu'u na. Ke mea'i Minisitā Leipa he me'a 'oku ke me'a'akí. Ko e me'a ia ko ē na'a mau pehē atu ai ke ke ki'i māmālie he 'oku mea'i ange he 'e ni'ihī matu'otu'a he Fale ni e me'a ko eni na'e hokó, me'a ko ena 'oku ke me'a mai'akí. Ko Pila Afeaki pea mo Lopeti na'e 'osi 'i ai pē pa'anga 'Eiki Sea na'e 'osi teuteu ia. Pea ko e tokoni ko ia 'Eiki Sea, na'e ma'u monū'ia ai. Ko e me'a ko ē 'oku hoko he taimi ní, 'ikai ke to e 'i ai ha kehekehe fo'i founa

<001>

Taimi: 2350-2355

Lord Tu'ilakepa: ... fōtunga 'oku ngāue'aki kia Lōpeti mo e me'a na'e fai kia Pīveni. Si'i ngāue fakatamaio'eiki 'oku tapu he Konisitūtone pea 'oku 'i ai e fu'u vāhenga ko e 7 mano 3 afe te'eki ai ke totongi ka 'oku totonu ke 'oatu ki he tokotaha ko eni. Mahalo māhina eni 'e, talu mei 'Epeleli 'Eiki Sea. 'Epeleli, Mē, Sune, Siulai ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Aokosi, Sepitema, 'Okatopa, Nōvema.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Na'e 'osi 'i ai pē pa'anga ia 'i ai. 'I ai pē pa'anga ki ai ko e me'a kehe ia 'oku tupu ai 'ene tuai ka ko u fakatonutonu atu eni. Na'e fili 'e Fēleti ko 'ene *political advisor* ta'etu'uaki *level one*.

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te mou 'ai ke mou fakahoa 'aki e me'a ko e, hā e me'a na'e 'ikai ke ke 'eke he taimi na'a ke *opposition* ai he taimi ko ia ?

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia ko ē na'a ku 'ai ai e me'a ko eni ...

Lord Tu'ilakepa: Ka ke toki me'a Palēmia pea ke toki 'eke mai he taimi ni.

'Eiki Palēmia: Ei nofo hifo ki lalo ke 'ofa mai ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Eiki Sea ko u fakatonutonu atu kātaki 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Pea to e tahā 'Eiki Sea folau he pa'anga he taimi ni ko e pa'anga folau 'oku 'ikai ke tau 'ilo pē ko e pa'anga 'oku totongi mei fē.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele fe'unga ho'o fehu'i Nōpele kae hoko mai e, 'a e me'a 'a e ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea ko e 'ai fakalelei atu pē ki he Feitu'u na he 'oku 'ai atu pē 'oku nau fakatauhua nautolu ki he Pule'anga, ko 'Ikani ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā ko ‘eku fakatonutonu atu ki he ngaahi sino ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘oku tau hanga ‘o alea’i hangē ko e fehu’i ko eni. Ko e fehu’i ko eni ko fale hopo pē taha te ne lava ‘o ‘omai e sino ko ia ke ha’u ‘o fakamatala Sea. Ko e Fale ko eni ‘oku ‘ikai ke, ‘ikai ngofua. Pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke tau hanga ‘o faka’apa’apa’i e kakai ko ē ‘oku ‘ikai ke nau ‘i heni ‘i he fēme’a’aki. He ko e me’a ko ē ‘oku hoko ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke fai ha lave ia ki he sino ‘o Pīveni. Ko e founga ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e fēme’a’aki pea mo e lao. Ko eni ia kuo tau lele tautolu ‘o lele hingoa kuo ‘osi fakahoko mai he ‘Atita heni ko e tu’utu’uni Kapineti ngāue ‘oku ‘ikai, na’e ‘ikai a’u ki ai ‘ene ‘atita. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi sino na’e ‘ikai ‘atita’i koe’uhí ko e faka’apa’apa’i ‘o e ngaahi sino ko ia Sea. Ka ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai ki he fēme’a’aki tau nofo pē he lao mo e founga ngāue. Tukuange e ngaahi sino ko eni ia. Ko e kapau te tau ‘alu ‘o hopo pea toki ui leva fakalao kinautolu ke nau ōmai ‘o fakamo’oni. Ka ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau hanga ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi sino pehē na’a ‘ilo ange kuo lau mai e kakai mei tu’a kia tautolu. Ko ‘eku fakatonutonu atu pē ia mo e kole atu ki he Hou’eiki e Fale ni tau faka’apa’apa’i pē mu’a e kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki.

Lord Nuku: Kae hoko atu pē fēme’a’aki ia he, ‘i he lao mo e ‘ū me’a ko iá Sea. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo tali e fakatonutonu ‘a e Nōpele ‘Eua. Mou ki’i faka’ehi’ehi mei he ngaahi me’a ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Sea tapu mo e Feitu’u na ko u fie talanoa pē ki he, ‘o hangē ko e, ‘oku tonu ia kātaki fakamolemole. ‘O tau pehē pē ko e tokotaha mataotao ko e hā ‘ene fo’i ngāue na’e kole ke ne hanga ‘o fakahoko ko e fo’i sisitemi ‘oku ui ko e *EMIS*. Ko e fehu’i leva ke tau foki holomui ange ke tau a’u ki he lao. Ko hai na’a ne hanga ‘oua te tau talanoa ki he mataotao na’e ‘omai ko hai na’a ne hanga ‘o fokotu’u ‘a e me’a ko eni ‘i he Palani Ngāue ‘a e Ako ‘oku ui ko e *EMIS*. Ko e fo’i tu’utu’uni ia ‘a e lao na’a ku ‘oatu ko ē he kupu 57. ‘Oku tu’utu’uni ia ai ...

Sāmiu Vaipulu: Sea fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kuo pau ke ‘i ai ‘a e fo’i polokalama ko e *EMIS*.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā. Me'a mai koe Vava'u 15.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō Sea.

Ke fai tipeiti pē na'e fai e founa ngāue fakatatau ki he Lao

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. 'Oku 'ikai ke tau talanoa tautolu ia ko hai na'a ne fokotu'u 'a hai. Ko e hā e founa na'e fai'aki 'a e ngāue? Pē na'e fakatatau ki he lao pē 'ikai. Me'a ia ke fai ki ai e fēme'a'aki 'a e Fale ni Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. 'A ia ko 'eku tokanga Sea ki he taimi ko ē 'oku uēsia ai 'a e 'Atita na'a tau kole ko ē ke tuku e me'a ko eni. Ko e hā e 'uhinga 'oku tau 'alu ai ki ha fo'i sino 'o ha tangata 'oku' i ai hono hingoa kae 'oua te tau ngāue'aki. Koe'uhī he ko e tohi tangi na'e tuhu ia ki he sino 'o e tangata. 'Oua te tau ngāue'aki hono hingoa. Ka ko e taimi ko ē 'oku tau tuhu ai ki ai ko e tukuaki'i na'e 'ikai te ke fou 'i he founa hono *procure* ho *contract* 'uluaki, ua na'e 'ikai te ke hanga ngāue'aki 'a e founa *contract* ko eni 'a e *PSC* 'o pehē na'e maumau ai e ongo fo'i lao ko ia. Sai ...

<002>

Taimi: 2355-0000

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: ... ko e lau ia 'a e tohi tangi. Ka ko e *compliance auditor* tau'atāina 'a e me'a ko e 'Atita Seniale 'oku pau ke ne hanga 'e ia 'o fai e 'atita 'ikai ko ha sino 'o ha tangata he 'oku 'ikai ko ha *compliance* ia. Ko 'ete hanga 'o sivi 'a e me'a 'oku talamai 'e he lao 'oku tau'atāina. Pea te hifo leva ai 'o fakatokanga'i pē 'oku 'i ai ha taha. 'A ia ko e taimi ko ē 'oku te hanga 'o fai ai 'ete 'atita ki he *compliance* fakalao te te 'alu kita 'ikai ki ha sino 'o ha tangata kamata mei ai ka 'oku te 'alu ki he tu'utu'uni 'a e lao.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'A ia 'oku tu'utu'uni mai he 'e Lao he kupu 57.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni fakatonutonu eni Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. 'Eiki Minisitā ko e fakatonutonu ko ho 'uhinga ko e na'e 'atita'i 'a e tangata. 'Osi māhino lelei pē na'e 'ikai ke 'atita'i 'a e tangata heni na'e 'atita'i 'a e founa ngāue. Hangē fakatatau, 'ikai, ko ia na'a ke me'a foki koe na'e kamata ia 'i he fo'i sino.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō, mālō Sea ka u mahalo ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku hala pē ‘eku fakatonutonu ‘eku ki’i fakamatala ka u to e hanga mu’a ‘o ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: To e fakamatala’i atu ‘eku ‘uhinga.

Lord Tu’i’āfitu: Sea, Sea fakamolemole ka u ki’i fakatonutonu. Fakamolemole pē ‘e laumālie lelei pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele fika ua ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ko ‘eku fakatonutonu pē ‘a’aku ia, ‘e au ki he fiamālie ‘a e Minisitā Pa’anga he’ene me’a na’e me’a ‘aki ‘anenai he ko hono mala’e ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘a e Minisitā Fēfakatau’aki ka ko ‘eku fakatonutonu ‘oku makatu’unga pē ia ‘i he peesi 2 ngaahi fokotu’u ko ē ‘Atita, founa ‘atita. *Audit approach* pea ‘oku pehē leva he palakalafi ‘uluaki. Na’e fakahoko ‘a e ‘atita makehe ni ‘i he founa ‘atita faipau ki he lao *compliance audit*. Me’a ia. ‘A ia ‘oku fekau’aki, fekau’i mai ai he Lao ‘Atita Fakapule’anga 2007 ke tokanga’i ‘a e faipau ki he ngaahi fiema’u ‘a e lao ‘oku ne pule’i ‘a e fakalele mo e pule’i ‘a e pa’anga mo e ngaahi koloa ‘a e Pule’anga kupu 10 kupu si’i fā. Fa’unga ngāue eni pea ‘oku tau’atāina ai ‘oku ho’ata ai ‘a e fa’unga fatongia ‘o e tokotaha ko eni ki he Fale Alea ‘oku ‘ikai ko hono sino ka ko hono fatongia ‘i he ngāue ‘i he lao ‘a e Pule’anga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Kātaki pē kapau ‘oku hala ‘eku fakamatala mahalo pē fu’u po’uli ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ki’i fakahoha’a ko e tohi tangi na’a ne tukuaki’i mai ‘a e Palēmia mo e Pule’anga ‘ene founa *hire* ‘a e sino ‘o e tokotaha. ‘Oua te tau lea’aki hono hingoa. Ka ko e taimi ko ē ‘oku tau hanga ai ‘o tuhu’i atu ke kamata mei he sino ko ia ‘o e tokotaha ko eni ko e mataotao pea mo e Palēmia, ‘oku tau hanga leva ‘o talaange ke kamata mei ai e *compliance auditor*. Sai ko e *compliance auditor* ‘oku ‘ikai ke lava ‘o kamata mei ha sino ‘o ha taha pē ko ha tukuaki’i ha taha. Ko e *compliance auditor* ‘oku pau ke kamata ia he lao. Sai kapau *ok* kapau ‘e ‘ikai ke kapau te u ‘atita pea ‘ikai ke mou talamai kiate au ke u hanga ‘o ‘atita’i ‘a e founa na’e hanga ai he Palēmia ‘o *hire* ha mātaotao.

Lord Tu’i’āfitu: Fakatonutonu Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e lao eni na’e fokotu’u mai me’a na’a ku toki fakahoha’a atu. Lao ki he ‘Atita Fakapule’anga 2007 ‘i he fatongia ‘i he kupu 10 kupu si’i fā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku ‘ikai ko ha lao ia mo ha tu’utu’uni ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Te u ki’i feinga pē mu’a ke u fakamāhino’i atu e me’a ‘oku feinga ki ai e motu’a ni he ‘oku ‘ikai ke u si’i feinga ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ke u fakafekiki. Koe’uhí na’e talamai na’e hanga he ‘e Palēmia ‘o maumau’i ‘a e lao hono *hire* ‘o e tokotaha ko ‘eni mo e Potungāue Ako na’e hala ‘a e founa ko ia.

Lord Tu’i’āfitu: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oleva ka u ki’i fakamatala atu mu’a ke lava a’u atu ha’aku ki’i fakamatala.

Lord Tu’i’āfitu: Pehē mai ‘e ia na’e maumau’i he ‘e ‘Eiki Palēmia ‘a e fakahoko fatongia ‘a e faingamālie *post* ko eni. Fakahā he ‘Atita e me’a ko eni na’a ne ‘uluaki me’a mai aofangatuku na’e ‘ikai ha me’a ‘e fēhalaaki.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia. Mo’oni mo’oni tonu ...

Lord Tu’i’āfitu: Mo e paasi ‘a e fakataha *direction* na’e fokotu’u ‘e he Kapineti mo e mafai hono fili mai he ‘e ‘Eiki Palēmia e tokotaha ko eni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mo’oni ia.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e me’a pē na’e fēhalaaki he aofangatuku ko e tukuhau mo e ‘ikai ke ‘i ai ha ola mo ha ‘ū līpooti ke mākūpusi ‘a e *contract*.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mo’oni ia.

Lord Tu’i’āfitu: ‘A e ‘uhinga ko ē ‘atita ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kātaki fakamolemole Sea ko u tali lelei pea ko u kole fakamolemole atu.

Lord Tu’i’āfitu: Pea ‘e puke leva mei ai he ‘e *EMIS* ai he ‘e tokotaha ko ē ‘oku pūlia ‘i lotu ai. Me’a ia ko u fiema’u Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia. ‘Eiki Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu Hou’eiki. ‘Oku mo’oni ‘aupito pea ‘oku mo’oni ‘aupito pea ko u pehē ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea pea kapau ko u mo’oni tuku hake e me’a ‘e ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai kae tuku mu’a ki he, ko u tali ‘e au ho’o fakahinohino.

Sea Kōmiti Kakato: Ko eni ‘e tuku mai e ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: He ko e fo’i fakahinohino ne ...

<002>

Taimi: 0000-0005

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ke talamai na’e hanga ‘e he ‘atita, na’e hanga ‘e he Tohi Tangi ‘o tukuaki’i ‘a e Palēmia na’a ne haea ‘a e founga hala, ‘a e mataotao ko eni pea ‘osi ‘a e assess ‘a e ‘atita pea ne ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea fakatonutonu, ‘oku tau’atāina pē Palēmia ia he’ene fili ha taha ko ha’ane fale’i pē ko ha’ane PA, mālō Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou kole atu ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni, kae ‘ofa mai tukuange mai ke fakamatala atu ke ‘osi, kuo tu’o fiha eni ho’o ‘ai me’a tata, tukuange mai ke ‘osi atu eni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki, ko ena ‘oku ...

Lord Tu’i’āfitu: Palēmia ko e’oku ou fakamatala atu ia kae lava ke fakaavaava lelei ‘a e me’a ko eni ‘oku tuku atu. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku ou ma’u ‘e au Sea, kātaki fakamolemole, ‘oku ou ma’u ‘e au ‘a e fakakaukau ‘oku ou tali ia ‘e au, ‘a ia kuo ‘osi talamai ‘e he ‘Atitā ia ko e tu’uaki ko ē na’e fai ki he tokotaha ko eni, pea mo e tau pehē mo e Palēmia mo e kau Kōmiti, na’e ‘ikai ke ne maumau’i ‘e ia ha lao. Ko e fo’i lao ‘a ena na’e me’a ki ai ‘a e hou’eiki ko e fo’i lao ko ē na’e maumau’i ko e tukuhau ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he Tohi Tangi, ka u hoko atu mu’a ke lava ‘eku ki’i me’a ‘oku ou fakamalanga ki ai kātaki.

Sāmiu Vaipulu: Kātaki mu’a Minisitā kau fehu’i atu eni.

‘Eiki Minisitā Leipa: ‘Io, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu’i Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu: Ko e ‘i he peesi 4 Sea, palakalafi (e), na’e tali ‘e he Kāpineti ‘oatu ai ‘a e ‘ū me’a ko ia, pea ‘i ai ‘a e aleapau ngāue ko eni ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga, mo hono Ngaahi Tu’utu’uni ko e 4 ia. Pea ko e (h), patiseti ha sino’i pa’anga fe’unga, Tu’utu’uni 16 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni Fakatau Fakapule’anga, na’e tu’utu’uni ‘a e Kāpineti ke tokanga ‘a e Potungāue Pa’anga ki he Sino’i Pa’anga ke totongi ‘aki ‘a e ngāue ni.

‘A ia ‘oku ne fakahā mai ai ko e ngāue ko eni na’e toki fakahū pē ia ‘e he Kāpineti ‘o tali ke fakapa’anga mei Fale Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Leipa: Mālō ‘aupito Sea pea ‘oku ou tali lelei ‘a e fakakaukau ko ia, ko e anga ia ‘e taha ‘o e ngaahi sitepu na’e hanga ai ‘e he ‘atita ‘o fai ‘ene ‘analaiso ke *compliance*. Pea ko ‘ene aofangatukú na’e ‘ikai ke maumau’i ha lao kae hangē ko e me’a ‘a e Nōpele na’e ‘ikai ke ne hanga ‘o totongi ‘ene tukuhau, ka ‘oku ou tui ko e me’a *personal ia*. Kae kātaki mu’a kau feinga atu mu’a ke a’u ‘eku ki’i poini kae kau fokoutua au ki lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fehu’i ko ē ‘aho ní tau pehē kuo ‘osi aofangatuku ‘a e ‘atita, sai ko e fehu’i koē ‘i he ‘aho ní, kuo lava ‘a e fo’i polokalama kuo tu’utu’uni mai ‘e he lao ke fakahokó ko e *EMIS*? ‘oku te’eki ai pē fakahoko ia, pē ‘oku tonu ‘a e haea ‘o e tokotaha ko eni pē ‘oku hala ‘oku kei tu’u mai ‘a e fo’i *compliance* ki he lao ke fakahoko ‘a e fo’i polokalama ko eni ko e *EMIS*, sai ko ‘eku fehu’i eni, ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e ‘ikai ke ‘alu ai ‘a e ‘Atita Seniale ‘o a’u ki he fo’i fiema’u ko ia pē ko e fo’i ola ko ia ‘oku tu’utu’uni mai ‘e he lao. Ko hono ‘uhinga he na’e nofo pē ia he Tohi Tangi ko e taimi ia ‘oku uesia ai Sea....

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakatonutonu atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele fika 1 ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu atu ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Minisitā, ko e tu’o fiha eni hono ‘ohake ‘a e pepa ko ia ka mau to e vakai ki he peesi 5 ‘a pē Sea, pē ko e peesi 4 ‘Eiki Sea, ka u sio angé ‘Eiki Sea ki he peesi 5 ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e peesi 5 ‘Eiki Sea na’e pehē ni, ‘a ia ‘oku mahino pē na’e ‘ikai ke ‘i ai ha lēkooti fe’unga mo taau ki he ola na’e ma’u ‘e he na’e totongi ki ai ‘a e fakamole uakilu, fakamolemole pē ‘i he ‘eku to e ‘ohake, kā ko e ‘uhinga ko ē me’a ko ē na’e ‘ikai ke a’u ‘a e ‘atita ki he me’a ko ení koe’uhí ko e fakangatangata, *limitation of scope*, ‘a e *auditor* feinga ke vakai tau’atāina ke a’usia ha ngaahi ola ‘o e palani, fenāpasi mo e fakalahi ‘o e fakamole.

‘Oku ke me’a ki ai ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i he anga ko ē ‘eku vakai ‘Eiki Sea, na’e ‘ikai ke a’u ‘a e ‘atitá na’e fakangatangata pē ‘Eiki Sea ke ne ma’u ha ola he na’e ‘ikai ha ola, pea ‘ikai ke ngata ai ‘Eiki Sea, ko e pa’anga ko ení ko hono fakaikiiki hā ‘a e me’a na’e ngāue ‘aki ‘Eiki Sea, kā ‘oku ‘osi tuhu’i hangatonu mai pē heni ‘a e me’a ko ē na’a ke me’a ki ai ‘Eiki Minisitā. Kā ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i fakatonutonu mu’a...

Lord Tu’ilakepa: Tatau lōua mo ua...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...nounou pē.

Lord Tu’ilakepa: Mo tukuange ‘a e ‘Eiki Palēmia ke ne tali he ‘oku lahi ‘a e ngaahi me’a ‘oku ou fie fehu’i ki he Palēmia he ko au ‘oku ou ‘ilo’i lelei ‘a e me’a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Ka u ki’i fehu’i atu angé ‘Eiki Palēmia ...

Taimi: 0005-0010

Lord Tu'ilakepa : me'a ki he me'a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Na'e tonu foki ke 'ai foki ki he *complicance*. Ko e 'uhinga 'o e me'a ko ia tau pehē ko ē 'oku uesia 'a e Tohi Tangi 'a e ngāué, 'ilo'i kapau na'e fai tau'atāina 'ikai ke uesia, 'e fai *complete* leva 'ehe 'Atita 'ene ngāue, 'ene *compliance* pea mo 'ene *performance*. *Limit* leva e *scope* ia

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni : Ko e Fakatonutonu Sea, kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia 'oku ne 'ilo 'e ia 'a e taumu'a mo e tu'unga fakakaukau 'o e 'Atita Seniale. 'Oku tonu ke tau tuku ia, taha 'oku tau 'ilo atu 'e tautolu 'a e fakakaukau 'a e tokotaha ko ē mo e tokotaha ko ē. Ko e fakatonutonu ia, ka 'oku ne 'omai 'e ia 'oku ne 'ilo 'e ia.

Taukave Pule'anga na'e fakangatangata 'elia na'e ngāue ki ai 'atita

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatonutonu. Ko e tu'unga fakakaukau 'a e 'Atita Seniale na'a ne talamai 'oku *compliance* pē 'ene ngāue. Ka ko hono fatongia ko ia 'oku tala lelei 'e he Laó ke ne fai tau'atāina, ko e *compliance* mo e *performance*. Ka koe'uhi foki ko hono 'ai atu 'a e Tohi Tangi, 'oku talaatu pē 'e he Tohi Tangi ia, ki he ... koe'uhi ko e fo'i lāunga ki he maumau'i 'o e Laó, *limit* 'a e *scope* tau'atāina 'a e 'Atita. *Limit* leva ia ai. Ko e poini ia, pea talamai leva 'e ia, kuo tuku 'e ia 'a e faha'i ko ē, koe'uhi ko e me'a ia 'oku tala 'e he Laó ko 'ene ngāue ia. Kae nofo pē ia he me'a ko ia na'e talaatu 'e Falé ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Fakamolemole pē ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā, ke ke fakamolemole ki he Feitu'u na, 'io, 'oku ke mo'oni he na'e 'ikai ke tau'atāina 'a e 'Atita, kapau na'e mou talangofua 'o 'oange 'a e 'u me'a fakapa'anga kotoa pē na'e fiema'u, ke fai hano vakai'i, na'a ma'u 'a e ola Sea. Taha e me'a na'e kole atu ki he Minisitā Takimamatá ke 'omai ha'ane... Hala ke 'omai ha'ane ... hala a'u ki he taimi ni, te'eki pē ke tohi mai 'a e Minisitā Takimamata.

'Eiki Tokoni Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, fakatonutonu Nōpele.

Lord Tu'ilakepa : Fakamolemole 'oku ou lau pē au 'i he 'Atita.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Tokoni Palēmia.

Fakatonutonu Tokoni Palēmia hala tohi tangi pea mo e Lipooti 'Atita

'Eiki Tokoni Palēmia : 'Io toe Fakatonutonu atu ai pe mo e Lipooti ko eni 'a e 'Atita ko eni 'oku hala mo ia fekau'aki mo e motu'a ni. Ko e Tohi Tangi hala pē mei 'olunga tau ki lalo, ko e Lipooti 'a e 'Atita ko eni fekau'aki mo e motu'a ni hala mo ia, mālō.

Lord Tu'ilakepa : 'Oku ke me'a ki ai Sea?

Sea Kōmiti Kakato : Ko ena 'oku faka'ikai'i 'e he Tokoni Palēmiá, 'a e 'atita ki ai 'oku hala.

Lord Tu'ilakepa : Sai pē he 'oku 'ikai ko ha fale hopo eni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ka ke me'a mai koe.

Lord Tu'ilakepa : Fakamolemole pē 'Eiki Tokoni Palēmia, koe'uhi 'oku 'asi pē ia 'i hē, na'e fai 'a e kole ki he Feitu'u na, 'ikai ke ke 'omai ha fakamatala fekau'aki pea mo e tukuaki'i, pea 'oku sai pē ia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Na'e te'eki pē ke fai mai ha fetu'utaki ia 'a e 'Atita ki he motu'a ni Sea.

Lord Tu'ilakepa : 'Oku ke me'a ki hē Sea ?

'Eiki Tokoni Palēmia : 'A ia ko e fatongia ia 'o e 'Atita, kapau 'oku nau fie 'Atita pea nau ō mai 'o 'Atita.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakamatala 'a e 'Atitá, ko e Potungāue ko eni 'oku ngofua ke nau 'omai 'enau 'atita tau'atāina mei tu'a. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ne 'omai ai 'ene fakamatalá, na'e 'ikai ke 'i ai hano faingamālie ke ne fai 'a e 'atita ko eni, pea na'e te'eki ai ke 'omai ha ngofua. 'A ia ko e me'a ia, ko e me'a ia 'oku tonu koā 'a e me'a 'oku ou lave atu ki ai Nōpele ? Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu mo e Feitu'u na Sea, kou ki'i fie tokanga atu pē mu'a 'oku 'ikai .. kātaki 'oku 'ikai ke u fie fakafekiki. Ko e ki'i poini 'oku ou feinga ke u tokanga ki ai, he na'a ku toutou tu'u ke u hanga 'o malu'i 'a e 'Atita., ke 'oua te tau hanga 'o fekau'i 'a e 'Atita. Sai, kapau na'e tau'atāina 'a e 'atitá, ke ne fakahoko 'oua 'e *limit* 'a e *scope* 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni na'e fai atu pē ko e kole na'e fai atu ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni Minisitā.

Siaosi Sovaleni : 'Osi fakahoko mai pē 'e he 'Atita, 'oku tau'atāina. Ko e hoko atu ia ko eni, 'oku ke talamai 'e koe 'oku loi 'ene tohi mai 'a'ana 'Eiki Minisitā, Na'a tau 'osi 'ai pē ke tau faka'apa'apa'i 'a e ngaahi me'a na'e 'omai ki heni. 'Oku ke tukuaki'i mai 'e koe 'oku loi mai 'a e 'Atita.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā, kuo fe'unga ho'o taimí , kae me'a mai ha taha, pea kapau 'oku 'ikai ha taha ia ke me'a mai, pea 'oku .. Me'a mai Nōpele 'Eua,.

Lord Nuku : Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e Palēmia eni ...

'Eiki Palēmia : Kātaki pē Hou'eiki tu'unga pē he lahilahi atu 'emau tali.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Taukave'i mahu'inga 'oua kaunoa Fale Alea he ngāue 'atita

'Eiki Palēmia : Ko mautolu 'oku hilifaki ki ai. Na'e 'osi fakatokanga atu kimu'a 'a e Lao 'Atita ko ia 'oku fakamāmani lahi, 'oua 'e kaunoa ha taha a'u ki he Fale Aleá 'i he ngāue 'a e 'Atita..

<008>

Taimi: 0010-0015

'Eiki Palēmia: ... 'osi tala atu mei heni. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fakangatangata ai 'a e ngāue 'a e 'Atita he na'e 'ikai ke ne ma'u e tau'atāina 'aki eni. Ko 'eku fehu'i, ko e hā na'e 'ikai ke ne 'eke ai 'a e *performance* ko hono fatongia ke ne 'eke? Na'a ne 'eke? 'ikai. Ko e 'uhinga 'oku ou tala atu he 'oku 'ikai ke ma'u 'e he 'Atita e tau'atāina ko 'etau kaunoa 'o fekau ke 'alu 'o 'ātita'i e me'a ko ē. 'I ho'omou loto ke fakangalikovi'i 'a e Pule'anga ko eni.

Lord Nuku: Sea fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Nōpele 'Eua.

Fokotu'u ke fakafoki Lipooti 'Atita he 'oku fakahā Pule'anga 'oku hala

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea kātaki fakamolemole 'Eiki Palēmia na'e 'ikai ke 'i ai ha'amau loto 'o mautolu ka ko e 'omai e tohi mei he kakai ke fai e 'ātita ko eni. Ko 'eku fakatonutonu atu ia ke 'oua 'e tukuaki'i ko ē na'a mau kau ai pehē na'a mau loto ke fai ha me'a, 'ikai. Ko e me'a hono ua 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu fakafoki e fakamatala 'a e 'Atita he ko ē 'oku me'a mai e Hou'eiki 'oku hala. Pea 'oku loi. Pea 'oku 'ikai ke u tui au 'oku tonu ke tau hanga fakamatala ...

'Eiki Palēmia: Sea ...

Lord Nuku: 'Oku fai ha tipeiti ki ha fakamatala 'oku ne lohiaki'i e Fale. Ko e me'a eni 'oku hoko he taimi ni ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u eni 'oku 'omai mei he ...

Lord Nuku: Kuo 'osi fokotu'u mai ka ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atu kapau 'oku 'i ai ha tohi 'oku ne 'omai 'oku lohiaki'i e Fale ko eni 'Eiki Sea 'ikai ke u tui au 'oku tonu ke fai ha feme'a'aki ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e, ka u ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fakatonutonu mai.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea fai mu’a ‘eku fokotu’u ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu mai kau toki fai ‘e au ho ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu na’e ‘osi ‘omai he motu’a ko eni ‘ene līpooti he ngaahi, he to’u Fale Alea ko ē, pea na’e ‘ai ia ‘oku loi pea faka’ilo mai ki heni ‘a e motu’a ko eni.

Lord Nuku: Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘analaiso ko e me’a ko e ‘analaiso koe’uhī ko hono ‘omai ki heni.

Lord Nuku: Ko e fakahoa ‘oku tapu he Fale ko eni ke te fakamatala ha me’a kau tonu kiate kita...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ‘oku kei ongo pē ki he motu’a ko eni ‘o a’u ki he ‘aho ni. Mālō Sea.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ia ‘oku ‘ikai ke ngofua ke te hanga ‘o mai ‘o fakamatala’i pē ‘e kita ha me’a kautonu kiate kita. Ko ia na’e ‘ātita pea na’e pehē na’e faka’ilo. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘oatu kuo ‘osi mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘oku loi e tohi ko ē. Toki ‘osi ni pē eni e feme’a’aki ‘oku faka’ikai’i hangatonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki fakatonutonu atu pē mu’a.

Lord Nuku: ‘A e tohi ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoko atu ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā ‘oleva ke ki’i mahino mai e me’a, ko e ma’u ‘a e motu’a ni ko e ta’ekakato ‘a e ‘Atita.

Lord Nuku: Sea na’e toki ‘osi ni pē me’a mai te’eki ke lava ha miniti ‘e nima.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Minisitā pē ko e Minisitā Pa’anga?

Lord Nuku: Tokoni Palēmia na’a ne me’a mai ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki fakamolemole Sea kau ki’i fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa’anga? Me’a mai koe ‘e Nōpele ‘Eua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku ‘ikai ke to e fakangofua e fakatonutonu ia Sea?

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā kātaki ko ‘eku feinga ke mahino ka au e me’a ‘oku me’a ki ai e Hou’eiki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka u toki ‘oatu ke ke fakatonutonu ...

Tokanga pē na’e ma’u ‘Atita fakamatala mei fē fekau’aki mo e Minisitā Takimamata

'Eiki Tokoni Palēmia: Tokoni atu au Sea ke fakamahino’i mahalo ko e fakafehu’i ‘a e Fakafongā Nōpele ‘Eua mahalo ki he motu’a ni. Peesi 12 ‘oku pehē he fakamatala ‘ātita, talangata’a kātaki, ta’efakalao ‘ene tu’utu’uni ‘a ia ko e ‘uhinga ki he ‘Eiki Minisitā. Ta’efakalao ‘ene tu’utu’uni pea to e talangata’a ki he tu’utu’uni ‘a e Fakamaau Lahi ‘i he ‘ikai ke ne fakafoki ‘a Tomufā Paea ki hono lakanga ko e Sea ‘o e Ma’u Mafai Lahi ki he Takimamata.

Kole ke ‘omai tu’utu’uni Fakamaau’anga fekau’aki mo Tomufā Paea

Sea, ko u kole ke mai e *ruling* ko ē ‘a e Fakamaau. Na’e te’eki ai ke tu’utu’uni mai e Fakamaau ia ke fakafoki ‘a Tomufā ko e fo’i ma’u hala ‘aupito e fo’i fakamatala ia ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ia he *ruling* pē ko e ma’u ‘e he ‘Atita e fakamatala loi ko eni mei fē ‘ia? Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u pou pou atu au ki he ‘Eiki Nōpele ‘Eua. Fakafoki ā e me’a ia ko eni ... ‘oku loi ia

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu’u eni ‘a e Nōpele ‘o ‘Eua ke fakafoki ‘a e ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ko u fakatonutonu atu pē ki he’etau lēkooti. Ke tonu pē ‘emau, mau fokoutua pē ‘o fanongo.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fakatonutonu ki he me’a na’e me’a mai ‘aki ‘e he Tokoni Palēmia

Lord Tu'iha'angana: Ki he feme’a’aki. Kae me’a ko ē na’e toki me’a mai ‘aki he ‘Eiki Minisitā ko e tukuaki’i ia mei he Tohi Tangi kolomu ko ia. Pea ko e lau ena ia ‘a e ‘Atita ki he fekau’aki mo e *issue* ko ia ‘oku ‘i he Fakamaau’anga ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha *comment* ia ‘a e ‘Atita ai. Ko e me’a ko ē na’e mai ‘aki he Minisitā ‘oku ‘ikai ko ha fakamatala ia ‘a e ‘Atita ko e to’o ia mei he Tohi Tangi. Pea ko ena ko e vakai ena ia ‘a e ‘Atita he kolomu ko ē fika tolu ko e makatu’unga fakalao pea kuo tokanga ki ai ‘a e Fakamaau’anga ‘a ia ko e ‘uhinga pē ‘a e, ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ‘etau lēkooti e me’a na’e me’a mai ‘aki he Minisitā, he Tokoni Palēmia pehē mai pē ko e ma’u he

‘Atita mei fē, ko e ma’u pē ia mei he Tohi Tangi. Ka ko e aofangatuku ena ia ‘a e ‘Atita he kolomu tolu.

Eiki Tokoni Palēmia: Mālō ‘io kātaki, kātaki fakamolemole mahalo na’e hala pē hono, kai kehe foki ko e kongā ia, ko e kongā ia e ngaahi, ‘a e ngaahi hala fononga ...

<009>

Taimi: 0015 – 0020

Eiki Tokoni Palēmia: ... mo e naunau ‘o ha ‘atita ke fakapapau’i ‘a e ngaahi tukuaki’i ke pau pea toki fai ‘ene *comment*. ‘A ia ‘oku hiki mai pē Tohi Tangi ia neongo kuo ‘osi mahino pē ‘oku hala e Tohi Tangi, ‘a e tukuaki’i ko ení ‘oku hala, ‘o *comment* e ‘atita ia ‘i he fo’i tukuaki’i ‘oku te’eki ai ke nau hanga ‘o fakapapau’i pē ‘oku tonu pē ‘oku hala. Mahalo ‘oku mahino pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino.

Lord Nuku: Sea, ko e fokotu’u ia ko ē na’e ‘atu ‘e he motu’a ni. Pea ko ‘eku tui ko ē ki ai ‘Eiki Sea, kapau ‘e ‘omai e lēkooti ko eni ko ē ‘o e feme’a’akí,

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: ‘oku fakahala’i ē fakamatala ‘atita ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko u manatu’i, ko u lave’i.

Tokanga ki he tukuaki’i mamafa kuo fai ki he ‘Atita

Lord Nuku: Pea ko e ‘uhinga ia ko u fokotu’u atu ai, kole fakamolemole ki he ‘Eiki Sea, ‘ave ‘a e me’a ko ení pea ‘oku tukuaki’i ‘e he Fale ni ‘oku ‘ikai tau’atāina, ‘oku ‘ikai kakato ‘ene ngāue he na’e ‘ikai tau’atāina.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fakame’apango’ia he Fale Alea koe’uhi ko e sino eni ‘oku lava ke fakatonutonu e fonua

Lord Nuku: Neongo ‘oku ne tu’u mai ‘ene tau’atāina pea mo ‘ene, he ko e me’a foki ko ē na’e hokó ‘Eiki Sea, na’e ‘ikai ke kau e ngāue ko ení he palani ngāue. Ka ko ‘ene tu’u mai ko ení, kuo ne fakakau ki he’ene palani ngāue ‘a e ngāue ko ia na’e ‘oatu ‘e he Sea e Fale Alea ke kau he’ene polokalamá. Tu’u pē ia he peesi ‘uluakí ‘o ne fakamatala’i. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á ia ‘Eiki Sea, ko u fakame’apango’ia lahi ‘aupito ‘aupito Sea he ngāue ‘oku fai ‘e he Falé. He ko u tui ko e sino eni ‘oku ne lava ko ē ke ne fakatonutonu e fonuá. ‘Uluaki,

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a kātaki.

Lord Nuku: Tala mai, ‘ikai ke kakato, ngāue pē ki he fo’i Lao ‘e 2 tuku e fo’i kongā ia ‘e taha. Ko e tukuaki’i mamafa ia. To e tukuaki’i na’e fai hala e Hou’eiki Minisitā. Talamai mei taumu’a ‘oku hala ‘a e tukuaki’i ko ia ‘oku fai ‘e he ‘atita. Pē na’e ma’u mei fē. Ko u kole atu ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato, fakafoki ki Fale Alea pea fai e fokotu’ú ke ‘uhí ke to e fakalelei’i ‘a e founa

ngāue ko eni ko ē na'e faí pea fakatonutonu pē ko hai 'oku tonú 'Eiki Sea. Ko e fokotu'ú atu ia Sea.

Taukave Pule'anga ko e 'uhinga ia ne nau fakakikihi ai ke 'oua lau lipooti 'atita

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou poupuu atu ki he me'a 'oku fokotu'u atu 'e he 'Eiki Nōpele 'Euá. Ko e makatu'unga 'eni na'a mau kikihi atu ai ke 'oua mu'a 'e laú. 'Oku mole ke mama'o ke pehē 'oku 'i ai ha me'a he 'atita ko ení 'oku uesia ai e Pule'angá. Mole ke mama'o. 'Ikai ke 'i ai ha pa'anga 'e taha 'e mole, 'ikai ke 'i ai ha koloa 'e mole.

Lord Tu'ilakepa: Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Hala ha me'a 'e taha.

Lord Tu'ilakepa: Tuku ā foki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka na'a mau kole atu ke ta'ofi mu'a. Sai.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole 'o fa'o ā e me'a ko ena 'oku ke fa'a me'a mai'aki he Fale ni, he 'oku 'ikai ke mau lava 'o fakahoko atú he 'oku 'uhingá ko ho'o, ko e Feitu'u na 'oku ke fu'u fakafelekeu 'aupito 'aupito he'etau feme'a'aki he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai pē Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko 'eku fakatonutonu'i e Minisitā ke tuku ā. Ko eni 'oku mau fokotu'u atu ke tau fakafoki mu'a e lipooti pea 'osi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, kātaki fakamolemole ke u hoko atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u eni 'oku ou,

Lord Tu'ilakepa: Lipooti ko ia na'e si'i lāunga'i e,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u 'osi ma'u au ia 'ene,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a hifo pē Minisitā kae 'oange ki'i faingamālie ko ení ma'a e Hou'eikí.

Lord Tu'ilakepa: Minisitā, ka u faka'osi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka 'oku ou fie faka'osi 'aki pē mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki pē Nōpele ka u 'osi mu'a pea ke,

Lord Tu'ilakepa: Ta'ofi atu ā mu'a Minisitā kae tuku ā ho'o vili ta'e'unuá.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'o kii me'a hifo kae 'oua 'e ai ke tau fepakipakí kae, he te tau longoa'a. Kae me'a mai pē Hou'eikí.

Lord Tu'ilakepa: Fakafoki ā 'Eiki Sea. Ka 'ikai 'Eiki Sea te u lave ki he lipooti 'atita 'o e taha e kau Mēmipa na'a mou tali 'ikai ke 'i ai ha'amou fakafekiki'i 'e taha e lipooti ko ia. Pea 'e te tau a'u ki ha tu'unga 'Eiki Sea ko mautolu ko ení 'oku mau mea'i lelei 'e he Hou'eiki pea lave'i 'e he motu'a ni 'a e ngaahi 'atita. Fo'i 'atita ko ení, 'ikai ke u to e fie 'atu ha lea na'a mamahi mai e Hou'eiki Minisitā. Fakafoki ā 'a e lipooti ki he Seá ke fai ha'ane tu'utu'uni ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ka u ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Nōpele Fakamolemole, kapau te ne tali.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele. Ko 'eku, ko 'eku tu'u hake pē au ia 'oku ou, 'oku ou pou pou au ki he me'a ko eni ke fakafokí. 'Aki pē 'eku tui ko eni 'oku uesiá. Kapau, 'uluakí pē ko e tohí na'e 'ave, uá 'oku 'ikai ke kakato e *scope*, tolú, na'e 'ikai ke ha'u e 'atita ia 'o talanoa mo ha taha 'ia mautolu. Faingata'a'ia pē 'atita ia ko 'eku fakapapau atu hoku nima ki he langi. Te'eki ke me'a mai e 'atita 'o talanoa mo ha taha mo mautolu. Nofu pē ia 'i lalo.

Lord Tu'ilakepa: Sea,

<001>

Taimi: 0020-0025

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e faka'ilonga ia ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu e Feitu'u na. 'Ikai ke fie me'a atu e 'Atita ke mou fēme'a'aki he ko e Pule'anga fefeka loto fefeka taha eni he lalo langi ko eni. 'Oku mou mea'i e folofola ko e tangata angahala ko e hau he kia fefeka. Pea ko u kole atu ki he Feitu'u na ke tuku ā fakafoki ā ki he Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Na'e 'i ai e tokotaha ko Tākeifanga 'ikai ke faingata'a'ia hono me'a he 'oku mou kau pē moutolu mo Kātoa mo e ni'ihī ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki kātaki.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke lava he 'Atita 'o a'u hono fatongia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u fakamolemole pē au ki he 'Eiki Nōpele fakamolemole.

Lord Tu'ilakepa: Pē 'i tuku ā ka tau fakafoki ā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku ongo'i pē eni 'a'aku ia he 'ikai ke, 'ikai ke lava e 'Atita 'o ha'u kia mautolu 'oku *affect* pē 'ene me'a 'a'ana ia 'ene me'a ngāue. Pea u sio ki he'ene ki'i lipooti 'oku peesi si'isi'i ko 'eku fakahoko atu pē au pea u mālōlō. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Hono 'uhinga na'a mou ō moutolu 'o tukuange homou tali 'i he pepa pea si'i faingata'ia 'ikai ke ma'u e tau'atāina ai. 'Oku ke me'a ki he ngaahi me'a ko ia ?

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'osi pē me'a 'a e Minisitā ko u faitu'utu'uni au ki ho'omo fiema'u.

Lord Tu'ilakepa: Pē 'i fai mo ke faitu'utu'uni ā ka tau tuku.

Siaosi Sovaleni: Te u ki'i fehu'i atu leva au he faingamālie ko eni. 'E Hou'eiki 'Eua tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. 'A ia ko ho 'uhinga ke fakafoki he 'oku 'ikai ke tali ia he Pule'anga 'oku tonu pea 'oku 'ikai ke tau'atāina 'a e 'Atita ia ? He ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u ongo'i pehē au ia ka ko u 'uhinga ko e 'uhinga ia ho'o fokotu'u ? Ko e fehu'i ia.

Lord Nuku: Ko ia 'Eiki Sea. He na'e tau fononga mai ko ē he na'a tau fakafekiki pē he lao pea mo e ta'ekakato. Ko 'ene a'u mai ko eni ko ē 'o fakahoko mai ngalingali na'e, ko e fakamatala hē 'oku hala pea ko e 'uhinga ia e fakafoki e me'a koe'uhi 'oku 'ikai ke, he ko 'etau alea pea mo e Pule'anga. Pea kapau 'oku talamai he Pule'anga 'oku hala e 'Atita 'Eiki Sea ko e tafa'aki ē te tau tu'u ai 'o vakai'i e ngāue 'a e 'Atita.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ...

Lord Nuku: Pea kapau 'oku talamai mei hē 'oku hala faingata'a ia.

Siaosi Sovaleni: Ko ia ko e fakamāhino pē ia Sea. Ko e 'uhinga pē 'ai ko ē ...

Sea Kōmiti Kakato: Māhino ia ki he motu'a ni.

Siaosi Sovaleni: Ka ko e motu'a eni ia 'oku 'ikai ke u tui au ki ai 'oku hala ka ko e 'uhinga 'oku talamai he Minisitā Pa'anga ia pea mo e Minisitā Leipa ia 'oku hala pea 'oku 'ikai ke tau'atāina ... mahalo ko e 'uhinga ia ko ē ...

Lord Nuku: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki ki’i fakatonutonu atu pē kātaki.

Tēvita Lavemaau: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā ka u faitu’utu’uni au.

Tēvita Lavemaau: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u ki’i fakatonutonu atu pē mo ki’i tokoni atu.

Tēvita Lavemaau: Sea ‘omai mu’a ha’aku ki’i faingamālie ko e ‘Eiki Minisitā ko ē ‘oku toutou me’a me’a pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Pē ‘i me’a mai koe. Ko e fakatonutonu ? Fakatonutonu koe.

Fokotu’u ‘ave ki he Fakamaau’anga Lipooti ‘Atita he kuo tala Pule’anga ta’efalala’anga

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni Sea. Mālō mu’a e kei ‘ulifohe hotau vaka. Kuo tau tō atu ki moana pea kuo houhou ‘Eiki Sea. Ko u tu’u hake pē au ia ‘Eiki Sea fakamālō lahi ki he ‘Atita he ngāue lelei mo e fai hono fatongia. Fanongo mai e fonua ko e iku’anga ē ‘etau ngāue. ‘Ofisi ko eni ko e ‘ofisi ‘oku tau’atāina ko e fokotu’utu’u ia. Pea ‘oku tau pehē ko e lelei taha eni kuo tau a’u ki ai ‘a e tu’unga ‘oku tau ‘i ai. Fakamāhino’i mai he efiāfi ni he Pule’anga ‘ikai ke nau falala ki he ngāue ‘a e ‘Atita pea ko u poupuu atu au ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua. Fakafoki ki he Fale Alea ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Sea pea ko u fokotu’u tau ‘ave ā ki he Fakamaau’anga ko e feitu’u ia ‘oku faka’osi mei ai. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki mu’a.

Lord Tu’iha’angana: Sea ki’i kole pē ‘a’aku e ki’i miniti ‘e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele fika ‘uluaki ‘o Ha’apai.

Ngaahi makatu’unga ne ‘ave ai tohi tangi ki he ‘Atita

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko ‘eku ki’i fakamatala pē ‘a’aku ia ko e ‘uhinga ko e ‘ū ko e me’a ‘oku toutou ‘ohake fekau’aki pē ko eni pea mo e pehē ko ē na’e tu’utu’uni e Fale Alea. Pe ko e hā e faka’uhinga ‘a e Hou’eiki Mēmipa ka ko e ‘uhinga ko e motu’a ni na’e fokotu’u atu e fakamuimui ko u kei manatu lelei pē ia ki he lēkooti pea ka kumi hake e lēkooti, foki ki he po’uli ko ē pō ko ē na’e paasi ai e Lao ko ē ‘a e ‘Esitimetī ko ē Sea.

Ko e hisitōlia nounou pē foki ko ē ‘a e tohi tangi na’e fakahū fakataha mai foki ‘i he taimi na’e fa’a alea’i ai ‘a e patiseti. Pea na’e fakahū mai ‘a e tohi tangi pea na’e pehē māhino foki ko e ngaahi potungāue kotoa pē ‘e alea’i e Patiseti ko eni na’e fakahū mai mo ‘enau *corporate plan*. Pea na’e pehē foki he ‘ikai ke tau lava tu’utu’uni ki he ‘Atita ka ko e makatu’unga pē ‘e ngali lava ke fakahū ai ha fiema’u e Fale Alea ‘o Tonga ko e kole ki he ‘Atita pē ko e hā e founa ‘oku fakahoko ke fakahū he’ene *corporate plan*.

Sai na’e fakahoko leva e fēme’a’aki he pō kei manatu lelei pea ka kumi ki he lēkooti ko e ‘aho ko eni ko e pō ko ē na’e ‘osi ai e ‘Esitimetī e fēme’a’aki ki ai pea pālōti pea ‘ave ki ‘olunga ‘o pālōti lau tu’o ua pālōti lau tu’o tolu. Na’e kamata ke fakamā’opo’opo e Sea nau, ko e motu’a ni na’a ku tu’u hake ‘o fokotu’u pē ko e hā e lau ki he tohi tangi ke fokotu’u ki he ‘Atita ke fakahū ki he’ene *corporate plan*. Pea ko u manatu lelei pē ki he pō ko ia pea toki ‘ohake ‘a e miniti pē ko e hā e fakalea totonu e pālōti ka ko e, na’e pālōti pea tu’utu’uni e Sea ke pālōti pea me’a hake mahalo mo e Minisitā Polisi pea, ka ko e fakalea ke fakatokanga’i he Fale Alea ‘a e fokotu’u ...

<002>

Taimi: 0025-0030

Lord Tu’iha’angana: ... fokotu’u ko iá ke fakahū ‘a e tohi tangi ke *corporate plan* pea na’e pālōti. Ka ko ‘eku ‘oatu pē ‘a’aku ‘eku fakamatāla ko eni pea toki fai ai pē ngaahi faka’uhinga pea ko e makatu’unga ai ko ē ‘a e tohi ‘a e Sea ko e pālōti ‘a e Fale ke fakatokanga’i ‘a e kole ko eni mei he tohi tangi ke fakahū ki he *corporate plan* ‘a e, ko au na’a ku fokotu’u he pō ko iá pea na’e pālōti.

Ko ‘eku manatu ia na’e hili pē ko ē ko ‘eku to e fakamanatu atu, pālōti ko ē Patiseti he pō ko ia pea na’a ku, ko au nau fokotu’u ko e hā e lau ke fakahū e, ‘a e kole mei he tohi tangi ki he *corporate plan* ‘a e ‘Atita pea na’e pālōti he ‘e ‘Eiki Sea. Pea ko u manatu’i ko e Minisitā Polisi na’e tu’u hake ‘o ‘ai ‘o pehē ke fakatokanga’i pē pea na’e, ‘a e kole ko ē mei he tohi tangi ke fakahū ki he *corporate plan* pea na’e pālōti’i pea mahalo na’e makatu’unga ai ‘a e tohi ‘a e Sea. Ko ‘eku ‘ohake pē ‘e au ia na’a tokoni ki he ngaahi faka’uhinga mo e, ka neongo ia ‘oku hā e ngaahi faka’uhinga he ngaahi malanga ko eni kuo ‘osi ka ko u ‘ohake pē au, he ko au ko e motu’a ni na’a ku fokotu’u na’a tokoni pē ki hono faka’uhinga’i ‘o e makatu’unga na’e ‘ave ai ki he ‘Atita mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea te u ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki. Ko u fie ki’i tokoni atu pē mu’a, ‘oku mole ke mama’o ke tau pehē ‘oku tau ta’efalala pē ‘oku tau fakata’e’aonga’i ‘a e Līpooti ko eni ‘a e ‘Atita. Ko u fie vahevahe fakatautaha atu pē ‘e au ‘eku ‘ilo’i lelei ‘a e loloto ‘o e fatongia ko eni ko e ‘Atita mo ‘eku ongo’i, taha ia e ‘uhinga na’a ku kau ai he tu’u ‘o tīpeiti fefeka taha atu ke ‘oua mu’a na’a lau ‘a e līpooti ko eni. Ko e ‘uhinga ko e pelepelengesi mo e fu’u mafatukituki ‘o e fatongia ko eni pea ‘oku ‘i ai foki e ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu e Feitu'u na. 'Oku ke mea'i 'a e līpooti ko ē na'e tukuaki'i ki he taha 'o e kau Minisitā ka ko e Fakafofonga he Fale ni. Hā e me'a na'e 'ikai ke mou hanga ai he 'aho ko ia 'o me'a mai 'aki na'e 'ikai tau'atāina. Pea fai e pālōti mo e fēme'a'aki he Fale ni pea tautea e tokotaha ko ia 'o tuku ki tu'a. Hā leva e me'a 'oku mou to e fakafēkiki'i he līpooti ko eni pea tuku ke fakafoki ā ki he Sea he kuo hala e līpooti. 'O si'i nofo aipē ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Mo e puputu'u e Fakafofonga ko ia 'o a'u ki he taimi ni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tau kuo tali ke pālōti ...

Lord Tu'ilakepa: Pea ke me'a mai 'Eiki Palēmia ke tuku ko ho fatongia ke ke tautea'i e Minisitā ko iá.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Hili ko iá ko u 'ilo ki mui 'oku ke 'oange pē vahe māhina 'e nima ki he tokotaha ko eni na'e 'ikai ke ke tuku ho tautea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Pea ke ngāue'aki ho mafai ke ke tautea Minisitā.

'Eiki Palēmia: He hā ?

Lord Tu'ilakepa: Ko e līpooti ia 'a e 'Atita na'e fai ai e tautea e tokotaha ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Aho ni mai e līpooti kia moutolu mou tu'u 'o tīfeni'i moutolu ke 'oua, ke mou hao mei he me'a ko eni. Hala ! Fokotu'u atu ke fakafoki ki he 'Eiki Sea.

Fakahā Palēmia ke 'ave ke aofangatuku Fakamaau'anga he Lipooti 'Atita

'Eiki Palēmia: Sea kole atu pē ko e hā e ngata'anga ho'omou kumi e me'a ko eni kapau 'oku mou pehē ke tau ō ki he Fakamaau'anga pea tau ō.

Lord Tu'ilakepa: Ke mau to e ō kumi 'Eiki Palēmia he 'oku 'ikai ke mau hangē ko e Feitu'una.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele kātaki pē 'o me'a ki lalo.

'Eiki Palēmia: 'O hā ?

Lord Tu'ilakepa: 'O kaila, kaila ki muli. Toe ha feitu'u ho'o kaila holo ai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kātaki mu'a ke faka'osi atu 'eku ki'i malanga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'eku tu'utu'uni he taimi ni ke tau pālōti ke fakafoki e, 'a e tohi tangi 'a e tohi fakamatala 'atita ki he ...

Sāmiu Vaipulu: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu mu'a 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fokotu'u ke mālōlō e Fale Alea ke ma'u kau Mēmipa ha 'atamai lelei

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa. 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu, tau faka'apa'apa'i pē 'a e ngāue ko ē kuo fai 'e he 'Atita. Tau tuku ke tau 'atamai lelei pea tau toki foki mai 'o to e sio ki ai na'a 'oku 'i ai ha fakakaukau 'e taha 'oku lelei ange.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Poupou Sea.

Sāmiu Vaipulu: Ke fai fakalelei 'etau ngāue Sea 'oua te tau hanga tukuange pehe'i 'a e ngāue ko eni 'a e 'Atita ka tau tuku. Ko eni kuo haafe eni e taha ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea poupou 'aupito ki he fika 15. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mou 'oleva pē ho'o poupou Minisitā kae 'oleva ke me'a mai 'a 15 ke 'osi 'ene me'a kae toki ...

Kole ke mālōlō 'a e Fale kae toki hoko atu ha taimi

Sāmiu Vaipulu: Ko 'eku kole pē 'a'aku ia 'e Sea, tau tuku tau mālōlō tau ō 'o ma'u ha 'atamai lelei toki fakakaukau'i 'e he Sea ko e hā ha taimi ke tau toki foki mai pea tau toki hoko atu leva Sea. Mālō.

Lord Tu'i'āfitu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele fika ua.

Fehu'ia Lipooti ki he 'Atita Seniale fekau'aki mo e fehū'aki pa'anga Pule'anga

Lord Tu'i'āfitu: Ki'i fehu'i faka'osi pē Sea pea ke toki faitu'utu'uni koe. 'Ikai ko e fakahoha'a pē 'a e fehu'i ni ia Sea tapu mo e Feitu'u ki he me'a na'e me'a 'aki he Minisitā Pa'anga

fekau'aki mo e faingata'a'ia 'a e sino tau'atāina ko eni 'i he ngāue 'i he'ene totonu he lao fekau'aki mo hono fatongia. Sea ...

<002>

Taimi: 0030-0035

Lord Tu'i'āfitu: ... Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisitā fakatatau ki he Lao ko ē Pule'i 'o e Pa'anga he Ngāue fakapule'anga 2002 he kupu 36 kupu si'i 1, kuo ke fai ha lipooti 'i loto 'i he māhina 'e taha 'o 'ave ki he 'Atita Seniale fekau'aki mo e pa'anga hū mai mo e totongi mo e pa'anga totongi sino'i pa'anga 'a e Pule'anga? He 'oku 'asi ia 'i he kupu 36, kupu si'i 1 'o e ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga, 'a e fo'i me'a ko eni 'oku fai ai 'a e 'atita, 'oku pehē ni hono fakalea, "kuo pau ki he Minisitā 'i loto 'i he māhina 'e taha mei he ngata'anga 'o e kuata takitaha ke ne teuteu mo 'oatu ki he 'Atita Seniale ha fakamā'opo'opo 'o e ngaahi pa'anga ma'u mai mo e totongi mo e sino'i pa'anga 'a e Pule'anga."

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ...

Lord Tu'i'āfitu: Kau ia 'i he me'a 'oku 'asi 'i he Lipooti ko eni 'ikai ke ma'u ha lēkooti, fakahoko mai 'e he Minisitā Pa'anga 'o Tonga 'oku patiseti 'oku 'alu ai 'a e Lao Fakaangaanga, te'eki ai ke ne 'ave 'e ia ha me'a 'e taha.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea...

Lord Tu'i'āfitu: ,,ki he 'Atita Seniale ke ma'u ai...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku lolotonga ...

Lord Tu'ilakepa: ...ha maama 'a e Sea Fale Alea 'o Tonga mo e lao 'oku paasi 'i he Fale. Ko 'eku fehu'i pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fehu'i eni 'a e Nōpele fika 2 'o Vava'u.

Tali Pule'anga 'oku 'ave ma'u pē nau fakamatala pa'anga fakamāhina ki he 'atita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Sea, ka u tali ki he fehu'i 'a e 'Eiki Nōpele fika 2 'o Vava'u. Ko e 'osi 'a e māhina pea 'oku teuteu leva 'a e Lipooti fakamāhina, pea u 'ave leva ia ki he 'Atita ke ne sivi'i. 'Ū me'a ia ko ia 'oku hoko ma'u pē ia, 'oku 'i ai 'a e taimi 'e taha 'oku tōmui, kā ko e me'a pē ia 'oku fai ma'uvpē, kā ko e a'u ko ē ki he *end of the year*, 'osi 'a e māhina 'e 12, pau ia he ko e me'a ia 'oku 'omai ki Fale Alea ni. Ko e me'a ko ia 'oku fai pē ia 'i he taimi kotoa pē ia. He 'oku hangē pē foki ia ko hono palanisi ko ē e

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko 'eku fehu'i pē 'aku pē na'a ne 'ave fakatatau ki he kupu 36, kupu si'i 1, 'io pē 'ikai.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e me’a ko eni ko ē ‘a e Minisitā Nōpele ko e māhina faka’osinga ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Te u pehē atu, ‘Io Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osinga ‘o e māhina kotoa pē ‘oku ne fai ‘a e fatongia ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Faka’osinga ‘o e māhina kotoa pē ‘oku ‘ave, ke nau ‘atita’i, tukukehe ‘a e ‘atita ko ia ‘i he ‘osi ‘a e ta’u, he ko e fo’i fakamatala tatau pē ia ko ē ‘oku ‘ai ko ē ‘i he ‘osi ‘a e ta’u. Ko e me’a pē ia ‘oku ‘osi pē ‘a e māhina palanisi’i, ‘ai hono fakamatala, ‘osi pē māhina palanisi’i ‘ai hono fakamatala. Pea ko e me’a ko ia ‘oku tu’utu’uni ‘a e lao ke ‘ave ke ‘atita’i.

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki’i fehu’i atu pē ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmsiti Kakato: Ko e ngaahi fokotu’u eni pea kuo pou pou kau fai ha’aku tu’utu’uni ‘a’aku ka mou toki feme’a’aki.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai.

Faka’ofa Lipooti ‘Atita koe’uhi ko e fai ‘atita he kole mei he Fale Alea

Lord Fakafanua: Fakatapu atuki he Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Oku ou fanongo pē ki he feme’a’aki pea ‘oku ou tui ‘oku kau ‘a e Lipooti ko eni ‘a e ‘Atita ‘i he Lipooti faka’ofa ‘aupito, he ko e ‘uhinga he na’e nofonoa pē ‘a e ‘Atita kā koe’uhi ko e kole ‘a e Fale ni ke fai ha ngāue ‘a e ‘Atita ki he Tohi Tangi. Pea na’e fakahoko leva ‘a e ‘Atita ‘a e ngāue ‘o fakatatau ki he ‘etau kole atu ke fakakau ki he ‘ene palani ngāue.

Kole ke faka’uhinga’i ‘a e tau’atāina ‘Atita mei he’ene tohi ki he Fale Alea

Sea ‘oku ou lau hifo heni ‘i he ‘uluaki peesi pē, ‘oku ou to e fakamālō lahi atu pē ki he Feitu’u na mo e Fale Alea ‘i hono fakatokanga’i ‘o e tau’atāina kakato ‘a e motu’a ‘Atita Seniale, ki hono fakahoko ‘o e fatongia mafatukituki mo matu’aki mahu’inga ni.

Sea ko e ko e fakahā mai eni ‘e he ‘Atita ‘ene tau’atāina, ka ‘oku faka’ikai’i ia ‘e he Pule’angá, me’a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai ‘a e faikehekehe ‘a e tau’atāina ‘ata kitu’a mo e tau’atāina ma’u pē ‘a e ‘Atita. Tau faka’uhinga’i ‘etautolu ‘ene me’a ‘oku hā mai ‘i he pepa. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pehē ai ‘oku faka’ofa ‘aupito ‘a e Lipooti ko eni, he ‘oku tau to e hanga pē ‘etautolu ia ‘o faka’ikai’i me’a na’a tau kole ke ‘omai.

Peesi hono ua, Sea, ko e konga ko eni 2 ki laló ‘oku lau pehē ni. Na’e fai foki ‘a e fe’iloaki mo e talanoa mo kinautolu kau faitu’utu’uni pehē kiate kinautolu na’e kau hangatonu ki ai ‘a e ngaahi tukuaki’i. ‘UHINGA eni kia kinautolu na’e tukuaki’i ‘i he Tohi Tangi. To e ua ‘aki pē hono faka’ikai’i atu ‘e he Fale ni me’a mai ‘a e Pule’angá na’e ‘ikai ke fai ha *interview* ia pē ko ha

fetu'utaki mo kinautolu hili ko ia 'oku hā mai pē he tohi ko eni. 'A ia 'e 'ikai ke lava ke tau tonu fakatoloua pē 'o kapau.

<005>

Taimi: 0035- 0040

'Eiki Sea: Kapau 'oku 'i ai ha fakafekiki, kapau 'oku mo'oni 'a e Pule'angá, 'oku loi 'a e 'Atitá, pea kapau 'oku loi 'a e 'Atitá, 'oku mo'oni e Pule'angá. Ko hai te tau tui ki aí? He kapau 'oku lohiaki'i kitautolu 'e he 'Atitá, tonu leva ke tau tui ki he Pule'angá. Pea kapau ko e Pule'angá 'oku ne lohiaki'i kitautolú, ta 'oku mo'oni 'a e 'Atitá. Ka te tau iku fakamaau'i eni ki fē'ia he 'oku 'ikai ko ha fale hopo eni. Ko ia 'oku ou pehē 'oku faka'ofa 'aupito 'a e Lipooti ko ení Sea, he 'oku tau toe hanga pē 'e tautolu 'o veuki 'a e me'a na'a tau kole ke 'omai.

Pea 'oku 'osi mahino pē 'a e ola 'o e ngāué, Tēpile 1, na'e muimui'i 'e he 'Atitá, 'a e ngaahi tukuaki'i ko eni 'i he Tohi Tangí, Tēpile Fika 2 'oku 'osi fakahā mai pē 'e he 'Atitá, 'oku 'ikai ke ne lava 'o fakakau eni 'i he'ene polokalama ngāué koe'uhi 'oku lolotonga 'oku 'i he fale hopó 'a e ngaahi makatu'unga ko eni, 'a eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia. Sea, ko e hoko atu, ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e Falé, ke nau tu'utu'uni ki he ola ko eni pē 'e fakafoki, pē 'e tamate'i, pē 'e tukuange, pē 'e tuli, 'a e Lipooti ko ení, ka 'oku ou tui 'oku faka'ofa 'aupito 'a e Lipooti ko eni,. Ka kimu'a pea u tukuange ke fai ha tu'utu'uni tau'atāina 'a e Falé, 'oku ou fie fakamālō ki he 'Atita, koe'uhi na'e loto lelei 'a e 'Atitá, pea fakatōkilalo, ke fakakau atu 'a e ngāue ko ení ki he'ene polokalama ngāue. Hili ko iá, 'oku ne 'osi fakamahino'i mai pē 'oku tau'atāina, pea 'oku 'osi mahino pē kiate au, ko e fo'i ngāue faingata'a eni ki ai. 'Oku pelepelengesi, ko e kau atu 'a e Fale Aleá, pea 'oku ngali fihi mo 'ene tu'unga tau'atāina.

Tapou 'Eiki Sea ke aofangatuku pē Fale Alea ki he Lipooti 'Atita

Tau fakatokanga'i pē ia Sea. 'Oku ou faka'ofa'ia he Lipooti ko ení, ko e hā pē tu'unga 'oku 'i aí mo e Tu'utu'uni 'a e Falé, ko e me'a pē ia 'a kimoutolu Hou'eiki. 'Osi fakahū mai 'a e Lipootí, ka tali pē ta'etali, *does not matter*, 'ikai ha makatu'unga ia ke sai pē kovi, 'a e Tu'utu'uni ko eni 'a e Falé, he 'oku 'osi 'omai 'e he 'Atitá. Ka tau fakafoki 'a e 'Atitá ke ne to e fai mai ha ngāue, 'oku ou tui ko e taimi ia 'e toki uesia ai 'a e tau'atāina 'a e 'Atita. He 'oku tau to e fakatonutonu atu 'ene ngāue. Tau ngata ai pē heni, tali pē ta'etali, fei mo tau tu'utu'uni ki ai. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Palēmia : Sea kātaki mu'a kae 'oatu 'a e ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Ongo'i nonga mo fiemalie Palēmia ke fakamaau'i kakai lipooti 'atita & 'enau tali

'Eiki Palēmia : Ko e .. 'e 'ikai ke u to e lave au ki he Lipooti 'a e 'Atita. Ko e me'a pe 'oku ou fie fakamanatu atú, na'e 'osi lau 'a e Lipooti 'a e 'Atitá, pea lau 'emau talí, pea 'osi, fanongo 'a e kakai ai. 'Osi, na'e lau 'a e 'atitá, lau 'emau Tohi Tangí, pea 'oku ou 'osi fiemālie au. Fiemālie au he 'oku 'omai 'a e faingamālie ke u tali. 'Oku 'osi 'oatu 'eku talí, pea 'oku ou 'osi nonga au

mo fiemālie. Tau fai'aki ia, tuku ā ki he kakai ke nau fakamaau 'enau fakamaau tau'atāina. Makatu'unga pē na'e 'osi lau, pea 'oatu mo e tali, Kiate au, ko u ongo'i 'e au kuou ongo'i 'e au kuou ongo'i 'e au kuou ma'u 'a e nonga mo e fiemālie. Kuo 'osi 'omai 'a e faingamālie ke u tali, pea ko 'eku talí ena 'oku 'osi 'oatu. Pea 'oku 'i ai pē mo e lau ia 'a e 'Atitá ki he motua' ni. Fiemālie au ki ai. 'Oua te tau toe tipeiti he me'a ko ení, he kuo 'osi fai 'a e ... ko e anga ia 'eku lau.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'a e Nōpele 'o 'Eua.

Taukave'i ko e 'atita ko e sino pelepelengesi

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e feme'a'akí ē kuo 'osi hono fai 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ení, ko e me'a pelepelengesi lahi 'aupito 'aupito eni kuo hoko he Fale Alea 'o Tongá pea mo e Pule'anga, 'a e ngāue ko eni. He ko e sino eni 'oku ne fai ko ē hono fakatonutonu 'etau me'a fakapa'anga mo e hā fua ko ē 'a e fonuá 'a e sino ko eni. Ko e me'a ko ē 'a ē ko ē 'oku me'a mai 'aki ko ē 'e he Fakafofonga Ha'apai, 'a ia ko e Sea 'o e Fale Alea, ko e me'a ko ení, ko hono pelepelengesi, he 'oku fanongo 'a e kakai 'o e fonuá kātoa ki he me'a ko ení he pooni. Mole 'a e falala'angá, 'i he me'a ko ē 'oku fai he pooni. 'Oku 'i ai e totonu 'a e 'Atitá ia ke kumi 'ene totonú 'a'ana. 'Ikai ke lava 'e he Falé ia 'o veteki, he kuo 'osi 'omai 'ene ...

<008>

Taimi: 0040-0045

Lord Nuku: ... fakamatala 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e kakai 'o e fonua. Na'e kole mai ko ē ki he Fale 'a ē 'oku fakangofua he Konsitūtone. Pea na'e makatu'unga 'ene ala ki ai ko e totonu 'oku hanga 'e he Konisitūtone 'o foaki ki he kakai 'o e fonua. Ko e tukuaki'i 'o e kau Mēmipa 'o e Fale ni. Pea ko e me'a ko ē na'e fai ai e tipeiti nau tu'u atu au 'i he tipeiti ko 'eku tui mo 'eku falala ki he 'Atita. Ko e taimi ko ē 'a ē ko ē 'oku faka'ikai'i fakahangatonu ai ko ē he pooni 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē 'e to e lava e me'a ko ia 'o veteki 'i fē? Ke kumi 'a e totonu ko ē 'a e 'Atita 'i he me'a ko eni. Hangē ko 'ene me'a ko ē 'a e Fakafofonga Ha'apai Nōpele. Kapau 'e fehalaaki, ko hai 'oku ne hanga 'o lohiaki'i e Fale? Ko e me'a ia ko ē 'oku mahu'inga ko ē he pooni he 'oku malava ke mole faingamālie 'o e tokotaha ko eni kapau 'oku hala. Ko hono pelepelengesi ia.

Pea kapau te tau hanga 'o malu'i ē malu'i ē kae tuku e loi 'i he Fale ni 'e vete fēfē? Pau ke 'ave me'a ko eni ki hano feitu'u. Pea 'oku pau ke 'ave he ko e 'uhinga ia hono fokotu'u atu fakafoki he ko e ngāue ko eni 'oku 'i he Sea 'o e Fale Alea 'a e fiema'u e kakai 'o e fonua. Na'e 'omai eni ko e 'omai ki he Sea 'o e Fale Alea ki he Fale. Pea ko e me'a ko ē 'oku tau tui ki ai he 'aho ni ko hai 'oku, 'oku tonu. Ko e me'a ia ko ē na'e fai ai e fokotu'u atu fakafoki he 'oku ai e feme'a'aki 'i Fale ni 'oku ta'efalala'anga e ngāue ko eni. Pea ko hono mo'oni kapau 'oku pehē he Fale 'oku loi e 'Atita ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i, kole pē tapu mo e Feitu'u na ki'i fakatonutonu pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki Nōpele.

Taukave Pule'anga uesia pē tau'atāina 'atita he ngāue ne fai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e, tapu mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e fakataha 'Eiki ni. Ko e me'a na'a tau tipeiti ai ko 'etau ongo'i 'oku uesia 'a e tau'atāina 'a e 'Atita. Pea 'oku hā mahino pē ia 'i he fakakaukau ko eni 'a mautolu. Manatu'i ko kimautolu na'e tukuaki'i pea nau feinga pē he kamata 'o e me'a ko eni mahalo pē ko e ki'i ai 'eku maheni he, 'i he 'Atita ke 'oua mu'a te tau hanga 'o alea'i 'a e līpooti ko eni he ko e me'a pē eni ko ē nau sio ko ē ki ai 'e a'u ki ai. Ko e poini foki 'e tolu nau *ague* ai he taimi ko eni koe'uhī pē ko 'etau 'ave 'e he Sea pea mo Fale Alea ni 'a e fekau ki ai koe'uhī ko e Tohi Tangi ki he sino ko eni e Fale Alea ni. Ko mautolu faingata'a ia. 'E feinga pē, 'osi uesia pē ia. 'E feinga pē ia 'a e 'Atita ke fai ka te ne ongo'i 'oku faingata'a'ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu e Feitu'u na, hā me'a na'e 'ikai ke mou hanga ai 'o ta'ofi 'a e 'Atita he'ene 'ātita'i 'a e Minisitā 'e taha 'a ia na'e si'i tautea he Fale ni 'i he ngāue'aki 'a e 'ū me'a ngāue 'i Vava'u ko e Tohi Tangi na'e mai mei tu'a ke fai hono *impeach* e tokotaha ko eni? Hā me'a na'e 'ikai ke ke fai mo ke me'a hake ai ke ta'ofi 'a e 'Atita ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele, ko e me'a ko ena 'oku 'osi fakahoko ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Oleva mu'a Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea te u ...

Sea Kōmiti Kakato: Pea 'oku 'ikai ke totonu ke tau to e ...

Lord Tu'ilakepa: Ko 'etau lave ki ai 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'ane kehekehe mo e me'a ko eni 'oku hoko he pooni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Sea 'oku mahino kiate au 'a e me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Tau tuku ā Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau te ke 'ai hake 'a e lēkooti na'e folau e motu'a ko eni, 'ai pē au ke mahino 'uhī 'e tau'atāina pē 'eku talanoa ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E tau'atāina 'eku talanoa. Ka te u to e lau'i atu 'a e *pillar* Fika 4 ko ia he fo'i Pila 'e 8. 'A ē ko eni 'oku fakamāmani lahi. Sio ange ki ai ke tau fanongo angē ki ai ...

Tēvita Lavemaau: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

<009>

Taimi: 0045 – 0050

Tevita Lavemaau: Ki’i fakatonutonu atu Sea. Ko e lau tu’o valungeau eni e fo’i *pillar* ko eni ‘Eiki Sea. Tau foki mai ki he *issue* pea kuo ‘osi fakamahino’i ‘e he Seá ‘a e tau’atāina. Ko u fokotu’u atu tau foki mai ki he fai ha tu’utu’uni ka tau mātuku.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea,

Tevita Lavemaau: Te tau lele pē ‘o to e ‘aho e pooni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e fakatonutonu eni pē ko e, ka u lau’i atu.

Sea Kōmiti Kakato: Lau’i mai ka tau pālōti.

Taukave Pule’anga ki he ngaahi makatu’unga he ngāue faka’atita

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fo’i *pillar* eni ‘oku pehē, ‘A ia ko e fika 4 ka ‘oku 8 foki e ngaahi fo’i taumu’á. Ko e 4 eni. Ko e fakahoko ngāue ‘a e ‘atita pē ko e *operation*. Koe’uhí ke malava ‘o fakahoko totonu ‘a e fatongia fakalao ‘o e Potungāue ‘Atita ma’olunga taha ‘o ha fonua, kuo pau ke tau’atāina ki hono fili ‘a e ngaahi kaveinga faka’atita ke sivi, *audit issue*. Ko e taimi pē ko ē ‘oku tau tohi atu ki aí, faingata’a ia ke mahino ‘oku ai ha tau’atāina ai. Kuo tala atu ‘e tautolu e me’a ke ‘aí.

Siaosi Sovaleni: Sea, kole pē,

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mo hono palaní.

Siaosi Sovaleni: Pē ‘e lava pē ‘o, ‘io.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, ko e fakatonutonu eni Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Ko e ‘uhingá pē he ‘oku fakangata pē he Minisitā Pa’anga ‘a ‘ene laú he 4. Ka ko e *pillar* fika 5, ‘oku pehē mai ke ne ma’u ha ngofua ki ha fa’ahinga fakamatala pē, ‘Oku ke mea’i pē. Ko e *pillar* fika 5 ia. ‘A ia ‘oku pehē mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia, tali si’i. ‘Io ‘oku mahino pē kiate au, ko e fika 5 ia ko e taimi ko ē.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ‘oku pehē mai ko e ‘atita ‘oku *entitle* pē ‘oku ‘oange ki ai e ngofua ke ne ma’u ha fa’ahinga fakamatala pē ke fakahoko’aki hono fatongia. Ko e fika 5 ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia, ko e Fika 5 ia.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e 'uhingá ia, ko e hā pē fakamatala 'oku fiema'u 'e he 'atita, 'oku tonu ke 'oange ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia. Ka ko e taimi foki ko ē 'oku 'ai atu ai ko ē 'etautolu, *limit* e *scope* ia. Ki'i me'a atu ai ka u lau atu 'e au e me'a ko ē ke 'osi ia.

Siaosi Sovaleni: Ko eni 'oku ta sio tatau pē ki he me'a tatau pē Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ta toki hoko ki ai.

Siaosi Sovaleni: Ko ia.

Taukave Pule'anga he ngaahi makatu'unga ki he ngāue faka'atita

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A ia kuo pau ke tau'atāina 'i hono fili 'a e ngaahi kaveinga faka'atita ke sivi mo hono palani, founa ngāue pē ko e *method* ke sivi'aki. Pehē ki hono fakahoko mo hono pule'i mo hono fokotu'utu'u mo hono fakalele 'o e ngaahi 'ofisi faka'atita. Pea ko e fo'i kongā eni 'oku ou pehē 'oku mahu'inga taha. 'I he'ene pehē, 'oku totonu ke tau'atāina 'a e Potungāue 'Atita ma'olunga taha 'a e fonua mei hono tu'utu'uni'i atu pē kaunoa 'a e Fale Alea pē ko e Pule'angá, lolotonga hono fakahoko honau ngaahi fatongia faka'atita.. Ko e taimi 'oku ..

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e fehu'i 'e taha ke 'atu ki he Feitu'u na pē ka tau to'oto'o. Na'a ke tau'atāina hono fekau koe 'e he Palēmia ke ke fakatotolo'i e taha he kau Minisitā 'i he fakahū e pa'anga he'ene *account*. Na'a ke tau'atāina hono fekau ke ke kumi e pa'anga na'e fakahū he 'Ofisi Palēmia, hili ko iá 'oku 'ikai ke kau , 'ikai ko ha fatongia ia 'o e tala fatongia e Feitu'u na. Me'a mai angé.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, me'a ki lalo ka u tali atu. Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ke ke tau'atāina e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e taimi ko iá, ko e 'atita senialé, na'e *appoint* pea tuli 'e he Palēmia. Ko e taimi ni 'oku'ave ia ki he Sea. Pea ko e me'a ko ē na'e, ko e fo'i me'a ko ē 'oku fekau'i mai ke faí kuo pau ke fai ia.

Lord Tu'ilakepa: Minisitā, fakamolemole, fakamolemole e. Fakamolemole pē Feitu'u na ka u 'ai atu ke tau ki'i longomo'ui he 'oku fu'u fuoloa e po'ulí. Na'e te'eki aike 'omai ia he ko au nau lolotonga 'i he fai fatongia 'i he 2008 ki he 2010. Na'a ke kei nofo pē 'i he malumalu 'o Feleti Sevele pē ko e Minisitā Palēmia e 'aho ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia, ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko e hā e me'a na'e kau noa'i a e Pulea'nga 'i he fatongia na'e totonu ke 'oua te ke fai ki ha taha e kau minisita.

Sea Kōmiti Kakato: Ta u fakako ho m'u'a e tu'utu'uni ko eni mo e kole ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e Palēmia na'a ku fakaongoongo ki aí.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, mo me'a ki lalo he kuo tau a'u tautolu ki he 2008.

Lord Tu'ilakepa: Ko e mea ia ko ena 'oku ke me'a mai'aki he taimi ní. 'Oku 'ikai ke totonu ke kau noa'ia e Sea e Fale Alea pē ko e Pule'angá. Hā e me'a na'e kau noa'ia ai e Pule'angá ki he faifatongia e Feitu'u na.

Ongo fokotu'u fekau'aki mo e Lipooti 'Atita Makehe

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, mo kātaki mu'a 'o me'a ki lalo. Mo me'a ki lalo Nōpele kae tau fakahoko ko e fokotu'u eni 'e 2 'oku 'omaí. Ko e fokotu'u'uluaki ko e fokotu'u ke tau fakafoki 'a e Tohi Tangí pea na'e pou pou. Pea na'e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka ko 'eku fehu'i atú ko hai ...

<001>

Taimi: 0050-0055

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: ... ke fakafoki kia hai ?

Lord Nuku: Na'e 'ikai ke fakafoki e tohi tangi. Ko e fokotu'u ke fakafoki

Sea Kōmiti Kakato: 'A e tohi 'Atita 'a e 'Atita.

Lord Nuku: 'A e fakamatala 'Atita.

Sea Kōmiti Kakato: 'Atita.

Lord Nuku: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fuoloa pē po'uli.

Lord Nuku: ... ko e fokotu'u atu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia ke hangē ko e 'ū me'a ko ē 'oku fokotu'u mai ko ē 'a ē ko ē he 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Ikai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga hono fokotu'u atu ke fakafoki ...

Sea Kōmiti Kakato: He kuo hala.

Lord Nuku: He koe'uhí he 'oku faka'ikai'i ko e 'uhinga ia.

Faka'ikai'i Pule'anga ne te'eki ke nau fakahala'i Lipooti 'Atita

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu atu mu'a kātaki. 'Oku te'eki ke 'i ai ha taha te ne, ke u fanongo ki ai e motu'a ni ia 'i he Pule'anga 'oku ne faka'ikai'i 'a e 'Atita. Mou kātaki fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Minisitā 'e toki 'omai 'etau miniti ke toki fai ai e ngāue ko eni. Na'e me'a hake Minisitā 'a e *MOI* 'a e *Tourism* 'o ne fakahalaki kotoa 'a e ngaahi tukuaki'i 'oku fai ki ai mei he tohi tangi pea mo e tohi Fakamatala e 'Atita.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Io Sea 'oku mo'oni ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko e 'uhinga ia ko u ... to e 'i ai ha me'a 'oku to e tokanga ki ai ha Mēmipa.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fiema'u fakamahino fekau'aki mo e fakafoki Lipooti 'Atita

Mo'ale Finau: Ki'i kuo tau taimi tautolu ke tau tuku 'e Sea ka ko u fiema'u pē 'a'aku ia ko e fakafoki 'o fa'o he'ene tesi 'o tuku ai pē ia ai pē ko e to e fai ha ngāue ki ai. 'UHINGA ke 'ai ke *clear* mai ange 'a e fokotu'u.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea kātaki ko e tohi tangi ia ko eni na'e 'ikai ke taumu'a ia ke pālōti'i pē fai ha tu'utu'uni. Na'e 'ai pē ia ke lau. 'A ia na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmia. 'Osi lau e tohi tangi 'osi lau mo e tohi tali pea lau mo e Līpooti e 'Atita ko 'ene 'osi ia.

Mo'ale Finau: Ko ia Sea kapau ko e me'a ko 'eku māhino 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Na'e 'uhinga pē ia ke lau pea 'osi.

Mo'ale Finau: Kapau ko 'eku māhino 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Kuo pau pē ke tau pālōti ke fakafoki e ... ko e fokotu'u ia. Ka ko u tui ko e me'a totonu pē 'oku tonu ke tau fakahoko.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole Sea. Ko 'etau pālōti ko ia ka pālōti'i ke hā ?

Sea Kōmiti Kakato: Ke fakafoki e tohi tangi he 'oku hala.

Mo'ale Finau: 'Oku hala ?

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘ene hala ‘a’ana mo ‘ene tonu ko e *opinion* pē ia

Lord Tu’ilakepa: Tohi Tangi fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A e tohi kātaki fakamolemole.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Tau fakafoki pē Fakamatala e ‘Atita.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakamatala e ‘Atita.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kuo ‘osi ‘omai e Fakamatala ‘Atita ia ke lau.

Mo’ale Finau: Ko u pehē au ‘Eiki Sea ko ‘etau ...

Sea Kōmiti Kakato: Mou ki’i me’a tahataha pē. ‘Uluaki me’a mai e Minisitā pea ‘osi ko ia pea toki me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku te’eki ke u fakahoha’a ko e toki fakahoha’a eni Sea he me’a ko eni. Ko u fanonga pē au ki he *debate* ‘Eiki Sea pea ‘oku mahu’inga ‘aupito. ‘Oku ou fakakaukau au ia na’e, ko ‘etau ‘osi ko ē he pooni kuo lau. Lau e tohi ‘a e tohi tangi pea kuo lau mo e tohi ko ē pea ‘oku ‘omai ki Fale ni pea kuo tau tālanga fanongo e kakai ‘o e fonua mo kitautolu pea ko ‘ene lava ia. Ko e anga ia ‘eku māhino ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke to e fai ha hiki nima ia mo ha fa’ahinga me’a.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku māhino e me’a ia ‘oku mou me’a ki ai ka ‘oku fokotu’u mai ia mei heni ke tuku ‘etau tālanga kae fakafoki e tohi tangi.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki ka u ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A e tohi ‘Atita.

Fokotu’u ke ngata pē hono alea’i Fakamatala ‘Atita he Fale Alea pea ‘osi

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u ki’i tokoni atu pē ko u tapu mo e Feitu’u na mo e, ko u poupou pē ki he fēme’a’aki ko eni ‘oku fai pea ko u faka’apa’apa pē ki he Fakafofonga Nōpele ‘Eua ka ko u tui ki he me’a na’e me’a ‘aki he ‘Eiki Sea e Fale Alea. ‘E tatau ai pē pē ko ‘etau fakafoki atu ki he ‘Atita pehē atu ‘oku hala. ‘E pehē mai he ‘Atita pē ‘oku mou pehē ‘oku hala pē ‘oku hā ka ko ‘eku fakamatala pē eni na’a ku ‘oatu.

‘Eiki Palēmia: Ko ia poupou.

Lord Tu’iha’angana: ‘A ia ko e me’a pē ‘oku fai tau faka, ko ‘etau faka-*acknowledge* pē tau fakamālō ki he ‘Atita ’oku fakahū mai ‘ene fakamatala mo e ngaahi tohi tali ka tau, kuo tau fai ‘a e lave fēme’a’aki ki ai ‘a e Fale Alea ka tau lepa ā hē.

‘Eiki Palēmia: Sea tu’u ke u pou pou atu ki ai pea na’a ku ‘osi fakahoha’a pē ‘anenai. Ko u tui ko e me’a mahu’inga taha na’a nau vivili ki ai ke ‘omai ‘a e Fakamatala ‘Atita ‘o lau pea ko ē na’e lau.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou laumalie lelei ki ai?

Taukave Palēmia tuku ki he kakai ke fai e fakamaau

‘Eiki Palēmia: ... pea ‘oatu leva mo ‘emau tali ‘o ‘osi. Tukuange ā ki he kakai he ka tau ka fakakikihi he ‘ikai ke tau ‘osi. Tukuange ki he kakai he ‘oku nau fanongo ki he fakamatala.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Palēmia.

Lord Nuku: Ko e me’a eni na’e ‘omai ‘e he kakai. ‘Ikai ke to e kehekehe eni mo ‘etau me’a na’e fai ‘anenai. ‘Omai eni he kakai pea kuo ‘osi ko eni pea ‘ikai ke tau lava ‘o fai ha ngāue ki ai.

Mo’ale Finau: Sea ka u ki’i, Sea ka u ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Lord Nuku: Ka ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē, ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e tohi Fakamatala ‘Atita ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Fakamatala ‘Atita ko ē.

Fokotu’u ke ngata pē Lipooti ‘Atita he Fale

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku pehē ni ‘Eiki Sea. Na’e fokotu’u he Nōpele ke fakafoki. ‘Oku ou fokotu’u atu tau ngata heni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ? (Na’e pou pou.)

Mo’ale Finau: Pea ko ‘ene melino ia mālō Sea.

Taukave ‘i ai totonu ‘atita ke kumi ‘ene totonu

Lord Nuku: ‘Eiki Sea. Ko e, kuo ‘osi māhino ‘a e aofangatuku ia ‘o e pālōti. Māhino ‘aupito, ‘aupito.

<002>

Taimi: 0055-0100

Lord Nuku: ... ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ai ai ko ē ke fakafoki he kapau ‘e fokotu’u atu mei heni he taimi ni vakai’i e ‘Atita he ‘oku ne lohiaki’i e Fale. ‘Oku ‘i ai mo e fakamo’oni ka ‘oku ‘ikai ke u lotu ki ai ke pehē. ‘Ave ki hē he ko e tohi na’e ‘ave pea mei he Sea ‘o e Fale Alea he ko u tui ‘oku tonu ke kumi e totonu ‘a e ‘Atita. Ko ia pea ‘osi ia. Pea ‘oku pehē he ‘Atita ‘oku, ka ko e fokotu’u ia na’e ‘oatu ko ‘eku ‘ilo’i ‘oku ‘ikai ke taau ke to e fai ha me’a.

Tēvita Lavemaau: Ki’i tokoni atu pē ki he ‘Eiki Nōpele. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ko e ki’i kole tokoni eni.

Fokotu’u fakafoki ki Fale Alea ke aofangatuku e Sea he ‘isiu ki he Lipooti ‘Atita

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Ko ‘eku tokoni pē ki he ‘Eiki Nōpele ko e anga eni ‘eku ma’u. Ko e ‘uhinga e fokotu’u ke fakafoki pē ki he Sea ‘o e Fale Alea ki he Fale Alea. Ko e ‘uhinga ia ke toki fai ai ha me’a aofangatuku ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pē ‘oku hoko atu e alea’i ‘i he Fale Alea kae fakafoki ia mei he Kōmiti Kakato ‘Eiki Sea.

Lord Nuku: Poupou atu Sea.

Mo’ale Finau: Sea te u ki’i fakahoha’a Sea fakamolemole. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea kātaki pē Feitu’u na na’e ‘ikai ke u, ko e *issue* ko eni ko e *issue* matū’aki pelepelengesi ‘Eiki Sea pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki he Hou’eiki. ‘Ika ke ‘i ai ha faha’i ia te u, ko e me’a ko ē na’e, ‘oku nofo he’eku fakakaukau ‘Eiki Sea ‘oku pehē ni. Ko e fatongia ko ē ‘Atita ‘oku ‘ikai ke talamai he ‘Atita ia ‘oku, ke ne pehē mai ke ‘ave ha taha ki ha Fakamaau’anga pē ko e me’a ē ‘oku ngata ai. Ko e fatongia e ‘Atita ko ‘ene fokotu’u mai. ‘Oku tau’atāina leva e faha’i ‘e taha ‘enau tīfeni. ‘Oku ‘ikai ke hanga he ‘e ‘Atita ia ‘o tāpuni e matapā ke ne pehē mai ko e ‘osi ē kuo ke hala’ia koe pea ‘oku ‘osi. ‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia e faha’i ‘e taha ke ne tīfeni. Pea ko ‘ene tīfeni ko iá ko e tu’unga ia ‘oku tau ‘i ai ko ē he taimi ni. Pea ko ‘ene tīfeni ko iá ko hai ‘ia naua ‘e tonuhia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamaau heni ke ke talamai hala koe, tonu koe.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko e fakamaau pē ko homou nima.

Mo’ale Finau: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ke hiki ki ‘olunga.

Mo’ale Finau: Ko hono ‘uhinga ia ko ē te ta iku te tau a’u ko ē ki ai ko e Fale Alea ‘i māmani ko e hikinima ko e Fakamaau’anga ia. Hala mo e tonu ko e ‘Otua ‘oku ne ‘afio’i mo e kakai ‘oku nau fua mei tu’a ka tau tukuange ‘a e ‘Atita ke tau’atāina kuo lava hono fatongia. Kapau te tau fakafoki e me’a ko eni ko ‘etau fakamālohi’i ia e ‘Atita pea hala leva ‘a e siate folau ia ‘o e ‘Atita.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Fokotu’u fakafoki ‘isiu ki he ‘atita ke aofangatuku pē ki ai Sea Fale Alea

Lord Tu’ilakepa: Tau fakafoki pē mu’a e me’a he ko e Sea na’a tau, na’e ‘omai mei ai ke tau tuku ‘i lalo he na ko ha tau me’a ‘atautolu pea fakafoki ki he Sea. Fakafoki ki he Sea pea fai’aki ia he pooni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ...

Poupou ke fakafoki pē ki he Fale Alea kakato

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Poupou atu au Sea ko u poupou atu au ki he fakakaukau.

Lord Tu’ilakepa: Fakafoki atu ki he Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e ‘ikai ke ‘ai ia ke pehē ke tau pālōti ko ‘etau fakafoki pē ki he Sea he ko ia na’a ne tukuhifo mai kia tautolu.

Lord Tu’ilakepa: Fakafoki ki he Sea. Poupou.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pē ko e hā ha’ane tu’utu’uni ‘a’ana.

Mo’ale Finau: Kapau ko ia Sea pea fakahoko ia Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kātaki Sea.

Siaosi Sovaleni: ‘E Fakafofonga.

Mo’ale Finau: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia kapau te tau pālōti tautolu ia ‘e mālohi e fa’ahi ia ko ē.

Siaosi Sovaleni: Ko ia. Sea ka u kole pē ke u ki’i tokoni.

Lord Tu’ilakepa: Tu’uma’u ‘i he me’a ko ē ‘oku ke tu’u ai.

Siaosi Sovaleni: Fakafofonga Ha’apai ke u ki’i tokoni.

Lord Tu’ilakepa: Ko u poupou au ki he Minisitā Leipa ke fakafoki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki mou kātaki lolotonga me’a mai ‘a Tongatapu tolu.

Siaosi Sovaleni: Mālō, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Tongatapu tolu.

Fakame’apango’ia ‘ikai lava ke talanoa’i lelei lipooti ‘atita kae fai hono tukuhifo’i

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki tapu mo e Hou’eiki e Kōmiti Kakato. Ko e

poupou pē eni ia ki he me'a ko ē 'oku 'ohake 'e Ha'apai. Ko e tau fakafoki ko ē 'oku 'osi talamai foki ia he Pule'anga 'oku hala pea 'oku 'ikai ke tau'atāina. Ko e fo'i mōmeniti pē ko ē 'etau 'ai e me'a ko ia 'e fēhalaaki leva 'a e 'Atita ia. He ko e 'uhinga ka to e 'oatu ki ai 'oku ne 'osi 'ilo 'e ia 'a e fo'i fakaanga ko ē 'oku 'osi 'oange ki ai. 'Oku 'ikai ke tau'atāina 'oku hala 'oku hā mo hā. 'Oku fakame'apango'ia ka 'oku hangē ko e me'a ko ē 'a e Hou'eiki Ha'apai faka'ofa e ki'i līpooti ni ia. Na'e 'uhinga pē ke tau talanoa'ia pea 'osi. Tā ko ē kuo talamai ia kuo kovi e 'Atita kuo hala 'ene founa na'e 'ai ke hā. Pea 'oku tau lele atu tautolu 'o 'ova ia 'o a'u ia ki he tu'unga 'oku tau hanga 'etautolu 'o tukuhifo ai e tokotaha ko eni. Pea ko u 'ilo au mahalo na'a ko ha fo'i lī fakakava tonga pē eni hono 'ai ke fakafoki ke māhino ko e 'uhinga ko e 'ikai ke sai'ia mo e 'ikai ke loto ki ai e Pule'anga ke māhino ko e loto ia ko e 'uhinga ia ko ē fakafoki. Ka ko e me'apango pē ko 'etau a'u ki he tu'unga ko iá kae 'ikai ke tau lava pē 'o talanoa'ia lelei pea 'osi. Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kātaki pē Sea ko u ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E ...

Taukave ne 'ikai fakahala'i lipooti 'atita ka ko e 'ikai lava ha fepotalanoa'aki mo ia

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e mole ke mama'o. Ko e tau pehē kapau 'oku pehē 'oku hala ko e fakakaukau ko eni na'e tu'o taha ha tā mai e 'Atita kiate au 'oku 'ikai ko 'eku 'uhinga 'a'aku ko u fakahala'ia ia ko 'eku talaatu 'e au na'e te'eki ke u talanoa mo e 'Atita.

<002>

Taimi: 0100-0105

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'a ku 'eke ange ki he Minisitā pē na'e 'osi fetu'utaki atu 'a e 'atita...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, kātaki mu'a Minisitā 'oku tau fai mu'a ha tu'utu'uni ke tau toki...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea 'oku ou fokotu'u pē 'e au ia 'a e poupou'i 'a e me'a na'e fakahoko mai 'e he Nōpele 1 mei Vava'u ke tau fakafoki pē mu'a ki he Sea he na'a ne 'omai kia kitautolu pea ko eni kuo tau 'osi tipeiti'i, pea tau fakafoki kiate ia ko e hā ha'ane tu'utu'uni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u ke fakafoki ki he Sea 'oku poupou, ko e fokotu'u ko ē ke fakafoki 'oku hala 'oku fakafoki ia, fokotu'u ko ē 'a 'Eua, poupou ia ke fokotu'u ke 'ave pē ki he Sea. Ko ia 'Eua 'e Fakafofonga Nōpele 'Eua, he na'e poupou foki.

Lord Nuku: 'Io, 'oku ou poupou atu au ke 'ave ki hē ka ko ho'o kongā ko ē 'oku ke pehē 'e koe 'oku hala 'eku fokotu'u 'oku ou mo'oni au. Kā ko e feinga eni ki he me'a ko ē ko ē te tau fakafiemālie, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, pea ko e fokotu'u leva 'a 15 na'a ne pehē ke tau mālōlō ka tau toki foki mai 'o hoko atu. Pea na'e poupou ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea tau 'ai 'a e me'a ko eni fekau'aki mo e 'atita, kā tau foki mai tau foki mai tautolu 'i he tali ko eni 'a e kau Minisitā pea mo e 'ū tohi ko ē na'e 'omai mei Ha'amoā. Te'eki ai ke fai ha feme'a'aki ia 'i he me'a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'E hou'eiki tau loto taha.

'Eiki Palēmia: Tau loto taha ke fakafoki, tau loto tautolu ke fakafoki.

Sea Kōmiti Kakato: ...'a e Fakamatala 'a e 'Atita ki he Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Palēmia: 'Io, ka 'oku to e fokotu'u mai 'e ia ketau hoko atu tautolu ki he tali 'a e me'a, ko e me'a kehe ia. Ka tau tali ā mu'a ke fakafoki, tukuange 'a e me'a kehe ke toki hoko atu ki ai kapau 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou'eiki kuo melemo ...

Siaosi Sovaleni: Ko e 'uhingá ia ko hotau lotó ia pē 'oku tau to e pāloti pē ko e hā.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai.

Siaosi Sovaleni: Ko e fokotu'u ia 'a e Palēmia ka ko e 'uhingá he 'oku 'ai ke mahino pē ko hotau lotó ia ke fakafoki ki he Sea, pē ko 'etau 'ai ke fakafoki. 'Oku 'i ai mo e fokotu'u ko ē ko ē 'a 15 ketau mālōlō, 'uhi he 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ke 'ai ke mahino angé pē ko e hā 'a e me'a ko ē 'oku tau a'u ki ai ke 'aonga 'etau a'u mai ki he taha pongipongi.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia kapau 'e te tau pāloti'i 'a e fokotu'u 'a 15, ko e hā 'a e ola ko ia 'e mahino ai 'a e fokotu'u ko eni 'atautolu.

Siaosi Sovaleni: 'Io Sea, kātaki ko e 'uhinga pē ia he 'oku kei tu'u pē 'ū aitemi 5.2 ia 'o a'u ki he 5.5. Kā to e fai hano alea'i ē 'e pau pē ke fai 'a e talanoa ia ki he Lipooti 'a e 'Atita. 'A ia leva ko e fo'i ngāue 'oku fai ko eni ko e fo'i 'ai noa'ia pē ia he ko e 'uhingá pē ia kā 'i ai ha'atau talanoa ki he tali ko eni, 'osi mahino 'e 'ohake 'a e ngaahi fakamatala ko eni. Ko ia 'oku ou to e 'oatú tau ki'i talanoa fakapotopoto pē ke 'aonga 'etau taimi heni 'i he pōóni ko e hā 'a e founa lelei pē ko e 'ave kātoa ā ki 'olunga, pē ko 'etau mālōlō hangē ko e fokotu'u 'a 15, he ko 'eku fakapapau atu 'eni kā 'ave 'a e 5.1 ka tau hoko atu ki he 5.2 ki he 5.5 'e kei ha'u pē fo'i fakamatala ko ia 'o pa'ipi pē heni. Te tau 'ai fakalelei ai leva ke lava lelei. Ko e 'uhinga 'o kapau 'oku tau mālōlō pē ko hono 'ave kotoa, he kapau 'e 'ave pē taha, tuku 'a e fā, Ko e fo'i fā ia ko ia te ne to e toho mai pē 'e ia taha ko ē ki lalo.

Fiemalie Palēmia ki he Lipooti 'Atita kae fakafoki ki he Sea Fale Alea ke aofangatuku

'Eiki Palēmia: Na'aku 'osi fakahā atu 'e au 'anenai 'oku ou fiemālie au, tali 'e au 'a e fakamatala 'a e 'atita, koloa pē kuo 'omai ha faingamālie ke u tali, 'osi fiemālie au ia. Tau fakafoki ki he Sea 'a e me'a, fakamatala. Hei'ilo kapau 'oku 'i ai ha taha ia 'oku ta'efiemālie ka 'oku ou kole atú ke fakafoki ki he Sea. Ko au ku ou fiemālie au ia 'i he Fakamatala 'Atita, pea 'oku 'osi 'oatu 'eku tali, pea 'oku ou fiemālie au.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoní pē Sea, tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Palēmia...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Pea 'oku ou pou pou au ko e 'uhingá ki he me'a koē na'e me'a 'aki 'e fika 3, 'e fekaukau'aki pē 'ū me'a ia ko eni. Pea ka foki ha taha, nau foki kátoa ā ki he Sea ke fa'o fakalelei ki he 'ene kapinetí 'o lēkooti 'a e Fale Alea 'o Tonga. Tu'a 'ofa atu.

Sea Kōmiti Kakato: Leva 'a e Malanga kae tau.

Mo'ale Fīnau: Ki'i tānaki pē. Pea to e hanga leva 'e he Palēmia 'o akonaki'i 'a e kau tama ko ē he ko e 'uhingá foki ko e anga foki 'a e 'atita 'e talamai 'e he 'atita, akonaki'i 'oua na'a to e fai pehē kapau na'e 'i ai ha me'a pehē.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea, tau fakanounou ā Sea. Fakafoki kátoa ā ke 'ave ki he Sea, mālō Sea ka tau tuku he pōóni.

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai ha pou pou. (na'e pou pou'i) Me'a mai 15, 15 'oku faingata'a foki ko ene fokotu'u.

Fokotu'u mālōlō e Fale kae toki alea'i fakalelei he ko e me'a eni 'a e fonua

Sāmiu Vaipulu: Sea, tapu mo e Feitu'u na, Sea tau mālōlō, tau toki ōmai fakalelei 'o alea'i he ko e me'a eni 'a e fonua, 'oku 'ikai ko ha me'a pē 'a'aku tokotaha pē ko koe pē ko ha taha taautaha pē heni. Ko e me'a eni 'a e kakai 'o e fonua, kole atu tau mālōlō toki ōmai kuo pau ke fekau'aki 'a e lipooti ko ē mo e 'ū tali ko ē 'oku hokohoko mai. 'Oku ou kole atu Sea tau mālōlō tau toki...

<005>

Taimi : 0105-0110

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u fo'ou eni 'a 15. 'Oku 'i ai ha pou pou ?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Pou pou atu ke pāloti'i kapau 'oku fiema'u ke pāloti'i. Pou pou atu ke pāloti'i 'a e fokotu'u 'a Vava'u 15, pea ka toki 'i ai ha palopalema ai pea tau toki sio mei ai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'etau pāloti 'a e fokotu'u 'a 15. Loto 'a 15 ke tau mālōlō tuku kotoa pē 'a e 'ū me'á hē, ke tau to e foki mai 'o alea'i. Pea ko e fokotu'u 'e tahá, ke tau 'ave kotoa ē. Tonu ia ...

Lord Tu'ilakepa : Sea mou fakamolemole, kapau leva 'oku tō lelei mai 'a e me'a ko ē, pea tau mālōlō. 'Ai koā ke tau pāloti ke hā pea tau mālōlō. Me'a atu 'o mālōlō 'a e Feitu'u na. 'Oku ke mea'i, 'oku ke fa'a me'a mai ki he motu'a ni, ko 'ene mahinó pē 'oku ke fai fatongia leva, 'oku ke fai ho'o tu'utu'uni. Tō lelei mai 'a e ki'i fo'i me'a ko ē, tau mālōlō ā he 'oku 'ikai ke tau fakavavevave. Tau mālōlō tautolu.

'Eiki Minisitā Lao : Ka u ki'i tokoni atu mu'a.

Sea Kōmiti Kakato : Tali e tokoni ko ení Nōpele?

Lord Tu'ilakepa : Sai pē ia ka tau ...

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

'Eiki Minisitā Lao : Ko e Lipooti ko eni ko e fu'u tukuaki'i 'o e Palēmiá, pea kuo kole atu 'a e Palēmiá fakafoki. Pea ko kimautolu kátoa ko eni, nau .. ko e me'a pē 'oku pehē 'e he Palēmiá ke faí, ko ia pē. Fakafoki ā ke 'aonga 'a e fu'u pooni. Ko eni kuo me'i hoko e 2:00 . Ka tau tuku eni 'oku 'ikai ke lava ha me'a ia. Sea, fakafoki e me'á, mau loto kátoa kimautolu ki ai.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'oku 'ikai ke u tui ke tau fu'u fakavavevave pehē 'Eiki Sea. Ko 'eku 'uhinga pē 'a 'eku poupuu 'aku ki he Fakafofonga Nōpele 'o 'Euá, koe'uhi ko e ngaahi me'a 'oku ke 'osi mea'i pē 'e he Feitu'u na, 'e 'ikai ke u lave ki ai. 'E fēfē leva Minisitā Lao, 'a e 'ū me'a ko eni, na'e lau ho'omou tali 'oku 'i ai 'emau fiema'u ke mau lave ki ai. Fēfē nai e tohi na'e 'omai mei Ha'amoá, ko e tohi 'a e *ICT* pea mo e *Media*, 'oku mau fie lave ki he me'a ko ia.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea 'oku ou fakafoki atu 'eku me'á, ta 'oku vivili pē ia ke tau hoko atu, ke to e kau mo e ..

Lord Tu'ilakepa : Tuku 'a e me'a ia 'a e 'Atita, ka tau ... Ko ia, tau ki'i mālōlō ka tau toki ō mai ..

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fokotu'u 'a 15 ko eni 'oku poupuu'i kotoa. Me'a mai Nōpele 1.

Fakamanatu e fatongia e Fale Alea ki he tohi tangi 'oku fakahū mai

Lord Tu'ivakanō : Sea kātaki fakamolemole pē Sea, kae tapu mo e Feitu'u na, ke tau manatu'i foki ko e 'omai foki 'a e Tohi Tangi, pea 'oku 'i ai hotau fatongia he ko e tangi mai 'a e kakai. Na'e 'i ai 'a e fokotu'u ke fakafoki kotoa ki he Seá, pea 'oku tonu ke 'i ai 'a e fatongia 'o e Seá ke tali ki he kau Tohi Tangi. Fokotu'u atu kapau 'e 'ave kotoa 'a e me'á ki he Seá, fai 'e he Seá hono fatongiá, ke fai ha fetu'utaki ki he kau Tangi, 'oku toe 'i ai 'a e feitu'u ke fai ki ai. Kapau ko e ngata eni. Ka tau toe foki mai 'o alea'i 'a e me'a ko eni, he'ikai pē, ko e me'a tatau pē. Pea he 'ikai pē ke *settle* 'a e me'a ko eni. Ka 'oku tonu ke fai ha fakapotopoto ke *advise* 'a e kau Tohi Tangi, pea 'ave ki ai 'a e *information* ko ena, mou ō ā ki he feitu'u ke mou toki ō ke fai 'a e me'a ko ē ki ai. 'Oku pau pē ke fai ha'atau tali he na'a nau tangi mai kia kitautolu. He 'ikai ke 'ai ke ngata pē ia heni. Kātaki pē Sea, kae 'ai e Sea 'o e Fale Aleá, tau fakafoki pē ki ai, pea ne hanga 'o faka'osi.

Lord Nuku : Ke u ki'i tokoni atu. Ko 'eku toe tu'u hake pē 'aku ia 'Eiki Sea koe'uhi ko e me'a ko ena. Koe'uhi ko e fō'i kongá ena 'e taha, ka ko hono toé, 'oku ou kole atu pē kapau te tau poupuu'i pē ā kapau te tau ōmai 'o fakakakato 'etau ngāue. Hangē ko e fokotu'u ko ē ke fakakakato. Ko ena na'e 'osi me'a mai 'a e Palēmiá ke tau hoko atu, pea 'oku ou poupuu atu ki ai. Ke faka'osi 'a e 'ū me'a ko eni fekau'aki mo ē.

Sea Kōmiti Kakato : Kalake tau fakahā hotau nima Ko kimoutolu ‘oku mou loto ke tau hoko atu, mou fakahoko mai kae fai mo tau mālōlō. ‘Oku mou loto taha ke tau mālōlō pea tau toki foki mai ha taimi ‘o faka’osi ‘etau ngāue?

Lord Tu’ilakepa : Toloī pē mu’a Sea ‘etau ngāue, kae ‘oua te tau to e pāloti’i.

Sea Kōmiti Kakato : Sai, ‘oku mou loto taha, ke tau to e ki’i toloī atu, ka tau toki fai ha me’a ki ai. ‘A ia ...

<008>

Taimi: 0110-0115

Sea Kōmiti Kakato: ko e tu’utu’uni ia kuo mou felotoi ki ai ‘a e me’a ko ē na’e fakahoko mai ‘e Nuku’alofa, ‘e Tongatapu 1 ke tau fakahoko e ngāue ko ia. ‘A ia ‘oku ne pou pou’i pē me’a ko eni ‘a 15. Fiemālie ki ai 15? Hou’eiki tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie ‘e Hou’eiki ko u lave’i pē ko ‘etau taimi ‘oku, ko e ‘osi kuata eni mei he 1:00 ko u kole atu pē ke tau fakakakato ‘etau ngāue. Ha’apai 13, Sea ‘o e Kōmiti Kakato kātaki ‘o līpooti mai ki he Fale.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e fatongia ne tuku mai ki he Kōmiti Kakato ke fakahoko ko e līpooti Fika 1/2018 ‘a e Kōmiti Fili ki he Fefononga’aki Fakalotofonua. 6.1 Na’e tali ia ke fakafoki ki he Pule’anga ke fai mai ha’anau tu’utu’uni. Ko e 6.2 līpooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Vava’u 14 ne tali ia ‘e he Fale Alea. Ko e 5.1 ki he 5.5 ‘Eiki Sea ‘oku kei lepa pē hono lepa’anga. Ko e līpooti pē ia ‘Eiki Sea ‘oku fakahoko atu, tuku atu e 6.1, 6.2. Mālō.

Pāloti’i ‘o tali līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Fili Fefolau’aki Fakalotofonua

‘Eiki Sea: Mālō Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali e līpooti Fika 1 ‘o e 2018 ‘a e Kōmiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonua kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 19.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vava'u 14

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea 2018. Fakafofonga e Kakai Vava'u 14. Ko ia 'oku loto ke tau tali e līpooti ko eni kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko e toko 20.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, ko 'ene lava ia e ngāue he Fale Alea kole atu ke toloi e Fale ki he 7:00 efiāfi 'aho Tūsite. Ko e 'aho mālōlō e 'aho Mōnite pea ko u tui mahalo 'oku mou mea'i pē ko e uike kaha'u 'oku lolotonga, 'oku 'i ai 'a e polokalama 'a e Fale Alea To'utupu 'i he'ene pehē 'e mo'ua e Fale he lolotonga e 'aho ko 'etau taimi faingamālie pē eni he efiāfi. Tolo'i e Fale ki he 7:00 Tūsite.

Kelesi

Mou me'a hake ke tau kelesi.

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea